

การฟื้นฟูอัตลักษณ์และการฟื้นคืนระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิม
ของชุมชนบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย

อาจารย์ณัฐพงศ์ รักงาม

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ทศพล พงษ์ตะเภา

คณะรัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์

มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย

(งานวิจัยนี้ได้รับทุนสนับสนุนการทำวิจัยจากมหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย)

ชื่อเรื่อง : การฟื้นฟูอัตลักษณ์และการฟื้นคืนระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมของชุมชนบุญเรือง
อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย

ชื่อผู้วิจัย : นายณัฐพงศ์ รักงามและผู้ช่วยศาสตราจารย์ดร.ทศพล พงษ์ตะ

สาขาวิชา/คณะ : สาขาวิชาการเมืองการปกครอง คณะรัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยประจำปีงบประมาณ : 2568

ระยะเวลาที่ดำเนินการวิจัยปี : (มิถุนายน พ.ศ. 2568 ถึง มิถุนายน พ.ศ. 2569)

บทคัดย่อ

การศึกษาการฟื้นฟูอัตลักษณ์และการฟื้นคืนระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมของชุมชนบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาพัฒนาการและความสำคัญของปางควายในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองที่มีต่อวิถีชีวิต วัฒนธรรม และเศรษฐกิจของชุมชนบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย 2) ศึกษาปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของปางควายและระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย และ 3) เสนอแนวทางในการฟื้นฟูอัตลักษณ์และระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมที่เหมาะสมกับบริบทของชุมชนบุญเรืองในปัจจุบัน โดยใช้กรณีศึกษาในเขตพื้นที่ตำบลบุญเรือง อำเภอเชียงของ ทำการศึกษาโดยดำเนินการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Method) ผ่านการศึกษาเอกสาร การสัมภาษณ์และการสนทนากลุ่ม

ผลการศึกษาพบว่า ปางควายในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองมีพัฒนาการเชื่อมโยงกับประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน วิถีชีวิต และระบบการผลิตของชุมชนอย่างใกล้ชิด โดยในอดีตปางควายทำหน้าที่เป็นพื้นที่สาธารณะร่วมของชุมชนสำหรับการเลี้ยงควายซึ่งเป็นแรงงานสำคัญในระบบเกษตรกรรม อีกทั้งเป็นกลไกในการจัดระเบียบการใช้ทรัพยากรร่วม อันเป็นการแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างคน ควาย และป่าชุ่มน้ำในมิติทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมอย่างใกล้ชิด อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงของระบบเกษตรกรรมจากการผลิตเพื่อยังชีพไปสู่เกษตรเชิงพาณิชย์ การใช้เครื่องจักรแทนแรงงานสัตว์ การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างครัวเรือนและแรงงาน รวมถึงนโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจและพื้นที่ชายแดนของรัฐ ส่งผลให้บทบาทของควายและปางควายแบบดั้งเดิมลดความสำคัญลงและค่อย ๆ เลือนหายไปจากวิถีชีวิตของชุมชน

ภายหลังการต่อสู้เพื่อปกป้องป่าชุ่มน้ำบุญเรืองจากโครงการพัฒนาเขตเศรษฐกิจพิเศษชุมชนได้ฟื้นคืนปางควายขึ้นมาอีกครั้งในชื่อ “ปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรือง” โดยมีเป้าหมายเชื่อมโยงอัตลักษณ์ชุมชนกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ อย่างไรก็ตามการดำเนินงานในบริบทปัจจุบันต้องเผชิญข้อจำกัดหลายด้าน ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงทางสิ่งแวดล้อม ความไม่แน่นอนของตลาดและราคา ต้นทุนการเลี้ยงที่สูงขึ้น ข้อจำกัดเชิงนโยบายของรัฐ การขาดความต่อเนื่องของสมาชิกโดยเฉพาะคนรุ่นใหม่ และความตึงเครียดระหว่างเจตนารมณ์ด้านการอนุรักษ์กับตรรกะเชิงพาณิชย์

ดังนั้นงานวิจัยจึงเสนอแนวทางการฟื้นฟูอัตลักษณ์และระบบการเลี้ยงควายที่เหมาะสมในรูปแบบ “ปางควายนีเวศเรียนรู้ชุมชน” โดยปรับความหมายของควายจากแรงงานหรือสินค้าไปสู่การเป็น “ทรัพยากรเชิงนิเวศวัฒนธรรม” ออกแบบระบบปางควายแบบกิ่งธรรมชาติที่สอดคล้องกับศักยภาพของพื้นที่ป่าชุ่มน้ำ กำหนดบทบาททางเศรษฐกิจให้เป็นกลไกสนับสนุนมากกว่าเป้าหมายหลัก และขยายการบริหารจัดการไปสู่การมีส่วนร่วมของชุมชนในวงกว้าง เพื่อให้ปางควายเป็นพื้นที่เรียนรู้ อนุรักษ์ และธำรงอัตลักษณ์ของชุมชนควบคู่กับการรักษาระบบนิเวศป่าชุ่มน้ำบุญเรืองอย่างยั่งยืน

คำสำคัญ : การฟื้นฟูอัตลักษณ์, ปางควาย, ป่าชุ่มน้ำ

Research Title : Revitalization of Identity and Restoration of Traditional Buffalo Husbandry in Boon Ruang Community, Chiang Khong District, Chiang Rai Province

Author : Natthaphong Rakngam & Asst. Prof. Thosaphon Pongta

Faculty : Department of Government and Politics, Faculty of Political Science and Public Administration

Fiscal Year : 2025

Year of Research : (january 2025 - january 2026)

Abstrat

This study examines the restoration of identity and the revival of the traditional buffalo-raising system of Boon Rueang community, Chiang Khong District, Chiang Rai Province. The objectives were: 1) to study the historical development and significance of *Pang Khwai* in Boon Rueang wetland in relation to the community's way of life, culture, and economy; 2) to investigate the factors influencing changes in *Pang Khwai* and the traditional buffalo-raising system in the wetland area; and 3) to propose appropriate approaches for restoring community identity and the traditional buffalo-raising system in accordance with the current context of Boon Rueang community. The study employed qualitative research methodology, including documentary research, interviews, and focus group discussions.

The results suggest that *Pang Khwai* in Boon Rueang wetland has been closely connected with the history of settlement, local livelihoods, and the community's production system. In the past, *Pang Khwai* functioned as a communal space for buffalo raising, in which buffalo served as an important source of labor in agricultural production. It also operated as a mechanism for regulating the collective use of common resources, reflecting the interrelationship among people, buffalo, and the wetland in economic, social, and cultural dimensions. However, changes in the agricultural system from subsistence production to commercial agriculture, the replacement of animal labor by machinery, shifts in household and labor structures, and state-led economic and border development policies have reduced the role and significance of buffalo and the traditional *Pang Khwai*, leading to their gradual disappearance from community life.

Following the community's struggle to protect Boon Rueang wetland from the Special Economic Zone development project, *Pang Khwai* was revived under the

name “Boon Khum Pang Khwai of Boon Rueang Wetland.” This revival aimed to reconnect community identity with natural resource conservation. Nevertheless, its operation in the present context faces various limitations, including environmental changes, market and price uncertainties, rising production costs, constraints in state policies, discontinuity of membership particularly among younger generations, and tensions between conservation-oriented intentions and commercial logic.

Therefore, this study proposes the model of “Community Eco-Learning Pang Khwai” as an appropriate approach for restoring community identity and the buffalo-raising system. This model redefines buffalo from being merely agricultural labor or a commodity to becoming a “socio-ecological and cultural resource.” It emphasizes the design of a semi-natural buffalo-raising system that corresponds to the ecological capacity of the wetland, positions economic activities as supportive mechanisms rather than primary goals and expands management toward broader community participation. In this way, *Pang Khwai* can serve as a space for learning, conservation, and the preservation of community identity, while contributing to the sustainable protection of Boon Rueang wetland ecosystem.

Keywords: Identity Revitalization, Traditional Buffalo Pen, Wetland Ecosystem

คำนำ

ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย เป็นพื้นที่ทรัพยากรธรรมชาติที่มีความสำคัญต่อวิถีชีวิต เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของชุมชนมาอย่างยาวนาน โดยเฉพาะปางควายซึ่งเป็นระบบการใช้ประโยชน์ร่วมกันของชุมชน อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และนโยบายของรัฐ ได้ส่งผลกระทบต่อระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมอันส่งผลให้ชุมชนต้องปรับตัวและพยายามฟื้นฟูอัตลักษณ์ของตนเองผ่านการจัดตั้งปางควายขึ้นมาอีกครั้ง งานวิจัยเรื่องนี้จึงมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาพัฒนาการ ความสำคัญ และปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของปางควาย ตลอดจนเสนอแนวทางในการฟื้นฟูระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมให้เหมาะสมกับบริบทปัจจุบัน โดยใช้การศึกษาเอกสาร การสัมภาษณ์ การสนทนากลุ่ม และการสำรวจภาคสนาม คณะผู้วิจัยหวังว่างานวิจัยนี้จะเป็นประโยชน์ต่อการอนุรักษ์ และพัฒนาระบบการใช้ประโยชน์ทรัพยากรของชุมชนให้เกิดความสมดุลและยั่งยืนต่อไป

คณะผู้วิจัย

กิตติกรรมประกาศ

การศึกษาเรื่องการฟื้นฟูอัตลักษณ์และการฟื้นคืนระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมของชุมชนบุญเรือง อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ ได้รับทุนสนับสนุนการทำวิจัยจากมหาวิทยาลัยราชภัฏศรีสะเกษ คณะผู้วิจัยขอขอบพระคุณคุณพิชิตพงษ์ คุรุพัฒนามรรค ที่ให้ความกรุณาประสานงาน ติดต่อรวมทั้งให้ข้อมูลอย่างเต็มที่ในการดำเนินการวิจัยในพื้นที่ ขอขอบคุณคณะกรรมการปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรือง ที่ให้รายละเอียดและแนวทางที่เป็นประโยชน์ในการศึกษา และท้ายที่สุดขอขอบคุณพี่น้องชาวบ้านชุมชนบุญเรืองทุก ๆ ท่านที่ได้ให้ข้อมูลและความช่วยเหลือในการดำเนินการวิจัยในครั้งนี้ด้วยความเต็มใจ การฟื้นฟูปางควายในพื้นที่บุญเรืองจะเป็นต้นแบบในการฟื้นฟูอัตลักษณ์ของชุมชนให้มีความเหมาะสมกับบริบทและการเปลี่ยนแปลงในสังคมปัจจุบันสำหรับพื้นที่อื่น ๆ ต่อไป

คณะผู้วิจัย

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
คำนำ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	
สารบัญตาราง	
สารบัญภาพ	
1 บทนำ	
ความเป็นมาและความสำคัญของการวิจัย	1
วัตถุประสงค์ของการวิจัย	4
ประโยชน์ที่รับจากการวิจัย	4
ขอบเขตของการวิจัย	4
นิยามศัพท์เฉพาะ	6
กรอบแนวคิดในการศึกษา	6
2 แนวคิด ทฤษฎี เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	
แนวคิดและทฤษฎี	8
วรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	23
3 วิธีดำเนินการวิจัย	
ประชากรและผู้ให้ข้อมูลหลัก	43
เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บข้อมูล	44
การตรวจสอบข้อมูล	46
การวิเคราะห์ข้อมูล	47
4 ผลการวิจัย	
4.1 พัฒนาการและความสำคัญของปางควายในพื้นที่ป่าชุมชนน้ำบุญเรืองที่มีต่อวิถีชีวิต วัฒนธรรม และเศรษฐกิจของชุมชนบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย	48

สารบัญ (ต่อ)

4.2	ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของปางควายและระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิม ในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย	75
4.3	แนวทางในการฟื้นฟูอัตลักษณ์และระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมที่เหมาะสม กับบริบทของชุมชนบุญเรืองในปัจจุบัน	106
5	สรุป อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ	
	สรุปผลการศึกษา	116
	อภิปรายผลการศึกษา	124
	ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย	129
	ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป	129
	บรรณานุกรม	
	ภาคผนวก	

สารบัญตาราง

หน้า

ตารางที่ 1 มูลค่าการใช้ประโยชน์ของพื้นที่ป่าบุญเรืองปี พ.ศ. 2559	60
ตารางที่ 2 พัฒนาการทางเศรษฐกิจการเมืองของอำเภอเชียงของภายใต้กรอบนโยบาย ของรัฐและการเปลี่ยนแปลงบทบาทของพื้นที่ชายแดน	81
ตารางที่ 3 การวิเคราะห์การเปลี่ยนผ่านและการให้ความหมายของระบบปางควาย จากในอดีตจนถึงปัจจุบัน	95
ตารางที่ 4 แนวทางการฟื้นฟูอัตลักษณ์และระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมที่เหมาะสม กับบริบทของชุมชนบุญเรือง	115

สารบัญภาพ

	หน้า
ภาพที่ 1 กรอบแนวคิดในการศึกษา	7
ภาพที่ 2 พื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองและที่ตั้งชุมชนบุญเรือง	54
ภาพที่ 3 แผนที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง ตำบลบุญเรือง อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ	56
ภาพที่ 4 พืชอาหารและพืชสมุนไพรในป่าชุ่มน้ำบ้านบุญเรือง	58
ภาพที่ 5 ป้ายกติกากาการใช้ประโยชน์ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองซึ่งแสดงระบบการจัดการทรัพยากรร่วม ของชุมชน	61
ภาพที่ 6 ศาลพ่อปู่สถิตบุญเรือง พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของชุมชนที่เชื่อมโยงความเชื่อ กับการอนุรักษ์ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง	62
ภาพที่ 7 การต่อสู้ของชาวบ้านบุญเรืองในการรักษาป่าชุ่มน้ำบุญเรืองจากนิคมอุตสาหกรรม	64
ภาพที่ 8 ศูนย์เรียนรู้ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง ตำบลบุญเรือง อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ	65
ภาพที่ 9 แผนที่เส้นทางแหล่งเรียนรู้ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง	66
ภาพที่ 10 กลุ่มอนุรักษ์ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองและชุมชนบุญเรืองได้รับรางวัล Equator Initiative ของโครงการพัฒนาแห่งสหประชาชาติ (UNDP) ปี พ.ศ. 2563 และรางวัลลูกโลกสีเขียวครั้งที่ 21 พ.ศ. 2566	67
ภาพที่ 11 ปางควายในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง ตำบลบุญเรือง อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ	68
ภาพที่ 12 รั้วตั้งบ่อ เป็นรั้วสำหรับการกันคอกวัวหรือควาย โดยคำว่า “บ่อ” หมายถึง การเจาะรู เพื่อเอาไม้ไผ่เข้าไปในรูนั้นเพื่อกำหนดขอบเขตของรั้ว	71
ภาพที่ 13 พิธีสู่ขวัญควายซึ่งแสดงถึงความผูกพันระหว่างชุมชนบุญเรืองและควาย ในวิถีการดำเนินชีวิต รูปในวิหารวัดบุญเรืองใต้ อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ	72
ภาพที่ 14 ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของปางควายและระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิม ในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง	76
ภาพที่ 15 การลงพื้นที่เพื่อจัดทำการศึกษาชนบทกลุ่มกับสมาชิกปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรือง	85
ภาพที่ 16 การประชุมเพื่อจัดตั้ง วางโครงสร้างคณะกรรมการ กฎระเบียบและบทบาทหน้าที่ กลุ่มผู้เลี้ยงควายป่าชุ่มน้ำบุญเรือง	86
ภาพที่ 17 การศึกษาดูงานการจัดการปางควายเพื่อเป็นแนวทางในการบริหารจัดการ ณ ศูนย์อนุรักษ์ควายไทยหนองห่อแม่สัว และวิสาหกิจชุมชนปางควายหนองซง	87

สารบัญภาพ (ต่อ)

	หน้า
ภาพที่ 18 โครงสร้างคณะกรรมการกลุ่มปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรือง	88
ภาพที่ 19 การสร้างปางควายป่าชุ่มน้ำบุญเรือง	89
ภาพที่ 20 “ปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรือง” การกลับคืนมาของปางควายในพื้นที่ป่าบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย	90
ภาพที่ 21 พิธีกรรมเลี้ยงศาลปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรือง	91
ภาพที่ 22 กิจกรรมในแต่ละวันของปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรือง	92
ภาพที่ 23 ปางควายเวียงหนองล่อง จังหวัดเชียงรายและควายน้ำทะเลน้อย จังหวัดพัทลุง	98
ภาพที่ 24 การประกวดควายสวยงาม	98
ภาพที่ 25 กิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ของปางควาย	99
ภาพที่ 26 สภาพปัญหาอุกทภัยที่เกิดขึ้นในช่วง 3 – 4 ปีที่ผ่านมา ในพื้นที่ตำบลบุญเรือง อันส่งผลต่อการจัดการปางควายบุญคุ้ม ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง	101
ภาพที่ 27 สถิติจำนวนกระบือในประเทศไทยแสดงภาคต่าง ๆ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2543 – 2565	102
ภาพที่ 28 รายชื่อสมาชิกของกลุ่มปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรืองในช่วงของการก่อตั้ง	104
ภาพที่ 29 แนวทางในการฟื้นฟูอัตลักษณ์และระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมที่เหมาะสม กับบริบทของชุมชนบุญเรืองในปัจจุบัน	107

บทที่ 1

บทนำ

ที่มาและความสำคัญของปัญหาการวิจัย

ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง เป็นผืนป่าชุ่มน้ำที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในลุ่มแม่น้ำอิง โดยมีพื้นที่โดยรวมกว่า 3,021 ไร่ ครอบคลุมพื้นที่ 5 หมู่บ้านในเขตตำบลบุญเรือง อำเภอเซียงของ โดยมีลักษณะที่เรียกว่าป่าชุ่มน้ำในฤดูฝน (Seasonal Wetland) ซึ่งจะเกิดน้ำท่วมขังบริเวณผืนป่าในช่วงฤดูฝนขณะที่ในฤดูแล้งและฤดูแล้งผืนป่าจะแห้ง ส่งผลให้ป่าชุ่มน้ำมีลักษณะพิเศษทางระบบนิเวศวิทยาที่ผสมผสานระหว่างพืชพันธุ์ป่าไม้และแม่น้ำกลายเป็นแหล่งเพาะพันธุ์ปลาสำคัญของแม่น้ำอิงและแม่น้ำโขงรวมถึงเป็นแหล่งรวบรวมความหลากหลายของพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์นอกจากนี้ยังเป็นพื้นที่แก้มลิงตามธรรมชาติรองรับปริมาณน้ำในพื้นที่ลุ่มน้ำอิง (สภาประชาชนลุ่มน้ำอิง, 2560: 9) ในด้านความสัมพันธ์กับชุมชนป่าชุ่มน้ำบุญเรืองเป็นแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่มีความสำคัญต่อชุมชนบุญเรืองมาอย่างยาวนาน ไม่ว่าจะเป็นแหล่งอาหารที่อุดมสมบูรณ์ แหล่งยารักษาโรคจากพืชสมุนไพรธรรมชาติ นอกจากนี้ยังมีความเชื่อมโยงกับวัฒนธรรมประเพณีท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของผู้คนและที่สำคัญป่าชุ่มน้ำบุญเรืองเป็นพื้นที่ใช้ประโยชน์สาธารณะร่วมกันของชุมชนในการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมซึ่งเรียกว่าปางควายที่เป็นทั้งแหล่งอาหารและแรงงานสำคัญในภาคเกษตรกรรมของชุมชนบุญเรือง

“ปางควาย” หมายถึงพื้นที่สาธารณะของชุมชนใช้สำหรับการเลี้ยงควายขนาดใหญ่ของภาคเหนือ โดยส่วนใหญ่มักเป็นพื้นที่ป่าชุ่มน้ำ หนองน้ำขนาดใหญ่หรือพื้นที่แหล่งน้ำอุดมสมบูรณ์ ขณะเดียวกันก็เป็นพื้นที่เปิดโล่งที่มีหญ้าและพืชที่เหมาะสมสำหรับการเลี้ยงควาย โดยสามารถปล่อยให้ควายหาอาหารและน้ำได้เองตามธรรมชาติ โดยชาวบ้านชุมชนบุญเรืองได้ตกลงกันในการกำหนดพื้นที่หนองน้ำป่าชุ่มน้ำติดแม่น้ำไว้เป็นพื้นที่ใช้ประโยชน์ร่วมกันเป็นพื้นที่เลี้ยงควายในฤดูฝน (ปางควาย) โดยทำรั้วรอบป่า หรือที่เรียกว่า “ตั้งบ่อ” เพื่อกันไม่ให้ควายออกมากินพืชผลที่ปลูกในช่วงฤดูฝน โดยแต่ละครัวเรือนจะมีควายอยู่ประมาณ 10-15 ตัว ในการทำรั้วจะนำความยาวของแนวรอบป่าหารด้วยจำนวนควายเพื่อแบ่งความรับผิดชอบในการทำรั้วโดยเฉลี่ยตัวหนึ่งราว 3 ไร่ ขณะเดียวกันในทุก ๆ วันจะต้องมีการจัดเวรยามในการมาดูแลควาย โดยในอดีตป่าชุมชนบุญเรืองมีควายในการจัดการปางควายกว่า 300 ตัว ส่งผลให้รัฐบาลในขณะนั้นได้ออกหนังสือสำคัญที่หลวง (นสล.) ฉบับที่ 2540/2510 โดยกำหนดให้ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองเป็นพื้นที่เลี้ยงสัตว์สาธารณะประโยชน์ร่วมกันของชุมชน (สภาประชาชนลุ่มน้ำอิง, 2560: 4)

อย่างไรก็ตามภายใต้การพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจและสังคมส่งผลให้มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบการทำนาและการเกษตร จากการพึ่งพาธรรมชาติและแรงงานสัตว์มาเป็นการพึ่งพาการใช้เทคโนโลยีและเครื่องจักรไม่ว่าจะเป็นรถไถนาเดินตาม รถเกี่ยวข้าว เป็นต้น การใช้แรงงานควายในการทำ

เกษตรกรรมของชุมชนจึงค่อย ๆ ลดบทบาทซึ่งส่งผลให้จำนวนควายในปางควายป่าชุ่มน้ำบุญเรืองลดลงไป และในท้ายที่สุดพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองจึงไม่ได้ใช้สำหรับการเลี้ยงควายอีกต่อไป แต่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองยังคงเป็นแหล่งพึ่งพิงในการใช้ประโยชน์สาธารณะที่ชุมชนสามารถพึ่งพาได้ในหลากหลายรูปแบบ ไม่ว่าจะเป็นแหล่งอาหารและวัตถุดิบที่สำคัญของชุมชน แหล่งยารักษาโรค รวมถึงเป็นพื้นที่เชื่อมโยงกับประเพณี ความเชื่อ และวิถีชีวิตดั้งเดิมซึ่งเป็นการช่วยรักษาอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชุมชนให้คงอยู่ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของยุคสมัย

กระทั่งการเข้ามาของนโยบายการจัดตั้งเขตเศรษฐกิจพิเศษ ที่กำหนดไว้ในแผนแม่บทภายใต้ยุทธศาสตร์ชาติโดยคณะรักษาความสงบแห่งชาติ (คสช.) ซึ่งดำเนินการจัดตั้งเขตเศรษฐกิจพิเศษขึ้นใน 10 จังหวัดซึ่งเป็นพื้นที่ชายแดน ซึ่งมี โดยกำหนดพื้นที่เป้าหมายป่าชุมชนบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย เป็นหนึ่งในพื้นที่สำคัญในการจัดตั้งนิคมอุตสาหกรรมเชิงนิเวศ ส่งผลให้ชาวบ้านและชุมชนร่วมกับภาคีเครือข่ายรวมตัวและลุกขึ้นต่อสู้เพื่อพิทักษ์รักษาผืนป่าชุมชนของตนเอง โดยรวมตัวจัดตั้งเป็น “กลุ่มอนุรักษ์ป่าบุญเรือง” (Boon Rueang Wetland Forest Conservation Group: BRWFCG) เพื่อดำเนินการอนุรักษ์และปกป้องป่าชุ่มน้ำบุญเรืองด้วยกระบวนการและวิธีที่หลากหลาย ไม่ว่าจะเป็น การรวบรวมองค์ความรู้ท้องถิ่นทั้งในเชิงประวัติศาสตร์ นิเวศวัฒนธรรม ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเพื่อแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของป่าชุ่มน้ำบุญเรืองที่มีต่อระบบนิเวศและวิถีชีวิตของชุมชน การแสดงสัญลักษณ์ในการต่อต้านและการปกป้องสิทธิของชุมชนผ่านการจัดเวทีสาธารณะ การชุมนุมประท้วงและการขับเคลื่อนผ่านสื่อและใช้โซเชียลมีเดียในการรณรงค์ต่อสู้ รวมถึงการใช้ภูมิปัญญา วิถีวัฒนธรรม ความเชื่อและพิธีกรรมท้องถิ่นมาใช้ในอนุรักษ์และสื่อความหมายถึงความสำคัญของพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองซึ่งมิใช่เป็นพื้นที่ทางกายภาพเพียงเท่านั้นแต่ยังเป็นพื้นที่สะท้อนถึงคุณค่าทางจิตวิญญาณ วัฒนธรรมและความผูกพันระหว่างชุมชนและธรรมชาติที่สืบทอดต่อกันมาอย่างยาวนาน จากกระบวนการขับเคลื่อนของชุมชนในการต่อรองอำนาจรัฐเพื่อปกป้องป่าชุ่มน้ำบุญเรือง ส่งผลให้ภาครัฐยกเลิกการนำพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองในการจัดตั้งนิคมอุตสาหกรรมและปรับเปลี่ยนนโยบายเขตพัฒนาเศรษฐกิจพิเศษเชียงรายเป็นการส่งเสริมและสนับสนุนการลงทุนในเขตพัฒนาเศรษฐกิจพิเศษและมาตรการทางผังเมืองโดยไม่ต้องมีการจัดหาที่ดินโดยภาครัฐ

ภายใต้ชัยชนะในการปกป้องป่าชุ่มน้ำบุญเรืองจากนโยบายของภาครัฐ ส่งผลให้ชุมชนตระหนักถึงคุณค่าของการรื้อฟื้นวิถีชีวิตและภูมิปัญญาท้องถิ่นซึ่งเป็นการฟื้นคืนอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมและการเชื่อมโยงชุมชนกับธรรมชาติที่เคยสูญหายไปเพื่อใช้ต่อยอดและสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนอย่างยั่งยืน จึงรวมตัวกันจัดตั้งปางควายขึ้นมาในป่าชุ่มน้ำบุญเรืองอีกครั้งหนึ่งในชื่อกลุ่ม “ปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรือง” โดยจัดตั้งขึ้นในปีพ.ศ. 2562 ในรูปแบบคณะกรรมการเพื่อกำหนดบทบาทหน้าที่รวมถึงกฎระเบียบและข้อบังคับของกลุ่มอย่างชัดเจน โดยมีเป้าหมายเพื่อจัดทำเป็นวิสาหกิจชุมชนในการสร้างรายได้ให้กับท้องถิ่นรวมทั้งเป็นการรักษาวิถีการเลี้ยงควายในพื้นที่ป่า

ชุมชน อีกทั้งยังเป็นแหล่งศึกษาเรียนรู้วิถีการเลี้ยงควายพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยววิถีถิ่นภูมิปัญญาและการอนุรักษ์ในพื้นที่ชุมชนน้ำป่าบุญเรือง การรวมตัวกันของชุมชนในการจัดตั้งปางควายบุญคุ้มป่าชุมชนน้ำบุญเรืองได้รับการตอบรับและสนับสนุนจากชุมชนเป็นอย่างดี ส่งผลให้มีจำนวนสมาชิกเพิ่มมากขึ้นโดยในปัจจุบันปางควายบุญคุ้มป่าชุมชนน้ำบุญเรืองได้กลับฟื้นคืนวิถีชีวิตและมีควายอยู่ในการดูแลจำนวนกว่า 80 ตัว

อย่างไรก็ตามภายใต้การพยายามรื้อฟื้นอัตลักษณ์และการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมผ่านการจัดตั้งระบบปางควายขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง กระบวนการจัดการมิได้เป็นไปด้วยความราบรื่นแต่กลับเผชิญกับความท้าทายและอุปสรรคที่ส่งผลให้การเลี้ยงควายในรูปแบบดั้งเดิมมีความเสี่ยงสูง ไม่ว่าจะเป็นการลดลงของพื้นที่และการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินป่าชุมชนน้ำบุญเรืองอันเป็นผลจากระบบเกษตรกรรมเชิงเดี่ยวรวมถึงการขยายตัวของพื้นที่ความเป็นเมืองซึ่งส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงในระบบนิเวศ ปัญหาการเปลี่ยนแปลงด้านสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติที่ส่งผลกระทบโดยตรงต่อการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิม ดังเช่น การลดลงของพืชอาหารและการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศที่ส่งผลต่อการลดลงและเพิ่มขึ้นของปริมาณน้ำในพื้นที่ ปัญหาต้นทุนการเลี้ยงที่สูงขึ้นขณะที่แรงงานในภาคเกษตรกรรมที่ลดลงไปโดยเฉพาะกลุ่มเกษตรกรรุ่นใหม่ที่ขาดความสนใจในการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมอันเป็นผลจากการใช้เครื่องจักรและเทคโนโลยีรวมถึงการเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตของสังคมในปัจจุบันที่เน้นไปที่ภาคอุตสาหกรรมและภาคบริการมากยิ่งขึ้น ปัญหาขาดการส่งเสริมจากภาครัฐซึ่งนโยบายที่เกี่ยวข้องปศุสัตว์ส่วนใหญ่มุ่งเน้นไปที่การเลี้ยงสัตว์เศรษฐกิจ เช่น โคเนื้อและโคนม ทำให้การเลี้ยงควายแบบถูกละเลยและขาดการสนับสนุนทั้งในด้านความรู้ เงินทุน และนโยบายที่เหมาะสม รวมถึงความไม่แน่นอนของราคา การตลาดและแหล่งช่องทางจัดจำหน่าย เป็นต้น

ปัญหาและอุปสรรคเหล่านี้ไม่ได้เป็นเพียงแค่เรื่องของ การเลี้ยงควายเท่านั้น แต่ยังเป็นเรื่องของอัตลักษณ์ วัฒนธรรมและความอยู่รอดของผู้คน ปางควายและระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมของชุมชนบุญเรืองทำหน้าที่เชื่อมโยงผู้คนกับธรรมชาติผ่านประเพณี ความเชื่อและวิถีชีวิต ดังนั้นการสูญเสียปางควายจึงเปรียบเสมือนการสูญเสียวิถีชีวิตแบบดั้งเดิมของตนเองที่สืบทอดกันมาหลายชั่วอายุคน จากปัญหาและผลกระทบดังกล่าวข้างต้น คณะผู้วิจัยจึงเห็นควรดำเนินการวิจัยเพื่อทำการศึกษาพัฒนาการและความสำคัญของปางควายที่มีต่อชุมชนทั้งในอดีตและปัจจุบันรวมถึงทำการศึกษาถึงสาเหตุและปัจจัยที่ส่งผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงในระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมที่เกิดขึ้น โดยมีเป้าหมายของการศึกษาวิจัยเพื่อพัฒนาแนวทางในการฟื้นฟูและอนุรักษ์ระบบปางควายซึ่งเปรียบเสมือนเป็นการปกป้องอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมและความสัมพันธ์อันดีระหว่างชุมชนกับธรรมชาติ อีกทั้งส่งเสริมและถ่ายทอดองค์ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นในการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิม เพื่อให้ชุมชนสามารถรักษาความเป็นตัวตน พร้อมทั้งพัฒนาและสร้างกระบวนการที่

สอดคล้องกับบริบททางสังคมและเศรษฐกิจใหม่ที่รวดเร็วและซับซ้อนโดยไม่ทิ้งรากฐานทางวัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชน

โจทย์การวิจัย

การฟื้นฟูอัตลักษณ์และการฟื้นคืนระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมที่เหมาะสมกับบริบทของชุมชนบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย

คำถามการวิจัย

แนวทางการฟื้นฟูอัตลักษณ์และการฟื้นคืนระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมที่เหมาะสมกับบริบทของชุมชนบุญเรืองในปัจจุบันควรเป็นอย่างไร

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาพัฒนาการและความสำคัญของปางควายในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองที่มีต่อวิถีชีวิตวัฒนธรรม และเศรษฐกิจของชุมชนบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย
2. เพื่อศึกษาปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของปางควายและระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย
3. เพื่อเสนอแนวทางในการฟื้นฟูอัตลักษณ์และระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมที่เหมาะสมกับบริบทของชุมชนบุญเรืองในปัจจุบัน

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทราบถึงพัฒนาการและความสำคัญของปางควายในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองที่มีต่อวิถีชีวิตวัฒนธรรม และเศรษฐกิจของชุมชนบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย
2. ทราบถึงปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของปางควายและระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย
3. นำเสนอแนวทางในการฟื้นฟูอัตลักษณ์และระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมที่เหมาะสมกับบริบทของชุมชนบุญเรืองในปัจจุบัน

ขอบเขตของการวิจัย

การศึกษาการฟื้นฟูอัตลักษณ์และการฟื้นคืนระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมของชุมชนบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย คณะผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตของโครงการวิจัย โดยมีรายละเอียด ดังนี้

1. ขอบเขตด้านประชากร

คณะผู้วิจัยได้กำหนดประชากรที่ใช้ในการศึกษาได้แก่ คณะกรรมการกลุ่มปางควายบุญคุ้ม ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองและกลุ่มชาวบ้านผู้เลี้ยงควาย เนื่องจากเป็นผู้มีบทบาทโดยตรงในการดำเนินกิจกรรมการฟื้นฟูระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิม ตลอดจนมีความรู้ ความเข้าใจ และประสบการณ์ในการอนุรักษ์และฟื้นฟูอัตลักษณ์ท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมการเลี้ยงควายในพื้นที่ จึงสามารถให้ข้อมูลที่ลึกซึ้งและรอบด้านต่อประเด็นการศึกษานี้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ

2. ขอบเขตด้านเนื้อหา

การวิจัยเรื่องนี้มุ่งทำการศึกษาแนวทางการฟื้นฟูอัตลักษณ์และระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมที่เหมาะสมกับบริบทของชุมชนบุญเรืองในปัจจุบัน โดยทำการศึกษาพัฒนาการและความสำคัญของปางควายที่มีต่อชุมชนในบริบทต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นวิถีชีวิต วัฒนธรรม เศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อม รวมถึงศึกษาถึงผลกระทบและการเปลี่ยนแปลงของระบบการเลี้ยงควายแบบเดิมซึ่งมาจากปัจจัยในด้านต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ซึ่งส่งผลต่อวิถีการผลิต (Mode of Production) และความสัมพันธ์ทางการผลิต (Relation of Production) ของผู้คนในชุมชน การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินรวมถึงการลดลงของพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง บทบาทและนโยบายของภาครัฐ รวมถึงการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคม ปัจจัยเหล่านี้ส่งผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงรูปแบบของปางควายและแนวทางการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิม ดังนั้นการวิจัยเรื่องนี้จะเป็นการแสวงหาแนวทางในระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมให้มีความเหมาะสมกับบริบทของชุมชนบุญเรืองในปัจจุบัน อันเป็นการสร้างความสมดุลระหว่างการส่งเสริมเศรษฐกิจในระดับท้องถิ่น การใช้ประโยชน์ของพื้นที่ชุ่มน้ำรวมถึงการสร้างอัตลักษณ์ของชุมชนและภูมิปัญญาท้องถิ่นอย่างยั่งยืน

3. ขอบเขตด้านพื้นที่

การวิจัยเรื่องนี้กำหนดพื้นที่ในการศึกษาในเขตตำบลบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย เนื่องจากเป็นพื้นที่ดังกล่าวชุมชนได้ฟื้นคืนระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิม อีกทั้งทำการสืบทอดวิถีชีวิตและวัฒนธรรมการเลี้ยงควาย รวมถึงมีความพร้อมของชุมชนในการเข้าร่วมกระบวนการฟื้นฟูอัตลักษณ์ ซึ่งเอื้อต่อการศึกษา วิเคราะห์ และพัฒนารูปแบบการฟื้นฟูที่มีประสิทธิภาพและสอดคล้องกับบริบทของพื้นที่อย่างเหมาะสม

4. ขอบเขตด้านระยะเวลา

การวิจัยเรื่องนี้มีขอบเขตระยะเวลาในการดำเนินการวิจัย 1 ปี โดยเริ่มตั้งแต่เดือนมิถุนายน 2568 – มิถุนายน 2569

นิยามศัพท์เฉพาะ

การศึกษาการฟื้นฟูอัตลักษณ์และการฟื้นคืนระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมของชุมชนบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย กำหนดนิยามศัพท์เฉพาะสำหรับการวิจัยดังนี้

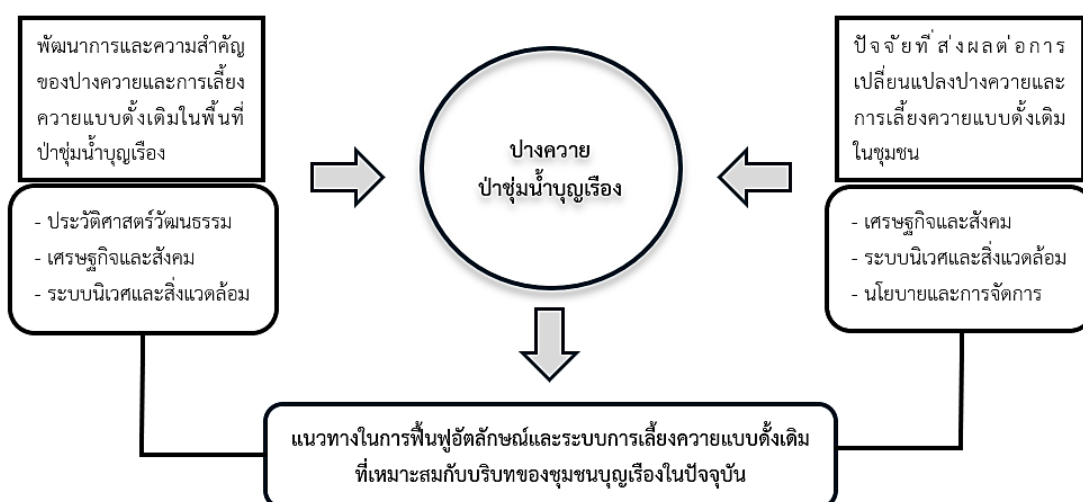
การฟื้นฟูอัตลักษณ์ หมายถึง กระบวนการรื้อฟื้นและส่งเสริมคุณค่าดั้งเดิมของชุมชน ทั้งในด้านวิถีชีวิต วัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่อาจถูกลดความสำคัญหรือถูกกลืนหายไปจากเดิม โดยการฟื้นฟูอัตลักษณ์จะเป็นการปรับประยุกต์องค์ความรู้และแนวปฏิบัติแบบดั้งเดิมให้สอดคล้องกับบริบทปัจจุบัน โดยงานวิจัยเรื่องนี้หมายถึงการฟื้นฟูอัตลักษณ์ในการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง

ปางควาย หมายถึง พื้นที่สาธารณะของชุมชนสำหรับเลี้ยงควายขนาดใหญ่ของภาคเหนือ โดยส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ป่าชุ่มน้ำ หนองน้ำขนาดใหญ่หรือพื้นที่แหล่งน้ำอุดมสมบูรณ์ เป็นพื้นที่เปิดโล่งที่มีหญ้าและพืชที่เหมาะสมสำหรับการเลี้ยงควาย โดยงานวิจัยเรื่องนี้หมายถึง ปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรืองซึ่งจัดตั้งขึ้นในปีพ.ศ. 2562 ซึ่งมีเป้าหมายจัดทำเป็นวิสาหกิจชุมชนและรักษาวิถีการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมรวมถึงเป็นแหล่งศึกษาเรียนรู้วิถีถิ่นภูมิปัญญาในการอนุรักษ์ในพื้นที่ชุ่มน้ำป่าบุญเรือง

ป่าชุ่มน้ำ หมายถึง พื้นที่ป่าในบริเวณที่มีน้ำท่วมถาวรหรือน้ำท่วมชั่วคราวเป็นบางเวลา โดยพื้นที่ชุ่มน้ำจะถูกหล่อเลี้ยงด้วยน้ำฝน น้ำผิวดิน และน้ำบาดาล จนมีสภาวะน้ำขังได้ผิวดิน โดยงานวิจัยเรื่องนี้หมายถึงป่าชุ่มน้ำบุญเรือง ตำบลบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย

ชุมชนบุญเรือง หมายถึง ชุมชนบุญเรืองในเขตตำบลบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย ประกอบไปด้วย 10 หมู่บ้าน และเป็นที่ตั้งของป่าชุ่มน้ำบุญเรือง

กรอบแนวคิดในการศึกษา

ภาพที่ 1 กรอบแนวคิดในการศึกษา

การศึกษาการฟื้นฟูอัตลักษณ์และการฟื้นคืนระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมของชุมชนบุญเรือง อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ คณะผู้วิจัยได้กำหนดกรอบแนวคิดในการศึกษาโดยทำการวิเคราะห์พัฒนาการและความสำคัญของปางควายที่มีต่อชุมชนในอดีตทั้งในด้านวิถีชีวิตซึ่งเป็นทั้งแหล่งอาหารและแรงงานในการขับเคลื่อนการทำเกษตรกรรม ทางด้านวัฒนธรรมซึ่งเกี่ยวข้องกับพิธีกรรมและประเพณีรวมถึงภูมิปัญญาและความรู้ที่เกี่ยวข้องในการเลี้ยงควายและในด้านระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมซึ่งแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนและธรรมชาติผ่านการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ชุ่มน้ำ อย่างไรก็ตามภายใต้การเปลี่ยนแปลงหลากหลายประการไม่ว่าจะเป็นรูปแบบการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจและสังคมแบบใหม่ การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมรวมถึงการใช้ประโยชน์จากที่ดิน อีกทั้งแนวนโยบายและการสนับสนุนของภาครัฐได้กลายเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลกระทบต่อ การขับเคลื่อนปางควายและระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมที่ชุมชนได้พยายามรื้อฟื้นกลับขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง อย่างไรก็ตามจากการทบทวนงานวิจัยและแนวคิดทฤษฎีพบว่ายังมีช่องว่างของความรู้โดยเฉพาะในประเด็นการปรับตัวของระบบการเลี้ยงควายให้เหมาะสมและยั่งยืนท่ามกลางบริบททางเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไปในปัจจุบัน การศึกษาวิจัยส่วนใหญ่มุ่งเน้นไปที่การรักษาคุณค่าและสืบสานภูมิปัญญาท้องถิ่นในการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมทั้งในทางวัฒนธรรม พิธีกรรมและความรู้ที่เชื่อมโยงกับวิถีชีวิตชุมชน แต่ขาดการวิเคราะห์และการปรับเปลี่ยนรูปแบบในการเลี้ยงควายให้สอดคล้องกับความท้าทายในยุคสมัย

ดังนั้นการฟื้นฟูอัตลักษณ์และการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมในชุมชนบุญเรือง จึงไม่ใช่เพียงแค่การนำระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมกลับมาแต่จำต้องรื้อฟื้นภูมิปัญญาท้องถิ่นให้สามารถเชื่อมโยงเข้ากับบริบทและการเปลี่ยนแปลงในปัจจุบันอย่างเหมาะสมไม่ว่าจะเป็นการปรับระบบการเลี้ยงควายให้มีความสอดคล้องกับปัจจุบันผ่านการใช้เทคโนโลยีหรือนวัตกรรม รวมถึงการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงนิเวศวัฒนธรรมเกี่ยวกับควายซึ่งจำต้องอาศัยความร่วมมือระหว่างชุมชนภาครัฐและภาคเอกชน เพื่อให้ระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมไม่เพียงแต่เป็นการฟื้นคืนอัตลักษณ์แต่ยังสร้างประโยชน์ทางเศรษฐกิจและสังคมให้ชุมชนบุญเรืองอันเป็นการสร้างสมดุลระหว่างภูมิปัญญาท้องถิ่นเดิมและการปรับตัวในโลกยุคใหม่ได้อย่างเหมาะสม

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาการฟื้นฟูอัตลักษณ์และการฟื้นฟูระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมของชุมชนบุญเรือง อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ คณะผู้วิจัยได้ทำการศึกษาแนวคิด ทฤษฎีเพื่อใช้ในการศึกษารวมถึงทำการทบทวนองค์ความรู้ โดยประกอบไปด้วยแนวคิดการจัดการทรัพยากรชุมชน (Community-Based Resource Management Theory) แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน (Community Culture) แนวคิดอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม (Cultural Identity Theory) แนวคิดทุนทางวัฒนธรรม (Cultural Capital Theory) และแนวคิดนิเวศวัฒนธรรม (Cultural Ecology) รวมทั้งทำการศึกษาเอกสารและวิจัยที่มีความเกี่ยวข้องกับการศึกษาวิจัยดังมีรายละเอียดต่อไปนี้รวมทั้งทำการศึกษาเอกสารและวิจัยที่มีความเกี่ยวข้องกับการศึกษาวิจัยดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

แนวคิดและทฤษฎี

แนวคิดการจัดการทรัพยากรชุมชน (Community-Based Resource Management Theory)

แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน (Community Culture)

แนวคิดอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม (Cultural Identity Theory)

แนวคิดทุนทางวัฒนธรรม (Cultural Capital Theory)

แนวคิดนิเวศวัฒนธรรม (Cultural Ecology) และ

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

แนวคิดและทฤษฎี

1. แนวคิดการจัดการทรัพยากรชุมชน (Community-Based Resource Management)

การจัดการทรัพยากรโดยชุมชน คือ การจัดการทรัพยากรโดยชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรโดยทั่วไปมีแนวทางในการจัดการดังนี้

1.1 การจัดการทรัพยากรในเชิงอรรถประโยชน์ แนวทางการศึกษานี้เน้นมุมมองทางด้านวิทยาศาสตร์ ซึ่งมักจะแยกศึกษาธรรมชาติเฉพาะในด้านที่เป็นรูปธรรมของความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งมีชีวิตกับสภาพแวดล้อมทางกายภาพเท่านั้น โดยมองข้ามความหมายของธรรมชาติในด้านจิตใจ ด้านวัฒนธรรม และด้านสังคม จึงถือได้ว่าเป็นการมองธรรมชาติแบบแยกส่วน โดยมองว่าระบบธรรมชาตินั้นจะไม่

เกี่ยวข้องหรือขึ้นอยู่กับเงื่อนไขทางสังคมและวัฒนธรรมใด ๆ มนุษย์จึงสามารถใช้ประโยชน์จากทรัพยากรต่าง ๆ ในธรรมชาติได้ด้วยการสร้างเครื่องมือขึ้นมามีจัดการกับการใช้นั้นให้เกิดอรรถประโยชน์สูงสุด ในแง่นี้ทรัพยากรจึงถูกมองว่ามีลักษณะเป็นทรัพย์สินสาธารณะ ซึ่งเครื่องมือที่แนวทางการศึกษานำมาใช้มักจะเป็นระบบตลาดและระบบรัฐมากกว่ากลไกของสังคมย่อย ๆ หรือชุมชนท้องถิ่นที่อยู่ร่วมกับระบบนิเวศนั้นอย่างเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ทั้งนี้มีสมมติฐานสำคัญที่ไม่เชื่อว่าคนจะอยู่ร่วมกับธรรมชาติได้อย่างยั่งยืน แนวทางการศึกษานี้จะไม่สนใจและไม่ยอมรับกฎเกณฑ์ภายในของระบบสังคมย่อย ๆ ที่มีชีวิตอยู่ด้วยการพึ่งพาอาศัยและผูกติดอยู่กับธรรมชาติจนถือได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศเดียวกัน จึงแทบจะมองไม่เห็นความสำคัญของชุมชนท้องถิ่นในการมีส่วนร่วมจัดการทรัพยากรแต่อย่างใด แนวทางการศึกษานี้จะให้ความสำคัญกับประเด็นปัญหาเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรเพียงบางประการและเสนอแนวทางในการแก้ไขปัญหาดังกล่าวด้วยกลไกของรัฐโดยเฉพาะการใช้กฎหมายบังคับและกลไกตลาดเป็นหลัก ดังจะเห็นได้ว่าภาครัฐจะเลือกข้อเสนอในการแก้ปัญหาหลายประการของแนวทางการศึกษานี้ไปกำหนดเป็นนโยบาย พร้อม ๆ กับนำไปปฏิบัติด้วย ซึ่งชุมชนท้องถิ่นส่วนใหญ่ก็ยังไม่สามารถมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากร

1.2 การจัดการทรัพยากรในเชิงนิเวศวัฒนธรรม แนวทางการศึกษานี้เป็นการจัดการทรัพยากรในเชิงจิตสำนึก เพราะมีพื้นฐานอยู่ที่วิธีคิดแบบบูรณาการอย่างเป็นองค์รวม จึงไม่เห็นด้วยกับการมองสภาพแวดล้อมธรรมชาติที่แยกส่วนออกจากระบบสังคมของมนุษย์ แต่พยายามทำความเข้าใจถึงสภาพความเป็นจริงในการอยู่ร่วมกันของระบบทั้งสอง ซึ่งมีปฏิสัมพันธ์กันอย่างซับซ้อนภายใต้เงื่อนไขของพื้นที่เฉพาะที่ใดที่หนึ่งในระบบนิเวศที่แตกต่างกันอย่างหลากหลาย โดยมีจิตสำนึกทางวัฒนธรรมและความมีเหตุผลของแต่ละชุมชนท้องถิ่น ทำหน้าที่เสมือนหนึ่งกลไกในการปรับตัวของมนุษย์ให้เข้ากับสภาพแวดล้อม เพื่อรักษาคุณภาพและความมั่นคงของการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างต่อเนื่อง

แนวทางการศึกษานี้ให้ความสำคัญอย่างมากทั้งกับวัฒนธรรมท้องถิ่นและการมองในมิติของพื้นที่และเห็นว่าระบบนิเวศและวัฒนธรรมอย่างมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันเสมอ สำหรับวิธีการศึกษามีอยู่ 2 วิธีการหลัก ลักษณะแรก คือ การศึกษาแบบสหวิทยาการที่เน้นการศึกษาด้านพฤติกรรมและจิตสำนึกของชุมชนท้องถิ่น ลักษณะที่สอง คือ การศึกษาเชิงระบบในแบบของสหวิทยาการ ที่เน้นหลักเหตุผลและการปรับตัวในการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม ซึ่งการศึกษาทั้งสองแบบมีข้อเสนอที่ตรงกันโดยเฉพาะในด้านของการสร้างจิตสำนึกและการสร้างความเข้มแข็งให้กับการจัดการในระดับชุมชน (Community-based Management) บนพื้นฐานของระบบคุณค่าและภูมิปัญญาในท้องถิ่น ที่พัฒนาขึ้นมาจากการปรับตัวของชุมชนต่อการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ในรูปของการผสมผสานวิธีการที่หลากหลาย เช่น การเกษตรแบบผสมผสาน การจัดการระบบวนเกษตร การจัดการป่าชุมชน และการจัดการเครือข่ายลุ่มน้ำ เป็นต้น

แม้ว่าแนวทางการศึกษานี้ได้มองเห็นความสำคัญของความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนระหว่างระบบนิเวศ ธรรมชาติและระบบสังคมวัฒนธรรม แต่การนำเสนอทางเลือกในการแก้ไขปัญหา ยังคงมีลักษณะเชิงเดี่ยว อย่างชัดเจน ในแง่ที่ยึดมั่นอยู่กับหน่วยทางสังคมของการจัดการเฉพาะระดับชุมชนเป็นหลัก มากกว่าจะให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์เชิงซ้อนของการจัดการ ยิ่งไปกว่านั้นแนวทางการศึกษานี้ได้ละเลยมิติของความสัมพันธ์ด้านความขัดแย้ง ทั้งภายในชุมชนและระหว่างชุมชนกับรัฐ ทั้ง ๆ ที่เป็นประเด็นเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ซึ่งสะท้อนนัยยะของความไม่เท่าเทียมกันในสังคม และมีผลต่อการจำกัดและการละเมิดสิทธิของชุมชนท้องถิ่นในการเข้าถึงทรัพยากรได้ ทำให้ข้อเสนอทางออกของแนวทางการศึกษานี้ยังไม่สามารถผลักดันให้เป็นจริงได้อย่างกว้างขวางเท่าที่ควร

1.3 การจัดการทรัพยากรในเชิงสถาบัน แนวทางการศึกษานี้จะไม่ยึดติดกับหน่วยทางสังคมอย่างตายตัวเพียงหน่วยใดหน่วยหนึ่ง แต่จะให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์เชิงซ้อนซึ่งมีนัยว่า การจัดการทรัพยากรส่วนรวมไม่ควรผูกขาดอยู่กับหน่วยทางสังคมเพียงหน่วยใดหน่วยหนึ่ง ไม่ว่าจะเป็นชุมชนท้องถิ่นหรือหน่วยงานของรัฐ แต่ควรถือเป็นการจัดการร่วมกัน (Co-management) โดยการสร้างสถาบันทางสังคมขึ้นมาทำหน้าที่เป็นกลไกและกฎเกณฑ์ เพื่อจัดความสัมพันธ์ในการเข้าถึงทรัพยากรประเภทต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นสิทธิโดยรัฐ สิทธิส่วนรวม และสิทธิส่วนบุคคล สามารถอยู่ร่วมกันได้ในพื้นที่หรือหน่วยเดียวกัน เพราะมองสิทธิต่างๆ ในลักษณะที่มีความต่อเนื่องเชื่อมโยงกัน

แนวทางการศึกษานี้จะสนใจการดำรงอยู่ร่วมกันของสิทธิต่าง ๆ ว่าเกิดขึ้นได้ด้วยเงื่อนไขอย่างไร มากกว่าการกีดกันสิทธิใดสิทธิหนึ่ง ทั้งนี้เพราะถือว่าสิทธิเป็นรากฐานสำคัญของสถาบันทางสังคม ในแง่ที่เป็นกฎเกณฑ์และกลไกในการกำหนดความเชื่อมโยงระหว่างระบบนิเวศกับระบบสังคมและเศรษฐกิจ และเป็นแรงจูงใจในการจัดสรรทรัพยากร ขณะที่สถาบันทางสังคมนั้นถือเป็นทุนทางสังคมและวัฒนธรรม ที่มนุษย์ได้สร้างสรรค์ขึ้นมาจากการสะสมประสบการณ์อย่างยาวนาน ภายใต้เงื่อนไขเฉพาะของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และระบบนิเวศ ซึ่งเป็นประเด็นปัญหาสำคัญในการศึกษา การจัดการเชิงสถาบันมุ่งศึกษาสถาบันทางสังคมในฐานะที่เป็นกลไกในการจัดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับทรัพยากร เพราะแสดงนัยของกฎเกณฑ์ที่เกี่ยวข้องกับสิทธิและหน้าที่ ซึ่งสังคมสร้างขึ้นมามาเพื่อใช้กำหนดความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกของชุมชนกับทรัพยากร โดยมีลักษณะเป็นระบบกรรมสิทธิ์ร่วมกันของหน่วยทางสังคมที่มีผลประโยชน์ร่วมกันและการยอมรับร่วมกันในสิทธิและอำนาจของกลุ่ม วิธีการศึกษานี้จะวิเคราะห์เงื่อนไขต่าง ๆ ที่ส่งผลให้การจัดการเชิงสถาบันของแต่ละชุมชนมีความสามารถแตกต่างกัน ซึ่งประกอบด้วย ลักษณะทางกายภาพของทรัพยากร ลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคม และลักษณะการตัดสินใจขององค์กรชุมชน โดยประเมินจากเป้าหมายของการใช้ทรัพยากรในด้านความยั่งยืน ด้านความเสมอภาค และด้านความมั่นคงของวิถีชีวิตชุมชน

1.4 การจัดการทรัพยากรในเชิงความสัมพันธ์ของอำนาจ แนวทางการศึกษานี้ใช้วิธีการศึกษาเชิงวิพากษ์วิจารณ์เพื่อวิเคราะห์ความสัมพันธ์เชิงอำนาจในสังคม ที่มีความสลับซับซ้อนและแตกต่างหลากหลายอย่างมากในแต่ละพื้นที่ โดยให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ใน 3 ด้าน อย่างเชื่อมโยงได้แก่

- 1) ความสัมพันธ์ในเชิงโครงสร้างทางเศรษฐกิจการเมืองของการใช้อำนาจ
- 2) ความสัมพันธ์ที่ขัดแย้งกันเกี่ยวกับอำนาจและสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากร
- 3) ความสัมพันธ์ด้านความเคลื่อนไหวของอำนาจที่เห็นได้จากกระบวนการทางสังคมของการสร้างและการนิยามความหมาย พร้อมทั้งการต่อรองเกี่ยวกับความชอบธรรมในการเข้าถึงทรัพยากร

สำหรับวิธีการศึกษาที่มีพื้นฐานความคิดตามแนวทางการศึกษานี้ จะมีอยู่ด้วยกัน 2 แนวทางใหญ่ๆ คือ 1) แนวเศรษฐศาสตร์การเมือง และ 2) แนวนิเวศวิทยาการเมือง ซึ่งการศึกษาแนวเศรษฐศาสตร์การเมืองให้ความสำคัญกับการวิเคราะห์ในเชิงโครงสร้างทำให้เน้นมุมมองและพลังที่มาจากภายนอกชุมชนท้องถิ่น มากกว่าพยายามทำความเข้าใจกับมุมมองและพลวัตของชุมชนเท่าที่ควร ข้อเสนอสำหรับการแก้ปัญหาจึงมักจะเป็นการเปลี่ยนแปลงในระดับโครงสร้าง โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงนโยบายรัฐที่เกี่ยวข้องกับแบบแผนการใช้ทรัพยากรและกฎหมายที่เกี่ยวข้องซึ่งบางครั้งจะยังไม่ได้ให้ความสำคัญกับบทบาทในการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่นอย่างแท้จริง ส่วนแนวนิเวศวิทยาการเมืองในระยะแรกจะเน้นการศึกษาด้านความสัมพันธ์ที่ขัดแย้งเกี่ยวกับอำนาจและสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากร โดยมีมุ่งวิเคราะห์ความซับซ้อนของทรัพยากรพร้อม ๆ กับความซับซ้อนของบริบทและเงื่อนไขทั้งในประวัติศาสตร์และปัจจุบัน ทั้งในเชิงโครงสร้างและในเชิงการปฏิบัติการจริงในท้องถิ่นที่นำไปสู่ความขัดแย้งในการควบคุมและจัดการทรัพยากรในระดับต่าง ๆ ซึ่งรวมถึงความขัดแย้งที่เกี่ยวกับความเข้าใจความหมายของสิทธิที่แตกต่างกัน และการซ้อนทับกันของสิทธิต่าง ๆ เช่น ระหว่างสิทธิตามกฎหมาย และสิทธิตามจารีตประเพณีของท้องถิ่น การกีดกันสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรของชนบางกลุ่ม ความขัดแย้งระหว่างหน่วยทางสังคมต่าง ๆ เช่น ระหว่างรัฐกับชุมชนท้องถิ่นและความขัดแย้งภายในหน่วยทางสังคม เพื่อทำความเข้าใจกับพลวัตและกระบวนการแก้ไขความขัดแย้ง ตลอดจนแสวงหาแนวทางในการปรับเปลี่ยนเงื่อนไขที่จะช่วยให้มีการจัดการทรัพยากรอย่างเป็นธรรมและยั่งยืน สำหรับการศึกษาแนวนิเวศวิทยาการเมืองในระยะต่อ ๆ มา จะหันมาให้ความสนใจศึกษาความสัมพันธ์เกี่ยวกับกระบวนการของความเคลื่อนไหวทางสังคมของผู้ที่ได้รับผลกระทบจากโครงสร้างทางเศรษฐกิจการเมือง โดยเน้นการศึกษาถึงพลวัตและมุมมองของชุมชนท้องถิ่น ผ่านปฏิบัติการและขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมและวัฒนธรรม นอกจากนี้ แนวนิเวศวิทยาการเมืองยังให้ความสำคัญกับการศึกษาพลวัตของปฏิบัติการต่าง ๆ ในท้องถิ่นที่แสดงถึงศักยภาพของชุมชน ในการสร้างกฎเกณฑ์ขึ้นมาใช้ในการอนุรักษ์ทรัพยากร ซึ่งถือเป็นปฏิกริยาตอบโต้และต่อรองกับพลังอำนาจต่างๆ ในสังคม พร้อมกับการศึกษาถึงกระบวนการการสร้างและนิยามความหมาย

ของสิทธิประเภทใหม่ ๆ ที่จะช่วยสร้างความชอบธรรมในการเข้าถึงทรัพยากรผ่านวาทกรรมหรือการโต้เถียงเชิงอุดมการณ์และศีลธรรมในสังคม เช่น ความหมายของสิทธิชุมชนท้องถิ่น และสิทธิของกลุ่มชาติพันธุ์ เป็นต้น ทั้งนี้ เพื่อทำความเข้าใจกับเงื่อนไขต่างๆ ที่ผลักดันให้เกิดกระบวนการของชุมชนในการปรับความสัมพันธ์เชิงอำนาจใหม่กับพลังอำนาจอื่นๆ ในสังคม

การนำแนวคิดการจัดการทรัพยากรชุมชนมาใช้ในการศึกษามีส่วนช่วยให้ชุมชนส่วนร่วมในการกำหนดกฎเกณฑ์และข้อตกลงในการใช้ประโยชน์จากปางควาย รวมถึงการสร้างเครือข่ายความร่วมมือระหว่างชุมชน นักวิชาการและหน่วยงานท้องถิ่นในการฟื้นฟูระบบปางควายอย่างมีประสิทธิภาพ นอกจากนี้ยังมีส่วนช่วยในการพัฒนานวัตกรรมท้องถิ่นที่สอดคล้องกับบริบททางวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมของชุมชนตัวอย่างเช่น การจัดทำการท่องเที่ยวเชิงนิเวศหรือการจัดทำผลิตภัณฑ์ได้จากควายเป็นต้น ซึ่งส่งผลให้การจัดทำปางควายและระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมสามารถดำเนินการภายใต้การเปลี่ยนแปลงในบริบทปัจจุบัน

2. แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน (Community Culture)

แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนในสังคมไทยมิได้เป็นเพียงแนวคิดเชิงพรรณนาเกี่ยวกับวิถีชีวิตของชาวบ้าน หากแต่เป็น “ขบวนการทางความคิด” (intellectual movement) ที่เกิดขึ้นในช่วงปลายทศวรรษ 2520 ภายใต้บริบทของการวิพากษ์แนวทางการพัฒนาแบบทุนนิยมและรัฐรวมศูนย์ โดยมีบทบาทสำคัญจากองค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการ และปัญญาชน โดยแนวคิดดังกล่าวเสนอให้ “วัฒนธรรมชุมชน” เป็นเครื่องมือในการสร้างความหมายใหม่ของการพัฒนา โดยมองว่าวัฒนธรรมมิใช่สิ่งล้าหลัง แต่เป็นทรัพยากรทางความรู้ (knowledge resource) ที่สามารถใช้เป็นฐานของการพัฒนาแบบทางเลือก (alternative development) (ยุกติ มุกดาวิจิตร, 2539: บทคัดย่อ)

นักวิชาการในประเทศไทยส่วนใหญ่อธิบายความหมายของคำว่า วัฒนธรรมชุมชน ในทิศทางคล้ายคลึงกัน โดยให้นิยามว่า วัฒนธรรมชุมชนมีความเป็นอิสระจากวัฒนธรรมของคนชั้นกลางและคนชั้นสูง ซึ่งวัฒนธรรมชุมชนผูกพันอยู่กับธรรมชาติและชุมชนเครือญาติ เป็นรูปแบบสังคมที่มีอายุยืนนานหลายร้อยปี ซึ่งเป็นลักษณะของสังคมอยู่ในตัวเอง ไม่มีรูปแบบแน่นอน เพราะเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยและบริบทของชุมชนนั้น ๆ (โกวิท พวงงาม, 2553 อ้างถึงในศิลาวัฒน์ ชัยวงศ์ และคณะ, 2565: 132)

หากพิจารณาแล้วแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนจะเป็นการอธิบายความสัมพันธ์ระหว่าง “วัฒนธรรม” กับ “ชุมชน” โดยมองว่าวัฒนธรรมมิได้ดำรงอยู่อย่างโดดเดี่ยว แต่เป็นผลผลิตของการที่มนุษย์รวมกลุ่มกันอยู่ในพื้นที่หนึ่ง และมีปฏิสัมพันธ์ร่วมกันทั้งทางสังคม เศรษฐกิจ โดยโครงสร้างของวัฒนธรรมชุมชนมีองค์ประกอบสำคัญ 3 ประการได้แก่

1. ระบบการผลิตหรือการทำมาหากิน
2. ระบบการอยู่ร่วมและสัมพันธ์กันหรือระบบความสัมพันธ์ระหว่างหน่วยต่าง ๆ เช่น ครอบครัว เครือญาติ ชุมชน และความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน และ
3. ระบบความเชื่อ เช่น ศาสนา พิธีกรรม จารีตประเพณี

ระบบทั้งสามมีความสัมพันธ์กันและส่งผลต่อกันอยู่ตลอดเวลา ดังนั้นวัฒนธรรมชุมชนจึงมีการเปลี่ยนแปลงได้ตามกาลเวลาและสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนไป (สุรเชษฐ เวชชพิทักษ์, 2533 อ้างถึงใน กาญจนา มณีเนียม, 2555: 7)

หนึ่งในนักคิดที่สำคัญทางด้านเศรษฐศาสตร์การเมืองภายใต้แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนคือ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ซึ่งมีประเด็นสำคัญในการวิพากษ์การพัฒนาแบบทุนนิยมกระแสหลักและเสนอชุมชนเป็นฐานของการพัฒนา โดยให้ความสำคัญกับวัฒนธรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่น และระบบคุณค่าที่เอื้อต่อการพึ่งตนเองและความสมดุลกับธรรมชาติอันจะนำมาซึ่งการพัฒนาอย่างยั่งยืน โดยแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนเป็นกรอบการอธิบายสังคมที่ให้ความสำคัญกับ “ชุมชน” ในฐานะหน่วยพื้นฐานของการดำรงชีวิต โดยมองว่าวัฒนธรรมมิได้จำกัดอยู่เพียงขนบธรรมเนียมประเพณี หากแต่ครอบคลุมถึงวิถีชีวิต ระบบการผลิต ความสัมพันธ์ทางสังคม และระบบคุณค่าที่หล่อหลอมอยู่ในชีวิตประจำวันของคนในชุมชน แนวคิดนี้จึงมีลักษณะสำคัญคือการมองวัฒนธรรมในฐานะ “ระบบชีวิต” (way of life) ที่เชื่อมโยงมนุษย์เข้ากับธรรมชาติและสังคมอย่างเป็นองค์รวม โดยวัฒนธรรมชุมชนจึงเป็นผลผลิตของกระบวนการปรับตัวของมนุษย์ต่อสิ่งแวดล้อม และการจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมภายใต้บริบทเฉพาะของแต่ละพื้นที่ โดยมีลักษณะสำคัญของแนวคิดดังนี้ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2547: 5-14)

1. ชุมชนในฐานะระบบชีวิตแบบองค์รวม วัฒนธรรมชุมชนสะท้อนความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม โดยวิถีชีวิตของคนในชุมชนตั้งอยู่บนฐานของการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างสมดุล และการผลิตเพื่อการยังชีพเป็นสำคัญ
2. ความสัมพันธ์ทางสังคมและเครือญาติ ชุมชนมีลักษณะของความสัมพันธ์แบบเครือญาติ การพึ่งพาอาศัย และการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เช่น ระบบลงแขกหรือการจัดการทรัพยากรร่วมกัน ซึ่งเป็นพื้นฐานของทุนทางสังคมที่ทำให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้อย่างเข้มแข็ง
3. ภูมิปัญญาท้องถิ่นและการปรับตัว วัฒนธรรมชุมชนเป็นผลจากการสั่งสมองค์ความรู้ในการปรับตัวต่อสิ่งแวดล้อม เช่น การจัดการทรัพยากร การเกษตรแบบดั้งเดิม และการดำรงชีวิตที่สอดคล้องกับธรรมชาติ ซึ่งเป็นองค์ความรู้ที่ถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น

4. อัตลักษณ์และระบบคุณค่า วัฒนธรรมชุมชนเป็นแหล่งกำเนิดของอัตลักษณ์ ความเชื่อ และระบบคุณค่าของคนในชุมชน ซึ่งสะท้อนผ่านประเพณี พิธีกรรม และวิถีชีวิต อันเป็นกลไกสำคัญในการสร้างความเป็นเอกภาพและความต่อเนื่องของสังคม

จะเห็นได้ว่าแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนจึงเป็นอีกหนึ่งทางเลือกของการ ที่มุ่งเน้นการให้คุณค่ากับวิถีชีวิตของคนธรรมดา โครงสร้างทางสังคมแบบเครือญาติและความรู้ท้องถิ่น ซึ่งถูกมองว่าเป็นทุนสำคัญในการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนและเราควรจะมียึดเอาเป็นแบบและแนวทางในการพัฒนาที่เหมาะสมกับบริบทของไทย อย่างไรก็ตามในการศึกษาของยุคนี้ มุกดาวิจิตร ได้นำเสนอว่าแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนนั้นอาจมิได้เป็นความจริงตามธรรมชาติหากแต่เป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้น(social construction) ผ่านกระบวนการทางวาทกรรมของนักพัฒนา นักวิชาการ และองค์กรพัฒนาเอกชน กล่าวคือ ภาพของชาวบ้านและวัฒนธรรมชุมชนที่ถูกนำเสนอ อาจสะท้อนมุมมองของชนชั้นกลางในเมืองมากกว่าความเป็นจริงของชุมชนเอง ดังนั้นแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนจึงควรถูกทำความเข้าใจอย่างวิพากษ์ โดยมีใช่เพียงการย้อนกลับไปยกย่องอดีตหรือความเป็นพื้นบ้าน หากแต่ต้องมองว่าวัฒนธรรมเป็นพื้นที่ของการต่อรอง (negotiation) และการเปลี่ยนแปลงที่สัมพันธ์กับโครงสร้างอำนาจในสังคม ทั้งในระดับรัฐ ทุน และระบบเศรษฐกิจโลก ดังนั้นกระบวนการพัฒนาที่แท้จริงภายใต้กรอบวัฒนธรรมชุมชน ควรมีลักษณะสำคัญ 3 ประการ ได้แก่

1. การยอมรับความหลากหลายและพลวัตของวัฒนธรรม โดยไม่ทำให้วัฒนธรรมชุมชนกลายเป็นสิ่งตายตัวหรือโรแมนติคเกินไปจริง แต่ต้องเข้าใจว่าเป็นกระบวนการที่เปลี่ยนแปลงตามบริบททางเศรษฐกิจและสังคม

2. การคืนอำนาจในการนิยามและกำหนดทิศทางการพัฒนาให้กับชุมชนเอง โดยลดบทบาทของการกำหนดจากภายนอกและเปิดพื้นที่ให้เสียงของคนในชุมชนมีความหมายอย่างแท้จริง และ

3. การเชื่อมโยงวัฒนธรรมชุมชนเข้ากับการวิเคราะห์เชิงโครงสร้าง โดยเฉพาะความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐ ทุน และชุมชน เพื่อให้การพัฒนาไม่ตกอยู่ภายใต้ตรรกะของตลาดเพียงอย่างเดียว (มุกดาวิจิตร, 2545: 60-62)

กล่าวได้ว่าวัฒนธรรมชุมชนในฐานะกระบวนการพัฒนา มิใช่เพียงการ “กลับไปหาชุมชน” แต่คือการสร้างกรอบคิดใหม่ที่มีมองการพัฒนาอย่างเป็นองค์รวม โดยให้ความสำคัญกับมนุษย์ ความสัมพันธ์ทางสังคม และความสมดุลกับธรรมชาติ ขณะเดียวกันก็ต้องตระหนักถึงเงื่อนไขเชิงอำนาจที่แวดล้อมชุมชนอยู่เสมอ

จากการทบทวนแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนข้างต้นจะเห็นได้ว่าแนวคิดดังกล่าวมิได้เป็นเพียงกรอบอธิบายวิถีชีวิตของชุมชนเท่านั้น หากแต่เป็นเครื่องมือในการทำความเข้าใจความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างชุมชนกับโครงสร้างทางเศรษฐกิจและการเมืองในระดับที่กว้างขึ้น ดังนั้นในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัย

จึงมองวัฒนธรรมชุมชนว่าเป็นหนึ่งในพื้นที่ของการต่อรอง ระหว่างชุมชนกับรัฐและทุน ภายใต้บริบทของการพัฒนาโดยเฉพาะในพื้นที่ที่เผชิญกับแรงกดดันจากนโยบายการพัฒนา ขณะเดียวกันวัฒนธรรมชุมชนดังกล่าวจะต้องมีลักษณะเป็นพลวัตรที่สามารถปรับตัวได้อย่างเหมาะสมกับบริบทของการเปลี่ยนแปลง อีกทั้งสามารถการดำรงอัตลักษณ์ของชุมชนภายใต้เงื่อนไขของการพัฒนา โดยเชื่อมโยงทั้งมิติทางวัฒนธรรม สังคม และเศรษฐศาสตร์การเมืองเข้าด้วยกันอย่างเหมาะสม

3. แนวคิดอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม (Cultural Identity)

อัตลักษณ์ (Identity) ในทางจิตวิทยาสังคม หมายถึง ความสำนึกของแต่ละบุคคลว่าตนเองมีความแตกต่างจากผู้อื่นมากน้อยเพียงไร ส่วนในทางจิตวิทยาการแพทย์ หมายถึง ลักษณะเฉพาะชุดหนึ่งของแต่ละบุคคลซึ่งแสดงออกต่อผู้อื่น ลักษณะเฉพาะดังกล่าวนี้จะช่วยให้ผู้อื่นสามารถบ่งชี้บุคคลนั้น ๆ ได้ (De Lavita, อ้างใน วิภูพงค์ จิระประภูศักดิ์, 2558)

อัตลักษณ์ของตนเอง หมายถึง ความเข้าใจในตนเองว่าตนเป็นใคร มีความคิดในการแสดงออกของตนเอง เพื่อดำเนินชีวิตในแนวทางใดแนวทางหนึ่ง รวมถึงการยอมรับความแตกต่างและความเหมือนกันของบุคคลในเรื่องต่าง ๆ ความรู้สึกของการมีอัตลักษณ์ของตนเกิดจากการที่คน ๆ นั้นดำรงความเหมือนกัน (sameness) และความต่อเนื่อง (continuity) ภายในตนของแต่ละคนที่สอดคล้องกับที่ผู้อื่นมอง โดยองค์ประกอบของพัฒนาการการมีอัตลักษณ์มี 3 ลักษณะ คือ

- 1) แต่ละคนยอมรับว่าตนเองมีความเหมือนและความต่อเนื่องภายในตน
- 2) ผู้อื่นในสังคมมองอย่างเดียวกันกับที่เรามองตนเอง
- 3) บุคคลจะมีความเชื่อมั่นและติดต่อสัมพันธ์ระหว่างโลกภายในและภายนอก และยอมรับผลสะท้อนที่เกิดขึ้นได้

โดยสรุปอัตลักษณ์ของบุคคลหนึ่งเป็นการมองตนเองเพื่อตอบคำถามว่า “ฉันคือใคร” และ “ฉันเหมือนหรือแตกต่างจากคนอื่นอย่างไร” โดยที่ลักษณะนั้นดำรงอยู่ในตนเองอย่างต่อเนื่อง ในแต่ละบุคคลสามารถมองตนเองได้หลายแง่มุม ขึ้นอยู่กับว่าเราเป็นสมาชิกในหน่วยใดของสังคม แต่ละหน่วยของสังคมเราจะมีบทบาทแตกต่างกันออกไปอัตลักษณ์ อาจแบ่งได้เป็น 5 ประเภท ดังนี้

1. อัตลักษณ์ของปัจเจกบุคคล (Individual Identity)
2. อัตลักษณ์รวม (Collective Identity)
3. อัตลักษณ์องค์กร (Corporate Identity)
4. อัตลักษณ์ทางสังคม (Social Identity)
5. อัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม (Cultural Identity)

สำหรับอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม (Cultural Identity) ถือได้ว่าเป็นกรอบสำคัญในการอธิบายความเป็น “ตัวตน” ของบุคคลและกลุ่มคนภายใต้บริบทของสังคม วัฒนธรรม และประวัติศาสตร์ โดย Stuart Hall เสนอว่า อัตลักษณ์มิใช่สิ่งที่มีอยู่โดยธรรมชาติหรือมีลักษณะคงที่ หากแต่เป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นผ่านกระบวนการทางสังคม และมีลักษณะเป็นพลวัตที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา (Hall, 1990; Hall, 1996) Hall ได้อธิบายว่าอัตลักษณ์ควรถูกทำความเข้าใจในฐานะเป็น “กระบวนการผลิต” ซึ่งไม่เคยเสร็จสมบูรณ์ แต่ดำรงอยู่ในลักษณะของการก่อรูปอย่างต่อเนื่องและถูกสร้างขึ้นผ่านกระบวนการของการแทนความหมาย (representation) ภายใต้บริบทของภาษา วาทกรรม และโครงสร้างทางสังคม (Hall, 1990) ดังนั้น อัตลักษณ์จึงมิใช่สิ่งที่สะท้อนความจริงที่มีอยู่ก่อน หากแต่เป็นผลลัพธ์ของการให้ความหมายและการตีความในบริบททางสังคม

2.1 อัตลักษณ์ในฐานะ “ความเป็น” และ “ความเป็นพลวัต” (Being and Becoming) ในงาน *Cultural Identity and Diaspora* Hall (1990) ได้เสนอว่า อัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมสามารถทำความเข้าใจได้ใน 2 ประเด็นสำคัญ ได้แก่ ประเด็นแรก อัตลักษณ์ในฐานะ “ความเป็น” (being) มองว่าอัตลักษณ์คือวัฒนธรรมร่วมของกลุ่มคนที่มีประวัติศาสตร์ ประสบการณ์ และรากเหง้าร่วมกัน ซึ่งก่อให้เกิดความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (collective identity) แนวคิดนี้เน้นการดำรงอยู่ของ “ตัวตนที่แท้จริงร่วมกัน” ซึ่งมักถูกนำมาใช้ในการสร้างความเป็นเอกภาพของกลุ่มคน โดยเฉพาะในบริบทของการต่อสู้ทางการเมืองและการต่อต้านการครอบงำ อย่างไรก็ตาม Hall ชี้ให้เห็นว่าอัตลักษณ์มิได้หยุดอยู่เพียงมิติของ “ความเป็น” เท่านั้น หากแต่ยังมีมิติของประเด็นที่สอง คือ อัตลักษณ์ในฐานะ “ความเป็นพลวัต” (becoming) โดยอัตลักษณ์เป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นและเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา อัตลักษณ์จึงมิได้เป็นสิ่งที่อยู่นอกประวัติศาสตร์ หากแต่เป็นผลลัพธ์ของกระบวนการทางสังคม วัฒนธรรม และอำนาจที่ดำเนินอยู่ในแต่ละช่วงเวลา (Hall, 1990) ในมุมมองนี้อัตลักษณ์จึงเป็นการจัดวางตำแหน่งภายในโครงสร้างของวาทกรรม กล่าวคือ ตัวตนของบุคคลและกลุ่มบุคคลถูกกำหนดผ่านกระบวนการนิยามตนเองและการถูกนิยามโดยผู้อื่น อัตลักษณ์จึงเป็นได้ทั้งผลิตของโครงสร้างทางสังคมและเป็นพื้นที่ของการต่อรองความหมาย

2.2 อัตลักษณ์ในสังคมสมัยใหม่: การแตกกระจายและโลกาภิวัตน์ ในงาน *The Question of Cultural Identity* Hall (1996) Hall ได้พัฒนาแนวคิดอัตลักษณ์ไปสู่การอธิบายบริบทของสังคมสมัยใหม่ตอนปลาย โดยเสนอว่า สังคมร่วมสมัยกำลังเผชิญกับ “วิกฤตอัตลักษณ์” (crisis of identity) ซึ่งเกิดจากการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างของสังคมที่ทำให้อัตลักษณ์เดิมซึ่งเคยมีความมั่นคงเริ่มเสื่อมลง โดยการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวส่งผลให้เกิดกระบวนการ “การไร้ศูนย์กลาง” (de-centering) ของตัวตน กล่าวคือ มนุษย์มิได้มีอัตลักษณ์ที่เป็นเอกภาพและมั่นคงอีกต่อไป หากแต่มีอัตลักษณ์หลายชุดที่ซ้อนทับ

กันและอาจขัดแย้งกันเอง อัตลักษณ์จึงมีลักษณะ “แตกกระจาย” (fragmented) และไม่แน่นอน โดย Hall ได้เสนอแนวคิดเพื่ออธิบายพัฒนาการของตัวตนออกเป็น 3 รูปแบบ ได้แก่

2.2.1 อัตลักษณ์แบบยุคเรืองปัญญา (Enlightenment subject) ที่มีตัวตนคงที่และมีศูนย์กลาง

2.2.2 อัตลักษณ์เชิงสังคม (Sociological subject) ที่เกิดจากปฏิสัมพันธ์กับสังคม และ

2.2.3 อัตลักษณ์แบบหลังสมัยใหม่ (Postmodern subject) ที่มีลักษณะหลากหลาย แตกกระจาย และเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา (Hall, 1996)

ภายใต้บริบทของโลกาภิวัตน์ (globalization) การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นอย่างรวดเร็วและต่อเนื่อง ส่งผลให้โครงสร้างทางสังคมเดิมถูกสั่นคลอน และเปิดพื้นที่ให้เกิดอัตลักษณ์ใหม่ ๆ ที่หลากหลายมากขึ้น อัตลักษณ์จึงกลายเป็น “สิ่งที่เคลื่อนที่ได้” (a moveable feast) ซึ่งถูกสร้างและเปลี่ยนแปลงตามบริบทของระบบความหมายที่บุคคลเผชิญ (Hall, 1996) นอกจากนี้ อัตลักษณ์ในสังคมร่วมสมัยยังเชื่อมโยงกับ “การเมืองของอัตลักษณ์” (politics of identity) ซึ่งสะท้อนผ่านการเคลื่อนไหวของกลุ่มทางสังคมต่าง ๆ โดยอัตลักษณ์มิใช่เพียงเรื่องของตัวตนส่วนบุคคล แต่เป็นพื้นที่ของการต่อรองเชิงอำนาจในสังคม

กล่าวโดยสรุปอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมมิใช่สิ่งที่มีลักษณะคงที่หรือมีแก่นแท้ หากแต่เป็นกระบวนการทางสังคมที่ถูกสร้างขึ้นผ่านประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และอำนาจ โดยมีลักษณะเป็นพลวัตเปลี่ยนแปลงได้ และเปิดกว้างต่อความหลากหลาย ขณะเดียวกันภายใต้บริบทของสังคมสมัยใหม่และโลกาภิวัตน์ อัตลักษณ์มีแนวโน้มที่จะ “แตกกระจาย” และ “ไร้ศูนย์กลาง” มากขึ้น ส่งผลให้บุคคลและกลุ่มคนต้องเผชิญกับอัตลักษณ์ที่หลากหลายและซ้อนทับกัน อัตลักษณ์จึงเป็นทั้งผลลัพธ์ของโครงสร้างทางสังคมและเป็นพื้นที่ของการต่อรองความหมายในสังคมร่วมสมัย

การนำแนวคิดอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมในการศึกษารุ่นนี้เพื่อเป็นการอธิบายบทบาทหน้าที่ของปางควายว่าเป็นส่วนหนึ่งของตัวตนของชุมชนที่เชื่อมโยงกับประวัติศาสตร์ ความเชื่อ และวิถีชีวิตที่สั่งสมมา ซึ่งอัตลักษณ์ของชุมชนดังกล่าวมิได้หยุดนิ่ง หากแต่มีการปรับตัวและถูกสร้างใหม่อยู่ตลอดเวลา ดังนั้น การฟื้นฟูและจัดการปางควายจึงไม่ใช่เพียงการอนุรักษ์อดีต แต่เป็นกระบวนการที่ชุมชนร่วมกันสร้างความหมายใหม่ให้กับวัฒนธรรมของตนเอง ขณะเดียวกันแนวคิดอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมยังช่วยอธิบายให้เห็นมิติของการต่อรองระหว่างชุมชนกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการพัฒนา อันเป็นการยืนยันตัวตน สร้างความภาคภูมิใจและรักษาคุณค่าทางวัฒนธรรมของตนเอง ดังนั้นการนำแนวคิดอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมจึงสามารถอธิบายทั้งมิติของความเป็นรากเหง้า การเปลี่ยนแปลง และการสร้างความหมายใหม่ของปางควายในฐานะอัตลักษณ์ของชุมชนซึ่งนำไปสู่ในประเด็นความยั่งยืนทางสังคมและวัฒนธรรมได้อย่างครอบคลุม

4. แนวคิดทุนทางวัฒนธรรม (Cultural Capital)

แนวคิดเรื่องทุนทางวัฒนธรรมเกิดจากการพัฒนาแนวคิดของมาร์กซ์ ซึ่งเห็นว่าทรัพย์สินเงินทองที่แต่ละคนมีอยู่นั้นยังไม่ใช่ทุน ทรัพย์สินเหล่านี้จะแปรสภาพไปเป็นทุนเมื่อเข้าไปสู่กระบวนการผลิต เช่น นำไปลงทุน ใส่แรงงานเข้าไป แล้วทำให้เกิดมูลค่าส่วนเกินและกำไร สิ่งที่จะแปรสภาพกลายเป็นทุนได้ยังครอบคลุมไปถึงปัจจัยการผลิตตามที่รู้จักในนาม 5M ประกอบไปด้วย แรงงานมนุษย์ (Manpower) เครื่องจักร (Machine) และการจัดการความรู้ (Management/Knowledge) มาร์กซ์เห็นว่าทุนทางเศรษฐกิจ (Economic Capital) จำเป็นต้องมีการขยายตัวเองอยู่เสมอ ด้วยกลวิธีต่าง ๆ และความมั่งคั่งของเจ้าของทุน ไม่ได้เกิดจากการกำไรจากการขายสินค้าได้เท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงมูลค่าส่วนเกินได้มาจากการที่คนงานใส่แรงงานไปยังขั้นตอนการผลิตด้วย (อัจฉรา ธนาพร, 2562: 6)

แนวคิดทุนทางวัฒนธรรมเป็นแนวคิดที่ถูกขยายความโดย Bourdieu ซึ่งเสนอว่า“ทุน” มีหลายรูปแบบ ไม่เฉพาะแต่ทุนทางเศรษฐกิจ (economic capital) ในรูปแบบของเงินทอง ทรัพย์สินเท่านั้น แต่ทุนยังปรากฏในรูปแบบอื่น ๆ ได้แก่ ทุนทางวัฒนธรรม (cultural capital) ทุนทางสังคม (social capital) และทุนเชิงสัญลักษณ์ (symbolic capital) โดยทุนแต่ละรูปแบบข้างต้นมีความสัมพันธ์ระหว่างกัน สามารถเปลี่ยนรูปแบบจากทุนประเภทหนึ่งเป็นทุนอีกประเภทหนึ่งได้ และทุนรูปแบบต่าง ๆ ข้างต้นยังสามารถสะท้อนปรากฏการณ์ทางสังคมทั้งเรื่องเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมเป็นอย่างดี

ดิเรก ปัทมสิริวัฒน์ กล่าวว่าทุนวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับคุณค่าความรู้ ภูมิปัญญาและงานสร้างสรรค์ที่เกิดจากการค้นพบโดยผู้ทรงความรู้ในท้องถิ่น รวมทั้งค่านิยมและความเชื่อที่ผูกพันสังคมทำให้เกิดการจัดระเบียบของสังคมหรือสร้างกฎกติกาที่เป็นคุณต่อสังคมโดยรวม รวมถึงกิจกรรมการถ่ายทอดความรู้จากคนรุ่นหนึ่งไปยังคนอีกรุ่นหนึ่ง (เปรมชัย จันทร์จำปา, 2558: 21)

รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ (2545) นิยามความหมายของทุนทางวัฒนธรรมโดยเน้นในเชิงเศรษฐศาสตร์ไว้ว่า ทุนที่ใช้ในการผลิตสินค้าและบริการที่มีนัยทางวัฒนธรรม ที่เรียกว่าอุตสาหกรรมสินค้าวัฒนธรรมซึ่งผลิตสินค้าวัฒนธรรมและบริการที่มีวัฒนธรรมฝังตัวอยู่ในสินค้าและบริการนั้น

สุนิสา ฉันทรัตนโยธิน (2546) กล่าวว่า ทุนที่ใช้ในการผลิตสินค้าและบริการที่มีนัยทาง วัฒนธรรม เรียกว่า ทุนวัฒนธรรม (Cultural Capital)

กรมส่งเสริมวัฒนธรรม (2562) ได้ให้ความหมายไว้ว่า ทุนทางวัฒนธรรม คือ มรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมของชาติ แบ่งตามรูปธรรมและนามธรรมออกได้เป็น 2 ลักษณะ คือที่จับต้องได้ (Tangible) และที่จับต้องไม่ได้ (Intangible) ซึ่งกรมส่งเสริมวัฒนธรรม กระทรวงวัฒนธรรมได้กำหนดไว้มี 6 สาขา ได้แก่ 1) ภาษา และวรรณกรรมพื้นบ้าน 2) ศิลปะการแสดง 3) แนวทาง ปฏิบัติทางสังคม พิธีกรรม และงานเทศกาล 4) งานช่างฝีมือดั้งเดิม 5) ความรู้และแนวปฏิบัติเกี่ยวกับ ธรรมชาติและจักรวาล และ 6) กีฬาภูมิปัญญาไทย

องค์ประกอบของทุนทางวัฒนธรรม

ทุนทางวัฒนธรรม (2555) วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ดึกดำบรรพ์คนในอดีตคิด ทำขึ้น แสดงออกและ สืบทอดด้วยการปฏิบัติ ซึ่งมี สิ่งที่จับต้องได้และจับต้องไม่ได้ จำแนกเป็น 3 ประเภทใหญ่ ๆ ประกอบด้วย

1. เป็นมรดกตกทอด เกิดจากภูมิปัญญาของมนุษย์ ประกอบด้วยสิ่งที่เคลื่อนไหวไม่ได้ อาทิ โบราณสถานขนาดใหญ่ กับสิ่งที่สามารถเคลื่อนที่ได้จำพวกวัตถุ บันทึกล่าเรื่อง เป็นเอกสาร ตำนาน บันทึก เช่น ภาษามลายูซึ่งเป็นภาษาของชาวใต้ บันทึกในศิลาจารึกฯ

2. เป็นสิ่งที่มีเอกลักษณ์พิเศษหรือเนื้อในของวัฒนธรรม เป็นการกระทำของมนุษย์ ประกอบด้วยเอกลักษณ์พิเศษในการทำมาหากิน ซึ่งเป็นวิถีชีวิตที่มีความแตกต่างกันในแต่ละพื้นที่ ภาษา กิริยา สำเนียง พูด ความเชื่อ ศาสนา ขนบธรรมเนียม จารีตประเพณี และพิธีกรรม สุนทรียศาสตร์-สุนทรียภาพ ซึ่งเป็นความสวยงามตามอารยธรรม ซึ่งควรมีการสืบสานทำนุบำรุงให้คงอยู่ ระบบเครือญาติและระบบสังคม

3. ภูมิปัญญาดั้งเดิมและภูมิปัญญาสมัยใหม่

สำหรับประเด็นทุนทางวัฒนธรรมที่ได้มีการเพิ่มประเด็นในการศึกษาโดยนักวิชาการที่สำคัญได้แก่ Pierre Bourdieu ซึ่งเป็นนักสังคมวิทยาชาวฝรั่งเศสที่มีอิทธิพลอย่างมากในศตวรรษที่ 20 โดยผลงานของเขามุ่งเน้นการอธิบายโครงสร้างของสังคมและความไม่เท่าเทียมกันของผู้คน ผ่านแนวคิดเรื่อง “ทุน” ซึ่งส่งผลต่อโอกาสและการเข้าถึงทรัพยากรรวมถึงสภาพชีวิตที่แตกต่างกัน โดย Bourdieu ได้เสนอว่า “ทุน” มิได้จำกัดอยู่เพียงทรัพยากรทางเศรษฐกิจ แต่เป็นผลของการสะสมแรงงานในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ซึ่งเมื่อถูกรอบครองโดยบุคคลหรือกลุ่ม จะกลายเป็นพลังในการกำหนดโอกาสและความได้เปรียบในสังคม (Bourdieu, 1986) ภายใต้กรอบแนวคิดนี้ทุนทางวัฒนธรรมจึงถูกมองว่าเป็นทรัพยากรที่สะสมผ่านกระบวนการทางสังคม โดยเฉพาะการขัดเกลาทางครอบครัวและระบบการศึกษา ซึ่งฝังตัวอยู่ในตัวบุคคลในลักษณะของความรู้ ทักษะ ภาษา และแบบแผนทางวัฒนธรรม ทุนลักษณะนี้ต้องอาศัยเวลาในการสะสม ไม่สามารถถ่ายโอนโดยตรงได้ และมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับเงื่อนไขทางสังคมที่บุคคลเติบโตมา (Bourdieu, 1986) โดยทุนทางวัฒนธรรมมีลักษณะดังต่อไปนี้

ลักษณะสำคัญของทุนทางวัฒนธรรม

1. ทุนทางวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่สะสมได้และต้องใช้เวลาในการสร้าง โดยเฉพาะผ่านกระบวนการขัดเกลาทางสังคม เช่น ครอบครัว การศึกษา และชุมชน ซึ่งทำให้ทุนดังกล่าวกลายเป็นส่วนหนึ่งของตัวบุคคล

2. ทุนทางวัฒนธรรมสามารถถ่ายทอดข้ามรุ่นได้ กล่าวคือ กลุ่มคนสามารถส่งต่อความรู้ ค่านิยม และวิถีชีวิตไปยังคนรุ่นถัดไป ส่งผลให้เกิดความต่อเนื่องของโครงสร้างทางสังคม และ

3. ทุนทางวัฒนธรรมมีบทบาทในการผลิตซ้ำความไม่เท่าเทียมในสังคม เนื่องจากกลุ่มที่มีทุนทางวัฒนธรรมสูงมักมีโอกาเข้าถึงการศึกษาและสถานะทางสังคมที่ดีกว่า ขณะที่กลุ่มที่มีทุนต่ำอาจถูกจำกัดโอกาส

รูปแบบของทุนทางวัฒนธรรม

1. ทุนทางวัฒนธรรมที่ฝังอยู่ในตัวบุคคล (Embodied state) เป็นความรู้ ทักษะ บุคลิกภาพ และวิถีคิดที่สะสมอยู่ในตัวบุคคล เช่น ภาษา รสนิยม หรือภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งต้องใช้เวลาในการเรียนรู้และไม่สามารถถ่ายโอนได้โดยตรง

2. **ทุนทางวัฒนธรรมในรูปวัตถุ (Objectified state)** เป็นทุนที่อยู่ในรูปของสิ่งของหรือสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรม เช่น หนังสือ เครื่องมือ ศิลปวัตถุ หรือพื้นที่ทางวัฒนธรรม ซึ่งสามารถถือครองหรือแลกเปลี่ยนได้ แต่การใช้ประโยชน์จากทุนนี้ต้องอาศัยความรู้ความเข้าใจ และ

3. **ทุนทางวัฒนธรรมในรูปสถาบัน (Institutionalized state)** เป็นทุนที่ได้รับการรับรองจากสถาบัน เช่น วุฒิการศึกษา ใบรับรอง หรือสถานะทางวิชาชีพ ซึ่งช่วยแปลงทุนทางวัฒนธรรมให้กลายเป็นโอกาสทางเศรษฐกิจและสังคม (ณัฐชา ลิ้มปัญญาพร, 2563: 8)

Bourdieu ได้ขยายประเด็นและชี้ให้เห็นว่าทุนทางวัฒนธรรมมีสถานะเป็นกลไกเชิงอำนาจ เนื่องจากสามารถถูกแปลงไปเป็นทุนรูปแบบอื่น เช่น ทุนทางเศรษฐกิจหรือทุนทางสังคมได้ ภายใต้เงื่อนไขของโครงสร้างสังคม กล่าวคือ ผู้ที่มีทุนทางวัฒนธรรมสูงย่อมมีความสามารถในการเข้าถึงทรัพยากรโอกาสและสถานะทางสังคมที่เหนือกว่า ขณะที่ผู้ที่มีทุนต่ำย่อมเสียเปรียบในเชิงโครงสร้าง ในขณะเดียวกันทุนทางวัฒนธรรมยังมีบทบาทสำคัญในการผลิตซ้ำโครงสร้างทางสังคม เนื่องจากสามารถถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่นได้อย่างแผ่ไพศาลโดยเฉพาผ่านครอบครัว ซึ่งเป็นพื้นที่หลักในการส่งต่อความรู้ ค่านิยม และแบบแผนทางวัฒนธรรม กระบวนการดังกล่าวทำให้ความแตกต่างทางสังคมไม่ได้เกิดจากความสามารถเฉพาะบุคคลเพียงอย่างเดียว แต่เป็นผลจากการสะสมทุนที่ไม่เท่าเทียมกันตั้งแต่นั้น (Bourdieu, 1986)

ดังนั้นการนำแนวคิดทุนทางวัฒนธรรมมาใช้ในการศึกษาเพื่อทำการวิเคราะห์ อันเป็นการแสดงให้เห็นว่าปัจจัยนั้นเป็น “ทุนของชุมชน” อันเป็นการสะสมองค์ความรู้ วิถีชีวิต และความเชื่อที่สืบทอดมาอย่างต่อเนื่องซึ่งฝังอยู่ในตัวของผู้คน ปรากฏในรูปของวัตถุและพื้นที่ และได้รับการยอมรับในระดับชุมชน ดังนั้นการฟื้นฟูและจัดการปัจจัยให้เหมาะสมในปัจจุบัน จึงเป็นกระบวนการฟื้นคืนทุนทางวัฒนธรรมเพื่อสร้างคุณค่าและความเข้มแข็งให้กับชุมชน รวมถึงถ่ายทอดองค์ความรู้สู่คนรุ่นใหม่ และการต่อยอดไปสู่การพัฒนาในรูปแบบต่าง ๆ

5. แนวคิดนิเวศวัฒนธรรม (Cultural Ecology)

แนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรม (Cultural ecology) มีพัฒนาการมาจากแนวความคิดทางมานุษยวิทยาในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 ไม่ว่าจะเป็นแนวความคิดแบบประวัติศาสตร์เฉพาะกรณีของ ฟรานซ์ โบแอส (Franz Bosa) หรือแนวความคิดแบบหน้าที่นิยมของ เอ.อาร์.แรดคลิฟฟ์-บราวน์ (A.R. Radcliffe Brown) และโบรนิสลอฟ มาลินอฟสกี (Bronislaw Malinowski) ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการต่อต้านข้อสรุปของนักทฤษฎีวิวัฒนาการในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ซึ่งส่งผลให้ทฤษฎีวิวัฒนาการเสื่อมความนิยมลงไปเป็นอย่างมาก อย่างไรก็ตาม หลักจากปี ค.ศ. 1940 เป็นต้นมา ได้มีนักมานุษยวิทยาอเมริกันกลุ่มหนึ่งหันกลับมาสนใจทฤษฎีวิวัฒนาการและพยายามนำเอาทฤษฎีวิวัฒนาการมาประยุกต์ใช้เพื่ออธิบายการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรม ด้วยเหตุนี้ นิเวศวิทยาวัฒนธรรม (Cultural ecology) จึงเป็นแนวคิดทางมานุษยวิทยาหนึ่งที่สนใจศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคม วัฒนธรรม โดยเน้นถึงอิทธิพล

ของสิ่งแวดล้อม ว่าเป็นตัวกำหนดกระบวนการวิวัฒนาการทางสังคมวัฒนธรรม (ณณณีย์ ศรีสุข, 2564: 189) โดยมีผู้ให้นิยามและความหมายของนิเวศวัฒนธรรมไว้หลากหลายดังนี้

จูเลียน สจิวัด (Julian Steward) นักมานุษยวิทยาชาวอเมริกัน ได้อธิบายแนวความคิดแบบนิเวศวิทยาวัฒนธรรมว่า เป็นการศึกษาระบบการปรับตัวของสังคมภายใต้อิทธิพลของสิ่งแวดล้อม โดยเน้นการศึกษาวิวัฒนาการหรือการเปลี่ยนแปลงอันเกิดจากการปรับตัว (adaptation) โดยมีเงื่อนไขจากนิเวศวิทยาที่แตกต่างกัน โดยได้ให้ความสำคัญกับการศึกษาว่ามนุษย์ในแต่ละสังคมมีรูปแบบการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างไร และรูปแบบดังกล่าวมีผลต่อการก่อรูปของโครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมอย่างไร

โดยเฉพาะในมิติของการดำรงชีพ (subsistence patterns) ซึ่งถือเป็นแกนกลางของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม ภายใต้กรอบแนวคิดนี้ Steward เสนอว่า การศึกษานิเวศวัฒนธรรมควรเน้นการวิเคราะห์ “แกนวัฒนธรรม” (cultural core) ซึ่งหมายถึง องค์ประกอบของวัฒนธรรมที่มีความเกี่ยวข้องโดยตรงกับการดำรงชีพและการใช้ทรัพยากร เช่น รูปแบบการผลิต การจัดการทรัพยากร และเทคโนโลยีที่ใช้ในชีวิตประจำวัน องค์ประกอบเหล่านี้เป็นตัวกำหนดรูปแบบการปรับตัวของสังคมต่อสิ่งแวดล้อม และมีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาของวัฒนธรรมในแต่ละพื้นที่ (Steward, 1955)

สจิวัดแยกประเด็นการวิเคราะห์เป็นสองประการ คือ ประการแรกเขาปฏิเสธแนวคิดวัฒนธรรมที่เป็นสากล ซึ่งเชื่อว่าส่วนประกอบต่าง ๆ ของวัฒนธรรมมีส่วนสร้างแบบแผนทางสังคมเท่าเทียมกัน เขาโต้แย้งว่าส่วนประกอบที่ต่างกันของวัฒนธรรมขึ้นอยู่กับกระบวนการปรับตัว โดยชี้ว่าวัฒนธรรมมีจุดศูนย์กลาง เขากล่าวว่าส่วนประกอบต่าง ๆ สัมพันธ์กับกิจกรรมการยังชีพและลักษณะทางเศรษฐกิจ ประการที่สอง คือ สจิวัดไม่เชื่อว่าสังคมที่แตกต่างกันจะมีกระบวนการปรับตัวที่เหมือนกัน เพราะสังคมแต่ละแห่งมีความซับซ้อนและขนาดไม่เท่ากัน สังคมแบบชนเผ่าต่างจากสังคมอุตสาหกรรม ทั้งในเรื่องการเข้าถึงและความหลากหลายของทรัพยากร และยังมีวิธีการควบคุม แจกจ่าย และการปรับตัวให้เข้ากับทรัพยากรต่างกันด้วย แนวคิดของสจิวัดสอดคล้องกับแนวคิดของมานุษยวิทยามาร์ซิสต์ในเวลาต่อมา โดยเฉพาะเรื่องข้อสังเกตเกี่ยวกับวิธีการผลิต (นฤพนธ์ ด้วงวิเศษ, 2558)

นิเวศวิทยาวัฒนธรรม คือการศึกษาการปรับตัวของมนุษย์ต่อสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและสังคม การปรับตัวของมนุษย์ในที่นี้หมายถึงกระบวนการที่มนุษย์ปรับสภาพร่างกาย การดำรงชีวิตและสังคมวัฒนธรรมเพื่อที่จะให้มีชีวิตรอดภายใต้สภาพแวดล้อมอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งนี้ จะเป็นการศึกษาลักษณะของการใช้เทคโนโลยี ระบบเศรษฐกิจ และการจัดระเบียบทางสังคมภายใต้ประสบการณ์ทางวัฒนธรรมที่กำหนดโดยสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ซึ่งอาจศึกษาในมิติประวัติศาสตร์หรือสิ่งที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน ข้อถกเถียงสำคัญคือ สังคมของมนุษย์ดำรงอยู่ในสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติได้อย่างไร และสภาพแวดล้อมส่งผลต่อการจัดรูปแบบและระเบียบทางสังคมของมนุษย์อย่างไร (นฤพนธ์ ด้วงวิเศษ, 2558)

ยศ สันตสมบัติ ได้เสนอว่าแนวคิดนิเวศวัฒนธรรม (Cultural Ecology) เป็นกรอบการวิเคราะห์ในทางมานุษยวิทยาที่มุ่งอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม โดยเน้นให้เห็นว่าวัฒนธรรมมิได้ดำรงอยู่อย่างเป็นอิสระ หากแต่เป็นผลผลิตของกระบวนการปรับตัวของมนุษย์ต่อเงื่อนไขทางธรรมชาติและระบบนิเวศในบริบทเฉพาะ โดยวัฒนธรรมทำหน้าที่เป็นกลไกการปรับตัว (adaptive mechanism) ที่มนุษย์ใช้ในการจัดการทรัพยากรและดำรงชีวิต ไม่ว่าจะเป็นรูปแบบการผลิต การยังชีพ เทคโนโลยีพื้นบ้าน ตลอดจนระบบความเชื่อและค่านิยมที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติ เช่น การกำหนดข้อห้ามหรือพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งล้วนมีบทบาทในการควบคุมการใช้ทรัพยากรและรักษาสสมดุลของระบบนิเวศ (ยศ สันตสมบัติ, 2547)

อย่างไรก็ตามภายหลังจากสงครามโลกครั้งที่สอง แนวคิดนิเวศวัฒนธรรมได้พัฒนาไปสู่การศึกษาที่มีความเป็นสหวิทยาการมากยิ่งขึ้น โดยให้ความสำคัญกับองค์ความรู้ด้านภูมิศาสตร์ นิเวศวิทยา และการวิเคราะห์เชิงระบบ ควบคู่กับการทำความเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมในลักษณะองค์รวม การวิจัยมุ่งเน้นการอธิบายการปรับตัวทั้งในมิติชีวภาพและวัฒนธรรมภายใต้ระบบนิเวศเฉพาะพื้นที่ รวมถึงการให้ความสำคัญกับภูมิปัญญาท้องถิ่นและประสบการณ์ของมนุษย์ในการจัดระบบธรรมชาติผ่านการตั้งชื่อ การจำแนก และการสร้างสัญลักษณ์ นอกจากนี้แนวคิดเรื่อง “ระบบ” ยังเข้ามามีบทบาทสำคัญในการอธิบายโครงสร้าง ความสัมพันธ์ และพลวัตระหว่างวัฒนธรรมกับสิ่งแวดล้อม ตลอดจนการเชื่อมโยงไปสู่มิติของพิธีกรรม การบริโภค และวิถีการดำรงชีพในบริบททางนิเวศที่แตกต่างกัน (นฤพนธ์ ด้วงวิเศษ, 2558)

จากแนวคิดนิเวศวัฒนธรรมข้างต้น จะเห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมทั้งในด้านกระบวนการปรับตัวเพื่อการดำรงชีพและกระบวนการที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากร การสร้างความหมาย และการกำหนดรูปแบบของสังคมวัฒนธรรมในแต่ละพื้นที่ ดังนั้นผู้วิจัยจึงมองนิเวศวัฒนธรรมในฐานะกรอบในการวิเคราะห์พลวัตของความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับระบบนิเวศ โดยเฉพาะการใช้ทรัพยากร การจัดการพื้นที่ และการดำรงอยู่ของวิถีชีวิตภายใต้เงื่อนไขของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและสิ่งแวดล้อม

จากการทบทวนแนวคิดการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน แนวคิดอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม แนวคิดทุนทางวัฒนธรรม และแนวคิดนิเวศวัฒนธรรม จะเห็นได้ว่าทั้งห้ากรอบแนวคิดมีความเชื่อมโยงกันในฐานะเครื่องมือในการอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ วัฒนธรรม ทรัพยากร และอำนาจ ดังนั้น ในการศึกษารั้งนี้ ผู้วิจัยจึงบูรณาการทั้งห้ากรอบแนวคิดเพื่อใช้เป็นกรอบในการวิเคราะห์ โดยมอง “ปางควาย” มิใช่เพียงกิจกรรมทางเศรษฐกิจหรือวัฒนธรรม หากแต่เป็นพื้นที่ของความสัมพันธ์เชิงซ้อนระหว่างระบบนิเวศ วิถีชีวิต อัตลักษณ์ และทุนของชุมชน ที่ถูกสร้าง ปรับตัว และต่อรองภายใต้เงื่อนไขของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและนโยบายการพัฒนา โดยเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับรัฐและทุน อันส่งผลต่อการกำหนดบทบาทและความหมายใหม่ของปางควายในยุค

ปัจจุบัน ทั้งในฐานะกลไกการจัดการทรัพยากร แหล่งสร้างอัตลักษณ์ และทุนทางวัฒนธรรมที่สามารถนำไปสู่การพัฒนาที่สมดุลและยั่งยืน

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาการฟื้นฟูอัตลักษณ์และการฟื้นคืนระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมของชุมชนบุญเรือง อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ คณะผู้วิจัยได้ทำการศึกษาเอกสาร และทำการทบทวนวรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยสามารถแบ่งออกเป็น 2 กลุ่มได้แก่ 1) วรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับปางควาย การอนุรักษ์ควายหรือวิถีชีวิตที่เกี่ยวข้องกับควายของชุมชน และ 2) วรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ป่า การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและระบบนิเวศของชุมชน การทบทวนวรรณกรรมทั้งสามประเด็นมีส่วนสำคัญที่ช่วยให้เกิดความเข้าใจในการรักษาอัตลักษณ์ของภูมิปัญญาในการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมซึ่งเชื่อมโยงต่อวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมของชุมชน และเป็นเครื่องมือสำคัญในการพัฒนาแนวทางการฟื้นฟูปางควายให้มีความเหมาะสมกับบริบทของชุมชนในปัจจุบันอย่างยั่งยืน โดยมีรายละเอียดดังนี้

1) วรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับปางควาย การอนุรักษ์ควายหรือวิถีชีวิตที่เกี่ยวข้องกับควายของชุมชน

พหุวิชญ์ สัตมภรณ์ (2557) ได้ทำการศึกษาพัฒนาการของกระแสนอนุรักษ์ควายไทย ทศวรรษ 2520 – 2540 โดยงานวิจัยนี้มุ่งศึกษาพัฒนาการหรือการเปลี่ยนแปลงของกระแสการอนุรักษ์ควายไทย ในช่วงทศวรรษ 2520-2540 ทั้งด้านความคิดและกิจกรรมที่เกิดขึ้นเพื่อการอนุรักษ์ควายไทย ผลการศึกษาพบว่า ในระยะ 3 ทศวรรษ การอนุรักษ์ควายไทยมีการพัฒนาขึ้นเป็นลำดับ กล่าวคือ การดูแลควายในฐานะปศุสัตว์โดยหน่วยงานราชการคือกรมปศุสัตว์และสถาบันการศึกษา ตั้งแต่ทศวรรษ 2470-2510 เป็นฐานสำคัญที่ส่งต่อถึงแนวทางการดูแลรักษาควายระยะแรกในทศวรรษ 2520 ซึ่งยังให้ความสำคัญกับการปรับปรุงพันธุ์ควายเพื่อให้เป็นสัตว์เศรษฐกิจที่มีคุณภาพทั้งด้านการนำไปใช้แรงงานในการเกษตรและการให้เนื้อเพื่อการบริโภค โดยกลุ่มบุคคลที่เกี่ยวข้องกับการเสนอความคิดหรือจัดทำโครงการต่างๆ ส่วนใหญ่คือกลุ่มบุคคลสายวิทยาศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับสัตว์ที่เป็นนักวิจัยและอาจารย์จากสถาบันการศึกษา เมื่อเข้าสู่ทศวรรษ 2530 ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงที่เด่นชัด คือ เริ่มปรากฏการใช้คำว่า “อนุรักษ์” กับควายไทย พบงานศึกษาที่อธิบายถึงควายอย่างสัมพันธ์กับสังคมไทยจากบริบทของกระแสแนวทอถิ่นนิยมและวัฒนธรรมชุมชน และเกิดกลุ่มบุคคลสายอื่นๆ ที่แสดงความคิดและทำกิจกรรมเพื่อการอนุรักษ์ควายด้วย เมื่อเข้าสู่ทศวรรษ 2540 มีการสร้าง “หมู่บ้านอนุรักษ์ควายไทย” ขึ้นหลายแห่งทั่วประเทศเพื่อเป็นแหล่งท่องเที่ยวตามกระแส “การท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์” สอดรับกับนโยบายการท่องเที่ยว

ระดับชาติ กล่าวได้ว่าทศวรรษ 2530-2540 กระแสการอนุรักษ์ควายไทยขยายตัวอย่างมาก มีความหลากหลายทั้งกลุ่มบุคคลที่มีส่วนร่วมในการเสนอแนวทางอนุรักษ์ และรูปแบบของกิจกรรมเพื่อการอนุรักษ์ควายไทย

สุจิตรา ลีตี วีรยุทธ จันทรอ่อน และนกน้อย สุตติ (2567) ทำการศึกษาแนวทางการส่งเสริมอนุรักษ์กระบือ บ้านกระอ่อม ตำบลกระอ่อม อำเภอสำโรงทาบ จังหวัดสุรินทร์ การวิจัยในครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาความเป็นมาและสภาพทั่วไปของหมู่บ้านกระอ่อม 2) เพื่อศึกษาปัญหาและอุปสรรคในการเลี้ยงกระบือในหมู่บ้านกระอ่อม 3) เพื่อศึกษารูปแบบการเลี้ยงกระบือในหมู่บ้านกระอ่อมเพื่อการอนุรักษ์กระบือ บ้านกระอ่อม ตำบลกระอ่อม อำเภอสำโรงทาบ จังหวัดสุรินทร์ โดยการใช้แบบสอบถามร่วมกับการสอบถามรายด้านที่เกี่ยวข้องกับแบบสอบถาม การสนทนากลุ่ม เครื่องที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลคือ แบบสอบถาม(interview schedule) นำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์ด้วยเครื่องคอมพิวเตอร์โปรแกรมสำเร็จรูป SPSS และใช้สถิติค่าความถี่ (frequencies) ค่าร้อยละ (percentage) ค่าเฉลี่ย (mean) ค่าต่ำสุด(minimum) ค่าสูงสุด (maximum) โดยผู้ร่วมตอบแบบสอบถามจำนวน 233 ราย จากการศึกษาบริบทพื้นที่พบว่า บ้านกระอ่อม ตำบลกระอ่อม อำเภอสำโรงทาบ จังหวัดสุรินทร์เป็นชุมชนมีพื้นที่ที่มีความเหมาะสมในการเลี้ยงกระบือ มีแหล่งอาหารจากธรรมชาติที่เพียงพอ มีแหล่งน้ำอยู่ทั่วในบริเวณที่มีการเลี้ยงกระบือเป็นแหล่งน้ำสำคัญที่ชาวบ้านใช้ในการเลี้ยงกระบือเมื่อตอนกระบือออกจากคอกเลี้ยงแบบติดอยู่กับหลักเป็นหลักแหล่งในการเลี้ยง ชาวบ้านส่วนใหญ่ประกอบอาชีพหลักคือเกษตรกรรม เลี้ยงปศุสัตว์ รับจ้างทั่วไป ปลูกพืชสวน ไม้ยืนต้นให้เกิดประโยชน์สูงสุด และการทำเกษตรอินทรีย์ สำหรับการการศึกษาความเสี่ยงในชีวิตของเกษตรกรผู้เลี้ยงกระบือพบว่าโดยรวมแล้วชาวบ้านกระอ่อม ตำบลกระอ่อม อำเภอสำโรงทาบ จังหวัดสุรินทร์ มีความเสี่ยงในการใช้ชีวิตน้อย แต่ประเด็นที่ยังมีความเสี่ยงอยู่มากคือ ความเสี่ยงด้านการอนุรักษ์กระบือ โดยเฉพาะการขยายเพาะพันธุ์กระบือที่ตรงตามความต้องการ เนื่องจากแม้ในปัจจุบันการเลี้ยงกระบือจะไม่ได้เป็นการเลี้ยงเพื่อใช้งานแต่จะเป็นการเลี้ยงเพื่อขยายพันธุ์ต่อไปเรื่อย ๆ การขยายพันธุ์อย่างถูกวิธีจะสามารถทำให้การอนุรักษ์กระบือเกิดความสำเร็จได้มากขึ้น

จุฑามาศ รัตตะมาน โฆษิต แพงสร้อย และเทอดชัย พันระไชย (2561) ได้ศึกษาการพัฒนาแบบการเลี้ยงเพื่อการอนุรักษ์ควายในประเทศไทย โดยศึกษาความเป็นมา และสภาพทั่วไปของหมู่บ้านที่ศึกษา เพื่อศึกษาภูมิปัญญา และพัฒนาการของการอนุรักษ์ควายในประเทศไทย เพื่อศึกษาการพัฒนาแบบการเลี้ยงเพื่อการอนุรักษ์ควายในประเทศไทย เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพทางวัฒนธรรม เก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร และภาคสนาม โดยการสำรวจ สัมภาษณ์ สังเกต และสนทนากลุ่ม เลือกแบบเจาะจงตามเกณฑ์ทางด้านสังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจ ประชากรที่ศึกษา ประกอบด้วย ภาคเหนือ (เชียงใหม่

เชียงราย) ภาคอีสาน (สุรินทร์ บุรีรัมย์) ภาคกลาง (ชลบุรี สุพรรณบุรี) และภาคใต้ (สุราษฎร์ธานี นครศรีธรรมราช) กลุ่มตัวอย่างทั้งหมด 88 คน กลุ่มผู้รู้ 24 คน กลุ่มผู้ปฏิบัติ 40 คน และกลุ่มผู้ให้ข้อมูลทั่วไป 24 คน ตรวจสอบข้อมูลด้วยเทคนิคการตรวจสอบสามเส้า และนำเสนอผลการวิจัยแบบพรรณนาวิเคราะห์ ผลการวิจัยพบว่า ภูมิปัญญา และพัฒนาของการอนุรักษ์ควายในประเทศไทย สะท้อนผ่านการใช้พื้นที่ที่ใช้เลี้ยงควายส่วนใหญ่จะใช้บริเวณทุ่งนาของชาวบ้าน เลี้ยงแบบล่ำ และปล่อยให้ออกไปทะเล็มหญ้าตามธรรมชาติ พันธุ์ของควาย ส่วนใหญ่เป็นควายปลัก ลักษณะของรูปร่างลำสัน การขยายพันธุ์ใช้วิธีผสมเทียม และผสมพันธุ์ตามธรรมชาติ วัตถุประสงค์ และความสำคัญของการเลี้ยงควาย ส่วนใหญ่เพื่อการอนุรักษ์วิถีควายให้อยู่คู่กับสังคมไทย และเพื่อใช้ในกิจกรรมการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม การสร้างคอกส่วนใหญ่จะมีลักษณะเป็นโรงเรือนโล่งไม่มีฝาผนัง ไม่มีหลังคา อาหาร ได้แก่ หญ้าสด และฟางข้าว การพัฒนารูปแบบการเลี้ยงเพื่อการอนุรักษ์ควายไทย สามารถกระทำได้ในหลายแนวทาง เช่น พัฒนา พื้นที่ที่ใช้เลี้ยงควาย ในฤดูหนาวต้องเตรียมอาหารแห้งโดยเฉพาะหญ้า และฟาง พันธุ์ของควาย จะต้องมีการคัดเลือกพ่อพันธุ์แม่พันธุ์ด้วยวิธีการผสมเทียม เพื่อให้ได้ควายคุณภาพดีรูปร่างลำสัน การสร้างคอก หลังคา มุงด้วยใบตองตึง หรือหญ้าคา หรือกระเบื้องเพื่อกันฝนกันแดด พัฒนาโรงเรียนให้มาตรฐานติดมุ้งลวดเพื่อป้องกันเหลือบ ลิ่น ยุง สัตว์มีพิษต่าง ๆ การดูแลสุขภาพ มีเจ้าหน้าที่ปศุสัตว์มาตรวจสุขภาพทุก ๆ 3 เดือน และต้องพัฒนาวิธีการคัดพันธุ์ควาย

เสาวลักษณ์ เล็กประเสริฐ และคณะ (2555) ทำการศึกษาควายน้ำ: วงจรชีวิตที่เปลี่ยนไปท่ามกลางกระแสสังคม โดยการวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวงจรชีวิตของควายน้ำที่เปลี่ยนไปท่ามกลางกระแสสังคมในพื้นที่ตำบลบ้านขาว อำเภอรอนดง จังหวัดสงขลา ใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพโดยการสัมภาษณ์เชิงลึกกับคนในพื้นที่จำนวน 3 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มคนเลี้ยงควายจำนวน 5 คน กลุ่มคนเลิกเลี้ยงควายจำนวน 5 คน และ การสนทนากลุ่มย่อย (focus group) จำนวน 3 คน ผลการศึกษาพบว่า เดิมควายถูกเลี้ยงไว้เพื่อใช้ประโยชน์ด้านแรงงานในการทำเกษตรกรรมของคนบ้านขาว ผู้เลี้ยงจะปล่อยควายออกจากคอกในเวลาเช้า เพื่อให้ควายหากินหญ้าบริเวณป่าพรุ และด่อนควายกลับเข้าคอกในเวลาเย็น ต่อมาควายถูกปรับเปลี่ยนจากการเลี้ยงไว้เพื่อใช้แรงงานมาเป็นการประกอบอาชีพเพื่อสร้างรายได้ให้กับผู้เลี้ยง วิธีการเลี้ยงจึงแตกต่างจากเดิม มีการดูแลควายตั้งแต่เริ่มปล่อยออกจากคอกในตอนเช้าตรู่จนกระทั่งด่อนควายกลับเข้าคอก สะท้อนให้เห็นรูปแบบการเลี้ยงควายที่เน้นการดูแลเอาใจใส่มากขึ้น ผู้เลี้ยง จะขายควายเมื่อมีความจำเป็นด้านการเงินโดยมีพ่อค้าคนกลางมารับซื้อในราคาตั้งแต่ตัวละ 10,000 บาทขึ้นไป เมื่อเกิดการบุกรุกพื้นที่ของนายทุน เพื่อสร้างแหล่งเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์และอุตสาหกรรม ซึ่งเป็นสาเหตุหลักที่ทำให้พื้นที่เลี้ยงควายน้อยลง ส่งผลให้หลาย ๆ ครัวเรือนเลิกเลี้ยงควายในที่สุด ยิ่งไปกว่านั้น แนวโน้มของคนประกอบอาชีพเลี้ยงควายจะลดลงเรื่อย ๆ อาจต้องจบอาชีพนี้ลงในอนาคตอันใกล้ วงจร

ชีวิตของควายน้ำ จึงถูกปรับเปลี่ยนไปตามกระแสสังคม ภาพของควายกินหญ้าในป่าพรุ อาจไม่มีให้คนรุ่นหลังได้เห็นอีกต่อไป

ปริญญา นิกรกุลและคณะ (2567) ทำการศึกษา “ควายภูเขา” ภาพทางวัฒนธรรมของคนกับป่า มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษานิเวศวัฒนธรรมของมนุษย์และธรรมชาติในพื้นที่ป่าตะวันตกของประเทศไทย โดยใช้การวิเคราะห์ภาพถ่ายการเลี้ยงควายภูเขาของชาวกะเหรี่ยงบ้านวังกะสัง หมู่ที่ 10 ตำบลโป่งน้ำร้อน อำเภอลองลาน จังหวัดกำแพงเพชร ผ่านกรอบแนวคิดของโรลิ่งด์ บาร์ตส์ ในเรื่อง “ความหมายที่สาม” “โวหารของภาพ” และแนวคิดของปีแอร์ บูร์ดิเยอ เกี่ยวกับทุนทางวัฒนธรรม และฮาบีทัส โดยการผสมผสานระหว่าง หน่วยวิเคราะห์ภาพ และ หน่วยวิเคราะห์เชิงสังคมวัฒนธรรม เพื่อให้ครอบคลุมทั้งในมิติของภาพถ่าย (สัญลักษณ์และความหมาย) และบริบททางสังคมของการเลี้ยงควายภูเขาของชาวกะเหรี่ยงเป็นวัฒนธรรมที่สืบทอดมายาวนาน ซึ่งควายภูเขาไม่เพียงเป็นสัตว์เลี้ยง แต่ยังเป็นสัญลักษณ์ที่สะท้อนถึงความสัมพันธ์เชิงสิทธิ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ โดยมีบทบาทสำคัญในระบบนิเวศวัฒนธรรม การดำรงอยู่ของควายภูเขาและวิถีชีวิตของชุมชนต้องพึ่งพิงทรัพยากรธรรมชาติอย่างคล่องสวนมากและห้วยน้ำขาว ซึ่งเป็นแหล่งน้ำสำคัญที่ช่วยรักษาความสมดุลระหว่างมนุษย์ สัตว์ และสิ่งแวดล้อมในพื้นที่นี้ การเลี้ยงควายภูเขาไม่ได้เป็นเพียงกิจกรรมทางเศรษฐกิจ แต่ยังมีความหมายเชิงสัญลักษณ์ที่ซับซ้อนสอดคล้องกับแนวคิด “ความหมายที่สาม และโวหารของภาพ” ของบาร์ตส์ ซึ่งสะท้อนถึงมิติทางวัฒนธรรมและความสัมพันธ์เชิงสิทธิ์ที่ไม่สามารถอธิบายได้ผ่านการบรรยายโดยตรง ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับควายภูเขาแสดงถึงกระบวนการทางวัฒนธรรมที่แฝงความหมายทางสังคมซึ่งฝังอยู่ในวิถีชีวิตของชาวกะเหรี่ยง ในแง่ของทฤษฎีของบูร์ดิเยอ “ทุนทางวัฒนธรรม” ของชุมชนกะเหรี่ยงสะท้อนผ่านการเลี้ยงควายภูเขาในฐานะมรดกที่สืบทอดจากบรรพบุรุษ ซึ่งเป็น ฮาบีทัส ที่ฝังรากลึก ในวิถีชีวิตและการปฏิบัติทางสังคมของชุมชน การเลี้ยงควายเป็นเครื่องมือที่เชื่อมโยงคนกับธรรมชาติ และเป็นตัวอย่างของทุนทางวัฒนธรรมที่ถูกผลิตและสร้างขึ้นใหม่ ผ่านกระบวนการทางสังคมและประเพณีที่มีความสำคัญต่อชุมชน นอกจากนี้ การเลี้ยงควายยังเป็นปัจจัยสำคัญในการควบคุมการเจริญเติบโตของป่า โดยทำให้พื้นที่ป่า มีความโปร่ง เปิดโอกาสให้เกิดการเติบโตของพืชพันธุ์ต่าง ๆ เช่น ผักและเห็ดที่สามารถ หาได้ตามฤดูกาล ซึ่งส่งเสริมเศรษฐกิจชุมชนและสร้างรายได้ โดยทั้งหมดนี้สะท้อนถึงความซับซ้อนทางวัฒนธรรมและการอยู่ร่วมกันระหว่างมนุษย์และธรรมชาติที่ลึกซึ้ง

วรรณวิศา จิตใจกล้า และชลวิษ สุธัญญารักษ์ (2560) ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการท่องเที่ยวของชาวไทยที่เดินทางมาเที่ยวหมู่บ้านอนุรักษ์ควายไทย จังหวัดสุพรรณบุรี มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาพฤติกรรมและปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อนักท่องเที่ยวชาวไทย ที่เดินทางมาเที่ยวหมู่บ้านอนุรักษ์ควายไทย จังหวัดสุพรรณบุรี และเพื่อศึกษาปัญหาและอุปสรรคพร้อมแนวทางการแก้ไขของนักท่องเที่ยวชาวไทยที่เดินทาง

มาท่องเที่ยวหมู่บ้านอนุรักษ์ควายไทย จังหวัดสุพรรณบุรี เก็บรวบรวมข้อมูลโดยใช้แบบสอบถามกับนักท่องเที่ยวจำนวน 400 คน ระหว่างเดือนพฤศจิกายน – ธันวาคม 2558 สัมภาษณ์ผู้ประกอบการธุรกิจหมู่บ้านอนุรักษ์ควายไทย จำนวน 4 ร้านค้า และหน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้อง จำนวน 4 หน่วยงาน พบว่าวัตถุประสงค์ในการท่องเที่ยวเพื่อพักผ่อนหย่อนใจ เดินทางมาเที่ยวด้วยรถยนต์ส่วนตัว ในวันหยุดสุดสัปดาห์ ใช้เวลา 1-2 ชั่วโมงมาเที่ยวนาน ๆ ครั้ง มีค่าใช้จ่ายต่อ 1 คน ประมาณ 501-1,000 บาท ปัญหาและอุปสรรคที่พบบ่งบอกทางไม่ชัดเจน ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการท่องเที่ยว โดยภาพรวมอยู่ในระดับมากที่สุด และปัญหาและอุปสรรคต่อการท่องเที่ยวโดยภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง เมื่อพิจารณาทางด้านที่มีปัญหาและอุปสรรคมากที่สุด คือ ขยะมูลฝอย เช่น ที่ทิ้งขยะไม่เพียงพอ ขยะมาก ลำดับที่สองคือ ห้องน้ำ เช่นการขาดแคลนห้องน้ำ และไม่สะอาด ลำดับที่สาม คือ กิจกรรมภายในหมู่บ้านควายไทย เช่น กิจกรรมน้อย ไม่หลากหลาย ข้อเสนอแนะ ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องควรให้ความสำคัญต่อการวางแผนการจัดการท่องเที่ยวหมู่บ้านควายไทย เพื่อคาดการณ์ความเปลี่ยนแปลงที่อาจเกิดขึ้น ซึ่งจะส่งผลกระทบต่อ การท่องเที่ยว โดยการสำรวจความพร้อมในด้านต่าง ๆ ของหมู่บ้านควายไทย เพื่อนำมาวางแผนด้านการพัฒนาและด้านการตลาดท่องเที่ยว รวมถึงสามารถกำหนดกระบวนการในการดำเนินงานในอนาคตได้อย่างเหมาะสม

บุญชู พรพรมพิพัฒน์ ธาณี สุวรรณประทีป (2567) ทำการศึกษาเรื่องรูปแบบการเสริมสร้างความสุขของเกษตรกรผู้เลี้ยงควายงามเชิงพุทธบูรณาการ การศึกษาเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์ 3 ประการ คือ 1) เพื่อศึกษาสภาพการเสริมสร้างความสุขของเกษตรกรผู้เลี้ยงควายงาม 2) เพื่อศึกษาหลักพุทธธรรมที่ส่งเสริมการเสริมสร้างความสุขของเกษตรกรผู้เลี้ยงควายงาม และ 3) เพื่อเสนอรูปแบบการเสริมสร้างความสุขของเกษตรกรผู้เลี้ยงควายงามเชิงพุทธบูรณาการ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ แบบภาคสนาม สัมภาษณ์เชิงลึก ผลการวิจัยพบว่า สภาพการเสริมสร้างความสุขของเกษตรกรผู้เลี้ยงควายงาม ด้านร่างกาย ด้านจิตใจ ด้านสังคม และด้านปัญญา ด้านร่างกาย มีอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้านดูแลสุขภาพเบื้องต้น เป็นผู้ให้ความรู้แก่ประชาชน ด้านสังคมในชุมชนจัดกิจกรรมร่วมกันเพื่อส่งเสริมความรักสามัคคี ด้านจิตใจ วัดมีส่วนสำคัญในการส่งเสริมสุขภาพจิตโดยตรง ด้วยการแนะนำให้คำปรึกษาหรือว่าสาธยายธรรมให้ฟัง มีรูปแบบการปฏิบัติธรรม กิจกรรมบำเพ็ญบุญวันสำคัญทางศาสนา หลักพุทธธรรมที่เสริมสร้างความสุขของเกษตรกรผู้เลี้ยงควายงามประกอบด้วยกายาวนา ศีลาวนา จิตาวนา และปัญญาาวนา เป็นแนวคิดหรือหลักปฏิบัติที่เชื่อมโยงวิถีการดำเนินชีวิตที่ดีงามและถูกต้อง นำมาซึ่งประโยชน์สุขอันเป็น จุดมุ่งหมายสูงสุดของชีวิต รูปแบบการพัฒนาตามหลักาวนา 4 สำหรับเกษตรกรผู้เลี้ยงควายงามสามารถนำมาบูรณาการกับรูปแบบกิจกรรมเสริมสร้างความสุขของเกษตรกรผู้เลี้ยงควายงาม โดยเกษตรกรมีการพัฒนาร่างกายให้สัมพันธ์กับทางกายภาพ การรู้จักใช้อินทรีย์อย่างมีสติ เลือกที่จะ

ดูเป็น ฟังเป็น กินด้วยปัญญา เสพปัจจัย 4 และสิ่งของเครื่องใช้อย่างฉลาด ไม่มัวเมาหรือลุ่มหลง จะส่งผลให้เกษตรกรมีสุขภาพแข็งแรง ส่วนศีลภาวนาเป็นการพัฒนาความสัมพันธ์ทางสังคมที่สามารถแสดงออกทางร่างกาย มีความสัมพันธ์เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางสังคม มีพฤติกรรมงดงามในความสัมพันธ์กับผู้อื่น ด้านจิตใจ จิตตภาวนาคือการทำจิตให้เจริญองงาม ตั้งใจ ชำนาญ ให้เกษตรกรมีความสุข เบิกบาน ส่งเสริมให้มีการเจริญเมตตาและปฏิบัติสมาธิตามมา ทั้งการเจริญเมตตาและปฏิบัติสมาธิจะช่วยให้เกษตรกรมีจิตใจที่สงบมากยิ่งขึ้น ส่วนปัญญาภาวนาคือการพัฒนาปัญญาสำหรับเกษตรกรจะเกิดได้นั้น ต้องอาศัยปัจจัยสองตัวคือปรโตโฆสะ ซึ่งเป็นปัจจัยภายนอก และโยนิโสมนสิการซึ่งเป็นปัจจัยภายใน ปัจจัยทั้งสองเชื่อมโยงสัมพันธ์ก่อให้เกิดสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นปัญญาช่วยให้เกษตรกรเข้าใจความจริง และอยู่กับความจริงได้อย่างมีความสุข ได้รูปแบบ “บวร” (BVRF-Model): B= Boundary of Community (ชุมชน) V= Valuable Monastery (วัด) R= Regulated Services of Government (งานบริการทางหน่วยงานราชการ) F=Farmer (เกษตรกรผู้เลี้ยงควายงาม)

ทักษิณา สติธิผลและเจษฎา นกน้อย (2566) ทำการศึกษาเรื่องวิถีควายน้ำกับการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมอย่างยั่งยืนของชุมชนทะเลน้อย จังหวัดพัทลุง โดยการวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อ 1) วิเคราะห์สภาพแวดล้อมของชุมชนทะเลน้อย จังหวัดพัทลุง 2) ศึกษาวิถีการเลี้ยงควายน้ำ และ 3) ศึกษาแนวทางการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมอย่างยั่งยืนของชุมชนทะเลน้อย จังหวัดพัทลุง เป็น การวิจัยเชิงคุณภาพ มีผู้ให้ข้อมูลสำคัญ คือ เกษตรกรผู้เลี้ยงควายน้ำจำนวน 15 คน ใช้วิธีการเลือกแบบเจาะจง เก็บรวบรวมข้อมูลโดยการสัมภาษณ์แบบเชิงลึก และวิเคราะห์ข้อมูล โดยการทำ SWOT Analysis และ TOWS Matrix การวิเคราะห์เนื้อหา สรุปข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์และนำเสนอเป็น ผลการวิจัยเชิงพรรณนา ผลการวิจัยพบว่า การบริหารจัดการการท่องเที่ยววิถีควายน้ำให้เกิด ความยั่งยืน จะต้องคำนึงถึงการอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยการรักษาสมดุลของธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมใน ท้องถิ่น โดยเฉพาะการดูแลรักษาพันธุ์ควายน้ำและพืชที่เป็นอาหารสำคัญ เพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวอย่าง ยั่งยืน การท่องเที่ยวศึกษาวิถีควายน้ำของชุมชนทะเลน้อย จังหวัดพัทลุง จึงต้องให้ความสำคัญและเน้นย้ำ ให้นักท่องเที่ยวเข้าใจถึงความสำคัญและเข้าใจวิถีของควายน้ำ การจัดการการท่องเที่ยวอย่างเป็นระบบ ควรบูรณาการกับหลายภาคส่วนทั้งภาครัฐและภาคเอกชน สร้างความสมดุลระหว่างการพัฒนาที่ยั่งยืน และการอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจึงเกิดการเป็น การท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน แต่ชุมชนทะเลน้อย จังหวัดพัทลุง ยังขาดแบบแผน ที่ชัดเจน ขาดการนำความรู้มาประยุกต์กับสินค้าและบริการ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ สามารถเป็นแรงสนับสนุนที่สำคัญ ในการพัฒนาท้องถิ่นและการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมอย่างยั่งยืนใน อนาคต

นิรันดร์ คำนุ (2562) ได้ศึกษาประเด็นวิวาทะว้าว – ควาย: การช่วงชิงความหมายและพื้นที่ในสังคมไทย โดยบทความวิชาการนี้เป็นบทวิเคราะห์ข้อมูลจากการศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคมเกี่ยวกับการช่วงชิงความหมายและพื้นที่ทางสังคมเกี่ยวกับ ว้าว ควาย โดยมีวัตถุประสงค์ 3 ประการ คือ 1. ทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของคน และว้าว ควาย ในงานศึกษาทางสังคมศาสตร์ 2. วิเคราะห์ความสัมพันธ์ของ คน กับ ว้าวควาย ในวิถีของนายฮ้อย 3. ศึกษาประเด็นวิวาทะ และการช่วงชิงพื้นที่ทางสังคมในเรื่องระบบคุณค่า และการให้ความหมายของการเลี้ยงว้าวควายในสังคมไทย โดยใช้แนวคิดเรื่องพื้นที่ทางสังคมในการวิเคราะห์เพื่ออธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นกับ ว้าวควาย ตั้งแต่การให้นิยามความหมาย ว้าว ควาย ในระบบไร่นา และมุมมองการวิเคราะห์พื้นที่ทางสังคมเกี่ยวกับ ว้าว ควาย ในกระแสนิยมปัจจุบัน ซึ่งพบว่าการเปลี่ยนแปลงระบบคุณค่า และการให้นิยามความหมายของว้าว ควาย เป็นภาพสะท้อนการเปลี่ยนแปลงของระบบสังคมตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ที่ว้าวควายถูกพูดถึงในตำนานของนายฮ้อย ซึ่งมีพลวัตการเปลี่ยนแปลงระบบคุณค่าและความหมายจนถึงปัจจุบัน โดยเกิดภาพสะท้อนการช่วงชิงพื้นที่การพัฒนาสายพันธุ์ และแย่งชิงค่านิยมเกี่ยวกับว้าวควาย จากคนชนชั้นกลางที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับว้าว ควาย ในมิติต่าง ๆ ส่งผลให้ภาพการมอง ว้าว ควาย ถูกสังคมนิยามความหมายใหม่ ปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้เองที่ทำให้เกิดการสร้างความจริงชุดใหม่ของกลุ่มคนที่ถกเถียงวิวาทะช่วงชิงนิยามความหมาย และสร้างระบบคุณค่าให้กับ ว้าว และควาย ในโลกทัศน์ที่เปลี่ยนแปลงไป

บุญชู พรพรมพิพัฒน์และธานี สุวรรณประทีป (2567) ศึกษารูปแบบการเสริมสร้างความสุขของเกษตรกรผู้เลี้ยงควายงามเชิงพุทธบูรณาการ โดยมีวัตถุประสงค์ 3 ประการ คือ 1) เพื่อศึกษาสภาพการเสริมสร้างความสุขของเกษตรกรผู้เลี้ยงควายงาม 2) เพื่อศึกษาหลักพุทธธรรมที่ส่งเสริมการเสริมสร้างความสุขของเกษตรกรผู้เลี้ยงควายงาม และ 3) เพื่อเสนอรูปแบบการเสริมสร้างความสุขของเกษตรกรผู้เลี้ยงควายงามเชิงพุทธบูรณาการ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ แบบภาคสนาม สัมภาษณ์เชิงลึก ผลการวิจัยพบว่าสภาพการเสริมสร้างความสุขของเกษตรกรผู้เลี้ยงควายงาม ด้านร่างกาย ด้านจิตใจ ด้านสังคม และด้านปัญญา ด้านร่างกาย มีอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้านดูแลสุขภาพเบื้องต้น เป็นผู้ให้ความรู้แก่ประชาชน ด้านสังคมในชุมชนจัดกิจกรรมร่วมกันเพื่อส่งเสริมความรักสามัคคี ด้านจิตใจ วัดมีส่วนสำคัญในการส่งเสริมสุขภาพจิตโดยตรง ด้วยการแนะนำให้คำปรึกษาหรือว่าสาธยายธรรมให้ฟัง มีรูปแบบการปฏิบัติธรรม กิจกรรมบำเพ็ญบุญวันสำคัญทางศาสนา หลักพุทธธรรมที่เสริมสร้างความสุขของเกษตรกรผู้เลี้ยงควายงามประกอบด้วยกายภาวนา ศิลภาวนา จิตภาวนา และปัญญาภาวนา เป็นแนวคิดหรือหลักปฏิบัติที่เชื่อมโยงวิถีการดำเนินชีวิตที่ดีงามและถูกต้อง นำมาซึ่งประโยชน์สุขอันเป็น จุดมุ่งหมายสูงสุดของชีวิต รูปแบบการพัฒนาตามหลักภาวนา 4 สำหรับเกษตรกรผู้เลี้ยงควายงามสามารถนำมาบูรณาการกับรูปแบบกิจกรรมเสริมสร้างความสุขของเกษตรกรผู้เลี้ยงควายงาม โดยเกษตรกรมีการพัฒนาร่างกายให้

สัมพันธ์กับทางกายภาพ การรู้จักใช้อินทรีย์อย่างมีสติ เลือกที่จะดูเป็น ฟังเป็น กินด้วยปัญญา เสพปัจจัย 4 และสิ่งของเครื่องใช้อย่างฉลาด ไม่มัวเมาหรือลุ่มหลง จะส่งผลให้เกษตรกรมีสุขภาพแข็งแรง ส่วนศีลภาวนาเป็นการพัฒนาความสัมพันธ์ทางสังคมที่สามารถแสดงออกทางร่างกาย มีความสัมพันธ์เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางสังคม มีพฤติกรรมงดงามในความสัมพันธ์กับผู้อื่น ด้านจิตใจ จิตตภาวนาคือการทำจิตให้เจริญงอกงาม ดีงาม เข้มแข็ง ให้เกษตรกรมีความสุข เบิกบาน ส่งเสริมให้มีการเจริญเมตตาและปฏิบัติสมาธิตามมา ทั้งการเจริญเมตตาและปฏิบัติสมาธิจะช่วยให้เกษตรกรมีจิตใจที่สงบมากยิ่งขึ้น ส่วนปัญญาภาวนาคือการพัฒนาปัญญาสำหรับเกษตรกรจะเกิดได้นั้นต้องอาศัยปัจจัยสองตัวคือโปรโตโฆสะ ซึ่งเป็นปัจจัยภายนอก และโยนิโสมนสิการซึ่งเป็นปัจจัยภายใน ปัจจัยทั้งสองเชื่อมโยงสัมพันธ์ก่อให้เกิดสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นปัญญาช่วยให้เกษตรกรเข้าใจความจริง และอยู่กับความจริงได้อย่างมีความสุข ได้รูปแบบ “บวร” (BVRF-Model): B= Boundary of Community (ชุมชน) V= Valuable Monastery (วัด) R= Regulated Services of Government (งานบริการทางหน่วยงานราชการ) F=Farmer (เกษตรกรผู้เลี้ยงควายงาม)

กขกร สายพัฒน์ วลัยลักษณ์ แก้ววงษาและฤทธิ์ชัย พิลาย (2566) ศึกษาสภาพการเลี้ยงเศรษฐกิจ และความต้องการลักษณะภายนอกด้วยภูมิปัญญาท้องถิ่นของเกษตรกรในการอนุรักษ์และพัฒนาควายไทยในจังหวัดอุดรธานี โดยการศึกษาที่มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาสภาพการเลี้ยงควายเศรษฐกิจ และสังคมของเกษตรกรผู้เลี้ยงควาย และศึกษาความต้องการลักษณะภายนอก โดยใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นของเกษตรกรในการอนุรักษ์และพัฒนาควายไทย ในจังหวัดอุดรธานี โดยเก็บแบบสอบถามจากเกษตรกรผู้เลี้ยงควายในจังหวัดอุดรธานี จำนวน 150 ราย และเจ้าหน้าที่ ปศุสัตว์ ปราชญ์ควายไทยอุดรธานี จำนวน 20 ราย ผลการศึกษาพบว่า เกษตรกรส่วนใหญ่มีพื้นที่ในการเลี้ยงควายเพียงพอ แรงงานที่ใช้ในการเลี้ยงควาย 1 - 2 คนต่อฟาร์ม มีประสบการณ์เลี้ยงควายส่วนใหญ่ 6 - 10 ปี มีจำนวนควายต่อฟาร์มส่วนใหญ่ น้อยกว่า 5 ตัว มีคอกและโรงเรือนเฉพาะในการเลี้ยงควาย ใช้หญ้าสดและฟางข้าวเป็นอาหารหลัก แต่ส่วนใหญ่ไม่มีการเสริมอาหารข้นและก้อนแร่ธาตุสำหรับเลี้ยงควาย การผสมพันธุ์ส่วนใหญ่ใช้การผสมจริงและ ผสมเทียม บางกรณี เกษตรกรส่วนใหญ่ไม่มีการจดบันทึกการเลี้ยงควาย และมีรายได้ต่ำกว่า 50,000 บาทต่อปี จากการขายพ่อและแม่พันธุ์ควายและปุ๋ยคอก เกษตรกรพบปัญหาและอุปสรรคการเลี้ยงควายในระดับปานกลาง มีความต้องการระดับมากในการอนุรักษ์และพัฒนาควายไทย และมีแหล่งเรียนรู้เพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยว เกษตรกรตัดสินใจคัดเลือกควายสำหรับการผสมพันธุ์ด้วยตัวเองเป็นส่วนใหญ่ โดยต้องการคัดเลือกลักษณะควายพ่อและแม่พันธุ์ในระดับมากจาก ใบพันธุ์ประวัติ การประกวดควาย และโครงสร้างลักษณะภายนอกตามอุดมทัศน์ควายไทย ระดับการศึกษาและ

ประสบการณ์ของเกษตรกรที่แตกต่างกัน มีสภาพปัญหาการเลี้ยงควายและความต้องการองค์ประกอบในการพิจารณาคัดเลือกควายพ่อและแม่พันธุ์แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ($P < 0.05$)

เก่งกิจ กิติเรียงลาภ (2563) ได้ทำการศึกษาระบบการสร้างมูลค่าวัวควายในประเทศไทย: เครือข่ายและตัวแสดงจากชายแดนแม่สอดถึงเชียงราย โดยการศึกษาพบว่าการค้าวัวควายข้ามแดนซึ่งมีเส้นทางจากประเทศเมียนมาผ่านด่านชายแดนแม่สอด และส่งต่อมาขุนในประเทศไทยเพื่อส่งต่อให้แก่ผู้บริโภคในจีนขยายตัวอย่างมากในช่วงเวลากว่า 1 ทศวรรษที่ผ่านมา มีงานศึกษาเกี่ยวกับเส้นทางการขนส่งและการค้าวัวควายข้ามแดนหลายชิ้น แต่ที่ผ่านมายังขาดภาพของตัวแสดงภายใน โดยเฉพาะที่โยงกันเป็นเครือข่ายที่ยึดโยงตัวแสดงต่างๆ สินค้า และโครงสร้างพื้นฐานเข้ามาด้วยกัน ส่งผลให้รัฐบาลไทยมีข้อจำกัดในการกำหนดนโยบายที่สอดคล้องกับสถานการณ์ที่เป็นจริงของประเทศและภูมิภาค งานวิจัยชิ้นนี้มุ่งตอบคำถามทั้งในระดับโครงสร้างที่ว่า อะไรคือปัจจัยเชิงโครงสร้างที่ทำให้ไทยกลายเป็นจุดเชื่อมต่อสำคัญของการค้าวัวควายในภูมิภาค และในระดับของตัวแสดงที่ว่า เครือข่ายและตัวแสดงภายในประเทศมีลักษณะเช่นไร ข้อค้นพบหลักของงานวิจัยคือ กระบวนการสร้างมูลค่าวัวควายซึ่งเป็นสินค้าชายแดนในประเทศไทยมีลักษณะเป็นการค้าแบบกึ่งทางการ (semi-formal trade) ที่ในพื้นที่หนึ่งมีลักษณะถูกกฎหมาย แต่ในอีกที่กลับมีลักษณะลักลอบและผิดกฎหมาย อย่างไรก็ตาม ประเทศไทยนั้นมีจุดแข็งเชิงโครงสร้างโดยเปรียบเทียบกับประเทศเพื่อนบ้านนั่นคือ ระบบปศุสัตว์ที่มีมาตรฐาน และมีตัวแสดงสำคัญที่มีประสบการณ์ในการค้าข้ามแดน ด้วยลักษณะของการค้าแบบกึ่งทางการเช่นนี้จึงต้องอาศัยตัวแสดงและเครือข่ายที่มีความยืดหยุ่นและเชื่อมโยงกันอย่างเป็นระบบนั่นคือ ระบบนายหน้า (brokerage) ซึ่งเชื่อมโยงกันเป็นเครือข่ายในฐานะที่เป็นตัวเชื่อมที่สำคัญที่สุดระหว่างตัวแสดงต่างๆ ทั้งในระดับของการเชื่อมต่อพรมแดน สินค้า และตัวแสดงต่างๆ โดยเฉพาะการเชื่อมต่อกับเกษตรกรผู้ขุนวัวควาย ซึ่งเป็นผู้สร้างมูลค่าหลักในกระบวนการสร้างมูลค่าวัวควายข้ามแดน กับพ่อค้าชาวจีนซึ่งเป็นผู้ซื้อ และหน่วยงานภาครัฐในระดับต่าง ๆ

เก่งกิจ กิติเรียงลาภและพนา กันธา (2563) ได้ทำการศึกษาระบบนายหน้าค้าวัวควายข้ามแดน: การค้าแบบกึ่งทางการ ความเสี่ยง และอำนาจที่เหลื่อมล้ำ บทความวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาเครือข่ายและตัวแสดงในการค้าวัวควายข้ามแดนจากชายแดนแม่สอดสู่จังหวัดเชียงราย ซึ่งมีลักษณะเป็นการค้าแบบกึ่งทางการ แม้ว่าการค้าวัวควายข้ามแดนจะเฟื่องฟูมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2556 เป็นต้นมา แต่ความไม่แน่นอนของการค้ากึ่งทางการดังกล่าวกลับเพิ่มอำนาจต่อรองให้นายหน้าในระบบนายหน้า ขณะเดียวกันก็ผลักดันให้เกษตรกรกลายเป็นผู้แบกรับความเสี่ยงที่สูงขึ้น บทความนี้มุ่งอธิบายลักษณะของเครือข่ายการค้าวัวควายข้ามแดน โดยพิจารณาบทบาทของตัวแสดงสำคัญ ได้แก่ ระบบนายหน้า ว่ามีบทบาทและอิทธิพลอย่างไรต่อกระบวนการค้า ข้อเสนอสำคัญของบทความคือ ระบบนายหน้ามี

ความสำคัญอย่างยิ่งต่อกระบวนการค้าวัวควายข้ามแดน โดยทำหน้าที่เป็นกลไกเชื่อมโยงเครือข่ายและตัวแสดงต่าง ๆ ตั้งแต่ต้นน้ำจนถึงปลายน้ำของห่วงโซ่การค้า แม้ว่านายหน้าจะสามารถจำแนกออกได้หลายประเภทตามตำแหน่งในห่วงโซ่การค้าและกระบวนการสร้างมูลค่าวัวควาย แต่นายหน้าที่มีอำนาจต่อรองและอำนาจควบคุมสูงสุดคือกลุ่มที่ทำหน้าที่เป็นตัวแทนของพ่อค้าชาวจีน นายหน้ากลุ่มนี้อาศัยการผูกขาดเส้นทางการส่งออก การติดต่อประสานงาน และการกำหนดราคา อีกทั้งยังมีประสบการณ์และความชำนาญเกี่ยวกับสถานการณ์บริเวณชายแดน ส่งผลให้มีอำนาจเหนือกว่าตัวแสดงอื่น ๆ ในกระบวนการสร้างมูลค่าวัวควายข้ามแดนในประเทศไทย การที่อำนาจกระจุกตัวอยู่ในมือของนายหน้ามากเกินไป ส่งผลให้เกษตรกรตกอยู่ในสถานะเสียเปรียบ และกลายเป็นตัวแสดงที่แบกรับความเสี่ยงสูงสุดในกระบวนการค้าวัวควายข้ามแดน

ภิญโญ ศรีทัพสกุลชาย และคณะ (2562) ทำการศึกษาควายทามแก่งละว้า: วิถีการปรับตัวท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของสังคม โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาวิถีความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับการเลี้ยงควายทามในพื้นที่ชุ่มน้ำแก่งละว้าจากอดีตถึงปัจจุบันและความเชื่อมโยงกับอาชีพอื่น 2) ศึกษาการเปลี่ยนแปลงของสังคม ผลกระทบทางเศรษฐกิจ และปัจจัยที่มีผลต่อการเลี้ยงควายทาม และ 3) ศึกษาการปรับตัวของการเลี้ยงควายทามภายใต้การเปลี่ยนแปลงของสังคม โดยศึกษาพื้นที่ 4 ชุมชน ได้แก่ บ้านป่าแดง บ้านเป่า บ้านธาตุ และบ้านดอนปอแดง ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษามาจากการเก็บข้อมูลภาคสนาม การสัมภาษณ์ และการสรุปบทเรียนร่วมกับชุมชน ผลการศึกษาพบว่า พื้นที่ชุ่มน้ำแก่งละว้าในอดีตมีความสำคัญในฐานะพื้นที่เกษตรกรรม แหล่งเลี้ยงสัตว์ และแหล่งอาหารของชุมชน ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับควายทามเชื่อมโยงอย่างใกล้ชิดกับวิถีทำนา การประมง และการดำรงชีพแบบพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติร่วมกัน เดิมการเลี้ยงควายมีเป้าหมายหลักเพื่อใช้แรงงานทางการเกษตรและเป็นหลักประกันทางเศรษฐกิจของครัวเรือน ขณะที่ในปัจจุบันวัตถุประสงค์ของการเลี้ยงควายเปลี่ยนไปสู่การผลิตเพื่อจำหน่ายมากขึ้น อันเป็นผลจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และการใช้ประโยชน์พื้นที่ชุ่มน้ำ ซึ่งรวมถึงการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานที่ส่งผลให้พื้นที่เพาะปลูกและพื้นที่เลี้ยงสัตว์ลดลง ตลอดจนส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศและวิถีประมงของชุมชน

นอกจากนี้ ยังพบว่าปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกษตรกรตัดสินใจเลี้ยงควายทาม ได้แก่ การเป็นแหล่งรายได้ของครอบครัว การสร้างความสัมพันธ์ในชุมชน การใช้ประโยชน์จากปุ๋ยคอก และการช่วยสร้างความสุขทางใจแก่ผู้เลี้ยง ขณะที่ปัจจัยที่ทำให้เกษตรกรมีแนวโน้มเลิกเลี้ยงควาย ได้แก่ การขาดแคลนพื้นที่เลี้ยง ปัญหาราคาคควายตกต่ำ อาหารสัตว์ไม่เพียงพอ การขาดแรงงานและผู้สืบทอด รวมถึงคุณลักษณะของควายที่เปลี่ยนแปลงไป สำหรับการปรับตัวของผู้เลี้ยงควาย พบว่ายังไม่เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านรูปแบบการเลี้ยงอย่างชัดเจน เนื่องจากระบบการเลี้ยงแบบปล่อยยังคงเป็นวิธีที่

เหมาะสมและประหยัดต้นทุน อย่างไรก็ตาม ชุมชนเริ่มปรับตัวด้วยการเพิ่มมูลค่าจากมูลควาย และมีความพยายามสร้างผู้สืบทอดผ่านการบูรณาการเรื่องควายทามเข้าสู่หลักสูตรท้องถิ่นในโรงเรียน อันสะท้อนให้เห็นว่าควายทามมิได้เป็นเพียงสัตว์เศรษฐกิจ แต่ยังเป็นฐานของความรู้ วิถีชีวิต และเครือข่ายความร่วมมือของชุมชนในพื้นที่ชุ่มน้ำแก่งละว้าอย่างมีนัยสำคัญ

อภิศิทธิ์ บุสำโรง อนุสรณ์ เชิดทองและคงเดช เข็มนาถ (2560) ได้ทำการศึกษาคุณค่าและการฟื้นฟูอนุรักษ์การเลี้ยงควายในพื้นที่ชุ่มน้ำแก่งละว้าบ้านป่าแดงตำบลบ้านไผ่ และบ้านละว้า ตำบลเมืองเพีย อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาบริบทชุมชน คุณค่าความสำคัญวิถีการสภาพปัญหาการเลี้ยงควาย ประโยชน์ของการเลี้ยงควาย การจัดการริมแก่งพื้นที่ริมแก่ง รวมทั้งแนวทางการฟื้นฟูอนุรักษ์การเลี้ยงควายอย่างยั่งยืนริมแก่งละว้า ความร่วมมือกับหน่วยงานและภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง การดำเนินการวิจัยได้กำหนดคำถามวิจัยว่า แนวทางการอนุรักษ์ฟื้นฟูอนุรักษ์การเลี้ยงควายในพื้นที่ชุ่มน้ำแก่งละว้า ควรเป็นอย่างไร แล้วจึงดำเนินการวิจัยเพื่อหาคำตอบโดยกำหนดการดำเนินการวิจัยออกเป็น 5 ขั้นตอน ดังนี้ ขั้นที่ 1 เตรียมการเตรียมทีม/ชุมชน ประกอบด้วย ประชุมชี้แจงเพื่อทำความเข้าใจโครงการรายละเอียดโครงการ วัตถุประสงค์เป้าหมายและแผนงานร่วมกัน รวมทั้งจัดอบรมให้ความรู้แก่นักวิจัยร่วมกับที่ปรึกษา ขั้นที่ 2 การศึกษาข้อมูล ประกอบด้วย เวทีอบรมให้ความรู้การเก็บข้อมูล และพร้อมทั้งลงพื้นที่เก็บข้อมูลโดยใช้เครื่องมือตรวจวัดคุณภาพน้ำ และการเก็บข้อมูลโดยการสัมภาษณ์ เวทีคุยร่วมกับกลุ่มเป้าหมายและค้นหาเอกสารมือสอง ขั้นที่ 3 การกำหนดแนวทางและจัดทำแผน ประกอบด้วยการศึกษาดูงานโรงเรียนนายร้อย และ สมาคมคนทาม จังหวัดศรีสะเกษ ปรัชญาหรือขั้นที่ 4 การทดลองปฏิบัติการ ประกอบด้วย (บ้านละว้า) จัดเวทีหาทางออกร่วมกันระหว่าง กลุ่มผู้เลี้ยงควายและกลุ่มผู้ทำนารวมถึงมีข้อตกลงร่วมกัน โดยเริ่มแนวทางพูดคุยตั้งแต่ระดับพื้นที่ โดยมีตัวกลางในวงพูดคุย เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน หน่วยงาน อบต. ชลประทาน และได้ข้อสรุปร่วมกัน (บ้านป่าแดง) จัดเวทีพูดคุยเรื่องการทำปุ๋ยชีวภาพจากมูลควาย มีการสำรวจลูกค้าและประชาสัมพันธ์ทางสื่อ กำหนดมาตรฐานและคุณภาพถือปฏิบัติร่วมกัน เช่น ตากแห้ง รูปแบบผลผลิต ขี้ควายแห้ง ผง กระสอบ หรือถุงเล็ก ฯลฯ ถอดบทเรียนบ้านละว้าเป็นแนวทาง ขั้นที่ 5 การสรุปและขยายผล ประกอบด้วย สรุปผลการดำเนินโครงการถอดบทเรียนและสรุปองค์ความรู้ จัดเตรียมทำเอกสารรายงาน จัดเตรียมขยายผล

ผลการวิจัยพบว่า การดำเนินการวิจัยดำเนินการไปตามกิจกรรมที่วางไว้ ตั้งแต่การเก็บข้อมูลโดยพบว่าบริบทของชุมชนทั้ง 2 แห่งมีความแตกต่างกันบ้านป่าแดง บริบทและวิถีชุมชนส่วนมากจะทำการเกษตร เนื่องจากเป็นพื้นที่โคกริมแก่งละว้า การผลิตจึงมีทั้งทำไร่ ทำนา เลี้ยงสัตว์ เวลาว่างก็จะทำประมงหาปลา ทอเสื้อ ทอผ้า การใช้ประโยชน์จากแก่งละว้า ทำนา เลี้ยงสัตว์ หาอยู่หากิน โดยจะทำแต่นาปี ไม่ทำนาปรัง วิธีการเลี้ยงควาย ที่พักควาย วิถีชุมชนบ้านป่าแดงกับการเลี้ยงควายจะเป็นอาชีพที่สืบทอด

มาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดย สอบถามทุกครอบครัวที่เลี้ยงควาย จะนำเงินที่ได้จากการผูกแขน (ถือเป็นเงินทุนตั้งต้นของการสร้างครอบครัวใหม่) ไปซื้อควาย บางคนไปทำงานนอกพื้นที่ก็จะซื้อฝากพ่อ แม่ ญาติ พี่น้องเลี้ยงให้รูปแบบการเลี้ยง บ้านป่าแดงจะปล่อยลงแก่งในช่วงฤดูแล้ง ส่วนฤดูฝนจะมีแปลงเกษตรไว้สำหรับปลูกข้าวและอาหารให้ ซึ่งจะตรงกันข้ามกับบ้านป่าแดง ที่พักควายบ้านป่าแดงจะสำรองที่พักควายไว้ในที่ส่วนตัว ดังนั้นการเก็บซื้อควายจึงไม่ต่อเนื่อง หนึ่ง หรือ สองปีจะเก็บครั้ง การรวมตัวของกลุ่มเลี้ยงควาย บ้านป่าแดงจะมีการรวมกลุ่มเลี้ยงควายที่ชัดเจน เป็นทางการ และเป็นระบบ ยาวนานหลายปีมาแล้ว สถานการณ์ปัญหาที่ส่งผลต่อการเลี้ยงควายบ้านป่าแดงคือ ซื้อควายตามถนนในชุมชนมูลควายสกปรก มีกลิ่นเหม็น ทำให้สภาพรอบชุมชนไม่น่าดู รายได้จากการเลี้ยงควายไม่ต่อเนื่อง ส่วนพื้นที่เลี้ยงเคยมีปัญหา แต่สามารถคลี่คลายได้โดยการเจรจาและมีข้อตกลงร่วมกันของชุมชน ดังนั้นแนวทางปฏิบัติจึงปฏิบัติการ บ้านป่าแดงมองไว้ 2 แนวทางคือ การจัดตั้งโรงเรียนสอนคนสอนควาย และการจัดองค์กรขายซื้อควาย เพื่อให้มีรายได้ต่อเนื่อง ลดปัญหาสภาพแวดล้อมของชุมชน

บ้านละว้า บริบทและวิถีชุมชน บ้านละว้า เป็นพื้นที่น้ำหลากตั้งในที่ลุ่ม อยู่ระหว่างแก่ง กับน้ำชี ดังนั้นชุมชนจึงประสบปัญหาน้ำท่วม พื้นที่ส่วนใหญ่ทำนา ไม่มีทำไร่ ทำปลาในแก่งละว้า ทำปลาร้า ปลาสามและระยะหลังเริ่มมีการทอดผ้าไหมมัดหมี่ มีการตั้งโรงงานขนาดเล็ก ต่อมาเริ่มพัฒนาการทำผ้าไหมขยายต่อไปเป็นผ้าฝ้าย และทำผ้าพิมพ์ลาย ดังนั้นชุมชนส่วนหนึ่งจึงเป็นธุรกิจทำผ้าส่งทั่วประเทศ ดังนั้นวิถีการทำเกษตรของชุมชนบ้านละว้าลดลง การใช้ประโยชน์จากแก่งละว้า ทำนา เลี้ยงสัตว์ หาอยู่หากิน ทำนาปรัง วิถีการเลี้ยงควาย เนื่องจากพื้นที่ประสบปัญหาน้ำท่วม ฤดูน้ำหลากบ้านละว้าจึงนำควายไปเลี้ยงในแก่งละว้า โดยมุดน้ำกินวัชพืช และกินหญ้าบนก้อนวัชพืช (เป็นช่วงที่ลำบากที่สุดเพราะต้องพายเรือเฝ้าควาย เพราะไม่เช่นนั้นควายจะไปกินข้าวชาวบ้านที่ทำนาปี ในพื้นที่ส่วนตัวนอกอ่าง) ส่วนฤดูแล้งจะนำไปเลี้ยงพื้นที่ริมอ่าง และที่ของชาวนาที่เกี่ยวข้องข้าวนาปีออก ส่วนในแก่งจะมีบ้านซีกกค้อ และบ้านละว้าลงไปทำนาปรังในแก่งละว้า ที่พักควาย ชุมชนบ้านละว้ามีปัญหาน้ำท่วมจึงนำควายพักรวมกันในแก่ง ปัญหาชุมชนบ้านละว้าเป็นชุมชนเศรษฐกิจเพราะบ้านละว้ามีโรงทอดผ้า ชาวบ้านส่วนใหญ่มีอาชีพทอดผ้า ขายผ้าเป็นหลัก คนที่เลี้ยงควายก็มีจำนวนไม่มาก แต่จำนวนควายของแต่ละคน จำนวนมาก สูงสุดเกิน 100 ตัว / 1 ครอบครัว และไม่มีพื้นที่สำรองไว้ในช่วงน้ำหลากและชุมชนไม่สามารถจัดการพื้นที่ได้ด้วยตัวเองได้ ปฏิบัติการ บ้านละว้ามีปัญหาเรื่องการจัดการพื้นที่เลี้ยงควาย ซึ่งมีปัญหาการแย่งชิงพื้นที่ของคนที่เลี้ยงควาย กับกลุ่มอาชีพอื่นที่มาที่หลัง คือ การทำนาปรัง และการปลูกอ้อย ดังนั้นการจัดเวทีหาทางออกร่วมกันในกอ การแบ่งปันการใช้พื้นที่ของคนในชุมชน โดยคำนึงถึงการมีส่วนร่วม ความเป็นธรรม และความเท่าเทียม ของคนในชุมชนเป็นสำคัญ ผลจากเวทีได้มีข้อตกลงในการใช้พื้นที่แก่งละว้า ทรัพยากรทำกิจกรรมอื่น กับ การเลี้ยงควาย เช่น ทำนาปรังรอบเดียว ไม่ต้องทำนาต่อ เพราะช่วงนาต่อขอเว้นพื้นที่ใน

การเลี้ยงควาย ทั้งนี้ ที่ประชุมได้มีข้อเสนอในการจัดทำข้อตกลง โดยมีผู้นำ กลุ่มทำนา กลุ่มเลี้ยงควาย และ ส่วนที่เกี่ยวข้อง ลงนามในข้อตกลงร่วมกัน

บุญมี โสกังและคณะ (2550) ได้ทำการศึกษาโครงการวิจัย “การฟื้นฟูวิถีชีวิตควายทามเพื่อ การพัฒนาวิถีชีวิตชุมชนการศึกษา : พื้นที่ตำบลดอนแรด อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์” เป็นการศึกษา เกี่ยวกับการเลี้ยงวัวควายของชาวบ้านตำบลดอนแรด ซึ่งในอดีตชาวบ้านจะเลี้ยงวัวควายเป็นฝูง บาง ครอบครัวมีจำนวนวัวควายถึง 70-80 ตัว บางครอบครัวมีถึง 100 ตัวก็มี เพราะมีพื้นที่ทำเลเลี้ยงวัวควาย ที่อุดมสมบูรณ์ทั้งในพื้นที่ทุ่งและพื้นที่ทาม ส่วนในพื้นที่ทามชาวบ้านจะไล่ต้อนปล่อยวัวควายไปเลี้ยงใน ทาม ซึ่งมีหญ้าอาหาร ทั้งพืชพรรณไม้ทุกชนิดในทามเป็นทั้งอาหารของวัวควาย และยังเป็นสมุนไพรใช้ รักษาโรคที่เกิดขึ้นกับวัวควายอีกด้วย เมื่อปล่อยวัวควายหากินอยู่ในทาม เจ้าของก็จะหาอาหารในทาม หา ของป่า หาปลา หาหน่อไม้ รวมทั้งเก็บผักหักพินกลับบ้านในช่วงที่ไล่ต้อนวัวควายกลับเข้าคอกในบ้าน ด้วย วิถีชีวิตของคน และวัวควายต้องพึ่งพาทรัพยากรในพื้นที่ทามเป็นส่วนใหญ่ และบางครอบครัวมีการสร้าง คอกในทาม ในช่วงทำนาทุ่งก็จะเลี้ยงวัวควายในทาม ชาวบ้านทั่วไปจึงเรียก ควายทาม จะต้องหาอยู่หา กินเลี้ยงดูตัวเองอยู่ในทาม และชาวบ้านตำบลดอนแรดเป็นส่วนหนึ่งที่สร้างตำนานนายฮ้อย ในอดีตมีการ ไล่ต้อนควายไปขายทางภาคกลางมาแล้ว ต่อมาการเลี้ยงวัวควายของชาวบ้านตำบลดอนแรด ถูก ผลกระทบจากโครงการพัฒนาขนาดใหญ่ของรัฐ โดยการสร้างเขื่อนราษีไศลขวางกั้นลำน้ำมูลที่อำเภอราษี ไศล จังหวัดศรีสะเกษ ทำให้น้ำท่วมพื้นที่ทาม ทั้งหมดจำนวน 30,000 ไร่ ซึ่งเป็นพื้นที่ทามที่ใหญ่ที่สุดใน ลุ่มน้ำมูลตอนกลาง เมื่อน้ำท่วมพื้นที่ทามเป็นทำเลเลี้ยงวัวควายของชาวบ้าน วัวควายไม่มีที่เลี้ยงไม่มีหญ้า อาหารสำหรับวัวควาย ชาวบ้านจึงจำเป็นต้องขายวัวควายเพื่อลดภาระในการเลี้ยง บางครอบครัวที่เคย เลี้ยงเป็นฝูง ก็ลดน้อยลงเหลือครอบครัวละ 2-3 ตัว เลี้ยงตามหัวไร่ปลายนา บางคนก็เลี้ยงในคอก จัดการ ให้เพียงพอต่อหญ้าและฟางที่มีอยู่

แต่การเลี้ยงวัวควายของชาวบ้านตำบลดอนแรด นับว่าเป็นวิถีที่ควบคู่กันมาของชาวบ้าน เป็น มุนมัง เป็นมรดกที่พ่อแม่แบ่งปันให้ในยามที่ออกเรือนหรือแต่งงาน เลี้ยงไว้ใช้แรงงาน ไถนา เทียมเกวียน บางครั้งขายเพื่อเป็นรายได้ในยามที่ครอบครัวเดือดร้อน จากผลกระทบต่อการเลี้ยงวัวควายของชาวบ้าน ดังกล่าวได้มีการรวมตัวเรียกร้องต่อรัฐบาลเพื่อแก้ไขปัญหา จึงเกิดกลุ่มคนหลากหลายกลุ่มในพื้นที่ทำให้เกิด ปัญหาความขัดแย้งทางความคิดของกลุ่มคนในชุมชนที่ไม่เห็นด้วยกับการเคลื่อนไหวเรียกร้องต่อรัฐบาล สร้างความแตกร้างในสังคมของชุมชนเรื่อยมา แต่รัฐบาลยังไม่สามารถแก้ไขปัญหาให้สิ้นสุดได้ ในปี พ.ศ. 2543 คณะรัฐมนตรีจึงมีมติให้เปิดประตูเขื่อนระบายน้ำ เพื่อศึกษาผลกระทบที่เกิดขึ้น ทำให้น้ำไม่ท่วม ทาม ชาวบ้านตำบลดอนแรดจึงกลับมาเลี้ยงวัวควายอีก ด้วยวิถีชีวิตที่มีความผูกพันกับควายและทาม ต่อมา ปี พ.ศ. 2545 มีโครงการวิจัย ศึกษารูปแบบการเลี้ยงโค-กระบือที่เหมาะสมกับพื้นที่ทามตำบลดอน

แรด อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์ ได้ใช้กระบวนการศึกษาที่เน้นการมีส่วนร่วมของชุมชนและชาวบ้านที่เลี้ยงวัวควายที่ประสบปัญหาาร่วมกัน มาค้นคว้าหาปัญหาสาเหตุที่ชัดเจนร่วมกัน จนทำให้ค้นพบทางออกทางเลือกในการเลี้ยงวัวควายของชาวบ้านตำบลดอนแรดที่จะต้องมีการจัดการด้านอาหาร ที่จะต้องเพิ่มการจัดการด้านอาหารหยาบ แต่ละครอบครัวจะต้องมีแปลงปลูกหญ้า ตามพื้นที่หัวไร่ปลายนาไว้สำหรับเป็นอาหารในช่วงฤดูน้ำหลากและฤดูทำนา ประกอบกับเร่งการฟื้นฟูสภาพพื้นที่ทามให้กลับมามีความสมบูรณ์อีกครั้ง เพราะพืชในทามเป็นทั้งอาหารและสมุนไพรรักษาโรควัวควายที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้กับสถานการณ์ปัจจุบันได้เป็นอย่างดี ส่วนคอกหรือโรงเรือนจะต้องมีการปรับปรุงให้เหมาะสมกับวิธีการเลี้ยงในปัจจุบันที่ตัวโรงเรือน จะต้องสูงโปร่ง แสงแดดสามารถส่องถึงพื้นคอกได้ พื้นคอกแห้งไม่ชื้นแฉะ เพื่อเป็นการป้องกันการเกิดโรคกับวัวควาย และมีรางน้ำ รางอาหาร

สำหรับวัวควายในช่วงที่ต้องเลี้ยงแบบขังคอกจากการค้นพบทางออกในการแก้ไขปัญหาการเลี้ยงวัวควาย ทำให้ชาวบ้านตำบลดอนแรดกลับมาเลี้ยงวัวควายเหมือนในอดีตอีก แต่วิถีการดำรงชีวิตของชาวบ้านยังมีการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ทามเป็นส่วนใหญ่ การเลี้ยงวัวควายก็เช่นเดียวกัน ชาวบ้านยังไล่ต้อนวัวควายไปปล่อยเลี้ยงในพื้นที่ทาม เช่นเดียวกับที่เคยปฏิบัติกันมาในอดีต ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความผูกพันของคน ควายและทาม ที่ต้องมีการพึ่งพาซึ่งกันและกัน พื้นที่ทามที่ชาวบ้านไล่ต้อนวัวควายไปปล่อยเลี้ยงในปัจจุบัน คือ โนนะलग โนนชาด หนองผือ บ่อเบ้น ที่เป็นพื้นที่ทำเลเลี้ยงสัตว์ของชุมชนตำบลดอนแรด และยังเป็นพื้นที่ทามที่ชาวบ้านใกล้เคียงเข้ามาใช้ประโยชน์ร่วมกัน

ดังนั้นวัตถุประสงค์ในการศึกษาในครั้งนี้ เพื่อเป็นการรวบรวมและศึกษาข้อมูลเพิ่มเติมวิถีการเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ทาม ควาย และชุมชน เพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้การพัฒนาวิถีชีวิตชุมชนที่ยั่งยืนผ่านวิถีชีวิตควายทาม และเป็นการฟื้นฟูวิถีชีวิตควายทาม เป็นแหล่งเรียนรู้ของชุมชนลุ่มน้ำมูลตอนกลาง กระบวนการศึกษาจัดเวทีเสวนาสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงของทาม ควาย คน(ชุมชน) ลงศึกษาในพื้นที่ โนนะलग โนนชาด หนองผือ บ่อเบ้น ตามเส้นทางควายทามของแต่ละชุมชน เพื่อศึกษาองค์ความรู้วิถีชีวิตควายทาม ภูมิปัญญาของทามกับการดำรงชีวิตของควายทาม หญ้า อาหาร และพืชสมุนไพรป้องกันรักษาโรควัวควาย ศึกษาองค์ความรู้ในการดูแลชีวิตควายทามในรอบ 1 ปี ตลอดจนการดูลักษณะพันธุ์ การคัดเลือกพันธุ์คนทาม จากประสบการณ์การเลี้ยงวัวควายของชาวบ้านตำบลดอนแรดที่ได้มีการสั่งสมมาตั้งแต่อดีต นำมาพัฒนาสร้างชุดความรู้เพื่อจัดกระบวนการเรียนรู้วิถีชีวิตควายทามเพื่อการพัฒนาชุมชนที่ยั่งยืน และพัฒนาเป็นแหล่งเรียนรู้ของชุมชนตำบลดอนแรด และชุมชนลุ่มน้ำมูลตอนกลาง ผลของการดำเนินงานได้นำชุดความรู้ควายทาม นำมาบูรณาการกับชุดความรู้โครงการศึกษาภูมิปัญญานายฮ้อยเขตทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งปัจจุบันการเลี้ยงวัวควาย มีวัตถุประสงค์ที่เปลี่ยนไปจากเลี้ยงไว้ใช้งาน เป็นเลี้ยงไว้ขายเป็นรายได้ เป็นการเลี้ยงเพื่อธุรกิจ เข้าสู่ตลาดนัดโค-กระบือ ซึ่งปัจจุบันยังมีกลุ่มนายฮ้อยร่วมค้าขาย

ในตลาดนัดอยู่ด้วย จึงจำเป็นต้องเรียนรู้ให้รอบด้าน โดยจัดตั้งโรงเรียนเตรียมนายฮ้อยทุ่งกุลาร้องไห้ เพื่อจัดกระบวนการเรียนรู้ให้กับเด็ก-เยาวชนในตำบลดอนแรด สร้างจิตสำนึก สร้างความตระหนักในการฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ทามตำบลดอนแรด เมื่อวิถีชีวิตควายทามได้รับการฟื้นฟู ป่าบุง-ป่าทามส่วนหนึ่งย่อมได้รับการฟื้นฟู ส่งผลต่อการฟื้นฟูวิถีชุมชนที่สมดุลและยั่งยืน

จุฑามาศ รัตตะมาน โฆษิต แพงสร้อย และเทอดชัย พันระไชย (2561) ทำการศึกษาการพัฒนาแบบการเลี้ยงเพื่อการอนุรักษ์ควายในประเทศไทย โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความเป็นมาและสภาพทั่วไปของหมู่บ้านที่ศึกษา เพื่อศึกษาภูมิปัญญา และพัฒนาการของการอนุรักษ์ควายในประเทศไทย เพื่อศึกษาการพัฒนาแบบการเลี้ยงเพื่อการอนุรักษ์ควายในประเทศไทย เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพทางวัฒนธรรม เก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร และภาคสนาม โดยการสำรวจ สัมภาษณ์ สังเกต และสนทนากลุ่ม เลือกแบบเจาะจงตามเกณฑ์ทางด้านสังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจ ประชากรที่ศึกษาประกอบด้วย ภาคเหนือ (เชียงใหม่ เชียงราย) ภาคอีสาน (สุรินทร์ บุรีรัมย์) ภาคกลาง (ชลบุรี สุพรรณบุรี) และภาคใต้ (สุราษฎร์ธานี นครศรีธรรมราช) กลุ่มตัวอย่างทั้งหมด 88 คน กลุ่มผู้รู้ 24 คน กลุ่มผู้ปฏิบัติ 40 คน และกลุ่มผู้ให้ข้อมูลทั่วไป 24 คน ตรวจสอบข้อมูลด้วยเทคนิคการตรวจสอบสามเส้า และนำเสนอผลการวิจัยแบบพรรณนาวิเคราะห์

ผลการวิจัยพบว่า ภูมิปัญญา และพัฒนาของการอนุรักษ์ควายในประเทศไทย สะท้อนผ่านการใช้พื้นที่ที่ใช้เลี้ยงควายส่วนใหญ่จะใช้บริเวณทุ่งนาของชาวบ้าน เลี้ยงแบบล่าม และปล่อยให้ออกไปแพะเล็มหญ้าตามธรรมชาติ พันธุ์ของควาย ส่วนใหญ่เป็นควายปลัก ลักษณะของรูปร่างลำสัน การขยายพันธุ์ใช้วิธีผสมเทียม และผสมพันธุ์ตามธรรมชาติ วัตถุประสงค์ และความสำคัญของการเลี้ยงควาย ส่วนใหญ่เพื่อการอนุรักษ์วิถีควายให้อยู่คู่กับสังคมไทย และเพื่อใช้ในกิจกรรมการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม การสร้างคอกส่วนใหญ่จะมีลักษณะเป็นโรงเรือนโล่งไม่มีฝาผนัง ไม่มีหลังคา อาหาร ได้แก่ หญ้าสด และฟางข้าว

การพัฒนาแบบการเลี้ยงเพื่อการอนุรักษ์ควายไทย สามารถกระทำได้ในหลายแนวทาง เช่น พัฒนา พื้นที่ที่ใช้เลี้ยงควาย ในฤดูหนาวต้องเตรียมอาหารแห้งโดยเฉพาะหญ้า และฟาง พันธุ์ของควายจะต้องมีการคัดเลือกพ่อพันธุ์แม่พันธุ์ด้วยวิธีการผสมเทียม เพื่อให้ได้ควายคุณภาพดี

รูปร่างลำสัน การสร้างคอก หลังคามุงด้วยใบตองตึง หรือหญ้าคา หรือกระเบื้องเพื่อกันฝนกันแดด พัฒนาโรงเรียนให้มาตรฐานติดมุ้งลวดเพื่อป้องกันเห็บเหา ลื่น ยุง สัตว์มีพิษต่าง ๆ การดูแลสุขภาพ มีเจ้าหน้าที่ปศุสัตว์มาตรวจสุขภาพทุก ๆ 3 เดือน และต้องพัฒนาวิธีการคัดพันธุ์ควาย

2) วรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ป่าการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและระบบนิเวศของชุมชน

พิมพ์ลิขิต แก้วหานาม และคณะ (2559) ได้ศึกษาเรื่องสิทธิชุมชนกับการมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม กรณีศึกษาบ้านคำไผ่-โนนสง่า จังหวัดกาฬสินธุ์ ได้กล่าวว่า การศึกษาเรื่องสิทธิชุมชนกับกระบวนการมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม กรณีศึกษาบ้านคำไผ่-โนนสง่า จังหวัดกาฬสินธุ์ซึ่งเป็นชุมชนที่สามารถที่ถอดบทเรียนจากกระบวนการหรือขั้นตอนที่ชุมชนได้รับจากการปฏิบัติตามหลักการสิทธิชุมชนของรัฐและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติเพื่อให้เกิดผลต่อหลักการสิทธิชุมชน ผลการศึกษาพบว่าจากการที่ประชาชนได้รับผลกระทบจากการขุดเจาะก๊าซธรรมชาติในพื้นที่ชุมชนนั้น ประชาชนในชุมชนต่างรู้สึก ถึงความผลกระทบในด้านต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นด้านสุขภาพ สภาพแวดล้อมและวิถีชีวิตและผลกระทบทางด้านสังคม แต่ประชาชนในชุมชนไม่อาจรู้แน่ชัดได้ว่าผลกระทบที่เกิดขึ้นนั้นเป็นผลมาจากการขุดเจาะก๊าซธรรมชาติจริง ๆ หรือไม่ เพราะประชาชนไม่มีความรู้และไม่มีหน่วยงานไหนที่เข้ามาให้ความชัดเจนในเรื่องนี้ แม้จะมีประชาชนบางคนที่รู้ว่าเป็นผลกระทบที่เกิดขึ้นมาจากการขุดเจาะก๊าซธรรมชาติ แต่ก็ไม่รู้ว่าจะทำเช่นไรเพื่อที่จะต่อสู้เพื่อที่จะเรียกร้องปกป้องสิทธิชุมชนของตนเอง แม้ว่าจะมีการรวมตัวกันของประชาชนแต่ก็ยังไม่มีความเข้มแข็งมากพอ ประชาชนบางส่วนไม่กล้าที่จะออกรวมตัวกันต่อต้าน และมีประชาชนบางส่วนที่มีความคิดเห็นที่แตกต่างกับประชาชนที่ได้รับผลกระทบดังนั้นจึงไม่มีการดำเนินการปกป้องสิทธิชุมชนของตนเองจึงไม่ประสบความสำเร็จ

ลักษมี เกตุสกุล และจุฑารัตน์ ขมพันธ์ (2559) ได้ศึกษาเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนในการบริหารจัดการสิ่งแวดล้อม: กรณีศึกษา ชุมชนบ้านทุ่งศรี อำเภอร่องวงษ์ จังหวัดแพร่ ได้กล่าวว่า ในอดีตประเทศไทยมุ่งเน้นการพัฒนาเศรษฐกิจเป็นหลัก ส่งผลให้เกิดปัญหาด้านสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ตามมา โดยเฉพาะการจัดการปัญหาด้านสิ่งแวดล้อมในระดับท้องถิ่น ที่ขาดการมีส่วนร่วมของประชาชนอย่างเหมาะสม ทำให้การแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษากระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการสิ่งแวดล้อม ปัจจัยที่ส่งผลต่อความสำเร็จและปัญหาหรืออุปสรรคของการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการสิ่งแวดล้อมของชุมชนบ้านทุ่งศรี จังหวัดแพร่ และเสนอแนวทางในการส่งเสริมและสนับสนุนการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการสิ่งแวดล้อมงานวิจัยนี้เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ เก็บรวบรวมข้อมูลโดยการสัมภาษณ์เชิงลึกร่วมกับการสังเกตการณ์แบบไม่มีส่วนร่วม

ผลการศึกษาพบว่า ประชาชนชุมชนบ้านทุ่งศรีส่วนใหญ่มีการใช้สารเคมีในการทำเกษตรและการเผาหลังการเก็บเกี่ยว ซึ่งส่งผลกระทบต่อสุขภาพอนามัยและสิ่งแวดล้อมของชุมชนเป็นอย่างมาก ประชาชนจึง ร่วมคิดและร่วมดำเนินการในการแก้ไขปัญหา โดยการจัดกิจกรรมการลดการใช้สารเคมี ชุมชนปลอดการเผาการคัดแยกขยะในครัวเรือน ทำให้ชุมชนบ้านทุ่งศรีประสบความสำเร็จและเป็นชุมชน

ต้นแบบด้านการจัดการ สิ่งแวดล้อม โดยการมีส่วนร่วมของประชาชนจะเป็นแนวทางสำคัญที่จะสามารถขับเคลื่อนให้ชุมชนสามารถแก้ไขปัญหาและพัฒนาชุมชนให้เป็นสังคมที่เข้มแข็งอย่างยั่งยืน

ธงชัย นิลคำ (2557) ได้เสนอบทความเรื่องการพัฒนาจริยธรรมเพื่อเข้าใจในจริยธรรม สิ่งแวดล้อม โดยกล่าวว่า จากสถานการณ์ของปัญหาสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นทั้งในอดีต ปัจจุบัน ล้วนมีสาเหตุมาจากทัศนคติและ การกระทำของคนที่ไม่ถูกต้องต่อสิ่งแวดล้อม ซึ่งสิ่งแวดล้อมที่ว่านี้เป็นทั้งสิ่งแวดล้อม ในมิติของสังคมวัฒนธรรมที่มี การรับเอาเข้ามาจากถิ่นอื่น หรือชาติอื่นที่ขาดการไตร่ตรองถึงความเหมาะสมในรากเหง้าของตนเอง และการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างขาดการยั้งคิด นักวิชาการมีความเห็นตรงกันว่า การแก้ปัญหาวิกฤตการณ์สิ่งแวดล้อม ดังกล่าวทั้งในระยะสั้นและระยะยาวจะต้องเริ่มแก้ไขที่ทัศนคติของคนต่อสิ่งแวดล้อม เพราะทัศนคติเป็นตัวที่จะนำไปสู่การปฏิบัติแต่การที่จะเปลี่ยนแปลงทัศนคติของคนต่อสิ่งแวดล้อมนั้นไม่ใช่เรื่องง่าย ในกระบวนการ เปลี่ยนแปลงทัศนคติของคนต่อสิ่งแวดล้อม จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องพัฒนาคนให้มีความรู้และความเข้าใจสิ่งแวดล้อม อย่างแท้จริง เพราะสิ่งเหล่านี้จะเป็นข้อมูลในการตัดสินใจเกี่ยวกับการปฏิบัติตนที่เหมาะสมต่อสิ่งแวดล้อม การนำเสนอ บทความของผู้เขียนในครั้งนี้มุ่งสร้างความเข้าใจให้กับนิสิต นักศึกษา หรือผู้ที่ทำหน้าที่ให้ การศึกษาด้าน สิ่งแวดล้อม ได้มีความเข้าใจที่ตรงกันชัดเจนในคำว่า “จริยธรรมสิ่งแวดล้อม” ซึ่งการสร้าง ความ เข้าใจ ดังกล่าวนั้นผู้เขียนเชื่อว่าถ้ามีการเรียนรู้และทำความเข้าใจในทฤษฎีการพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมในยุคแรกๆ ของนักวิชาการหลายท่านได้เสนอไว้ก็จะช่วยให้เกิดความเข้าใจได้ง่าย

วันชัย สุขตาม (2558) ได้ศึกษาเรื่องการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม: จากการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ได้กล่าวว่าในปัจจุบัน แนวคิดในการพัฒนาทั้งในระดับโครงการและระดับภาค จะต้องมีการบริหาร การจัดการด้านสิ่งแวดล้อมควบคู่ไปกับการพัฒนา เศรษฐกิจและสังคม เพื่อให้สามารถใช้ทรัพยากร ธรรมชาติได้อย่างยั่งยืนและมีประสิทธิภาพ รวมทั้งมีการ ป้องกันภาวะมลพิษที่จะเกิดขึ้น ซึ่งจะส่งผลนำไปสู่การพัฒนาแบบยั่งยืนได้ดี และการพัฒนาแบบ ยั่งยืน (Sustainable Development) มีสิ่ง ที่เกี่ยวข้องกัน 3 อย่าง คือ (1) ระบบสังคม (2) ระบบชีวภาพ (3) ระบบเศรษฐกิจ หากทำให้เชื่อมโยงกัน ก็จะทำให้ถึงจุดหมายปลายทางของการพัฒนาที่ยั่งยืน ซึ่งเป็น การพัฒนาที่ทำให้เกิดดุลยภาพของ เศรษฐกิจ สังคม ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เพื่อการอยู่ดีมี สุขของประชาชนตลอดไป นอกจากนี้ กรอบการพัฒนาที่ยั่งยืน ควรประกอบด้วย 6 มิติ คือ (1) ผลผลิตภาพ (2) ทุนธรรมชาติ (3) ภูมิปัญญา ท้องถิ่น (4) ประชาธิปไตย และการมีส่วนร่วม (5) ความเสมอภาค (6) สันติภาพ จากมิติทั้ง 6 ด้านนี้ จะช่วยให้การพัฒนาแบบยั่งยืน ควบคุมแนวความคิดในการพัฒนาทุกๆ

ด้าน ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม ระบบนิเวศ และประสานสัมพันธ์ในสาขาการพัฒนาต่างๆ ซึ่งทำให้เกิดแนวทางการพัฒนาแบบใหม่ คือ การพัฒนาแบบยั่งยืน

ชัยวัชร พรหมจิตติพงศ์ และคณะ (2560) ได้ศึกษาเรื่องการศึกษาอัตลักษณ์ชุมชนและขีดความสามารถในการรองรับได้เพื่อการบริหารจัดการ วางแผนอนุรักษ์และพัฒนาสภาพแวดล้อมชุมชนตำบลบ้านแปง อำเภอพรหมบุรี จังหวัดสิงห์บุรี ได้เสนอว่า หากพิจารณาภาพรวมความพร้อมของชุมชนในการจัดการด้าน สิ่งแวดล้อม สรุปได้ว่า ตำบลบ้านแปงมีอัตลักษณ์ชุมชนที่โดดเด่นในเรื่องศักยภาพและการมีส่วนร่วมของประชาชน รวมถึงวิธีการดำเนิน ชีวิตที่เรียบง่ายสะท้อนผ่านขนบธรรมเนียมที่ปฏิบัติสืบทอดกันมา สำหรับเรื่องความพร้อมของชุมชนในการจัดการด้านสิ่งแวดล้อม มีความพร้อมอยู่ในระดับค่อนข้างมากและเมื่อพิจารณาในแต่ละด้าน พบว่าชุมชนมีความพร้อมในด้านการมีส่วนร่วม ด้านองค์กรชุมชนและการจัดการอยู่ในระดับมาก ส่วนความพร้อมในระดับค่อนข้างมากทุกด้านจะเป็นด้านความสามารถในการรองรับด้านทรัพยากรในพื้นที่ ด้านการเข้าถึงข้อมูลและองค์ความรู้และการสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอก ตามลำดับ

จักรี ศรีจารุเมธีญาณ และคณะ (2565) ได้ศึกษาเรื่อง บทบาทขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม ได้กล่าวว่า ชุมชนหลายแห่งในปัจจุบันนี้พบว่าการบุกรุกพื้นที่สาธารณะแหล่งน้ำสาธารณะ ป่าไม้ ภูเขา แหล่ง ท้องเที่ยว แหล่งประมง ปล่อยให้แหล่งทรัพยากรธรรมชาติเสื่อมโทรม ต้นเงิน ปนเปื้อน ใช้ทรัพยากรอย่างไม่มี ขอบเขตและไม่รู้วิธีการจัดการกับสิ่งแวดล้อมในชุมชน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นจึงมีบทบาทที่สำคัญในการ จัดการสิ่งแวดล้อมเพราะถือเป็นผู้ถือครองกรรมสิทธิ์ถูกต้องตามที่กฎหมายกำหนดและใกล้ชิดกับชุมชนมาก ที่สุด บทความนี้จะกล่าวถึงบทบาทขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นเกี่ยวกับการจัดการสิ่งแวดล้อมตามที่ กฎหมายกำหนด มีหน้าที่หลักอยู่ 4 ประการ คือ บทบาทการดำเนินการ บทบาทการส่งเสริม บทบาทการ ประสาน และบทบาทการสนับสนุน โดยบทบาทหน้าที่นี้สร้างมาเพื่อแก้ไขปัญหาทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมใน ชุมชนให้ดีขึ้นและอำนวยความสะดวกแก่คนในชุมชน นอกจากนี้้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นยังมีอำนาจหน้าที่ในการบริหารจัดการสิ่งแวดล้อมตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2560 ที่เน้นให้คนในชุมชนได้ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรที่มีในชุมชนเพื่อการดำรงชีพและการประกอบอาชีพ ทำให้คนในชุมชนเกิดความรัก และหวงแหนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในชุมชน ทั้งยังเปิดโอกาสให้ทุกภาคส่วน มีส่วนร่วมในการบริหารทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมในชุมชนอีกด้วย

ดาริกา สุวรรณมงคล บุศรา ลิ้มนิรันดร์กุล และถาวร อ่อนประไพ (2556) ทำการศึกษาการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยผู้มีส่วนเกี่ยวข้องซึ่งหลากหลายที่ระดับท้องถิ่น: กรณีศึกษาลุ่มน้ำแม่ชะนา

อำเภอแม่ทา จังหวัดลำพูน การจัดการทรัพยากรธรรมชาติเป็นกระบวนการมีส่วนร่วมของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องหลายภาคส่วนเป็นความเชื่อร่วมกันที่ว่า การตัดสินใจร่วมกันของชุมชนจะมีศักยภาพที่จะบรรลุผลซึ่งไม่สามารถดำเนินการได้ด้วยบุคคลฝ่ายเดียว งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาบทบาทและกลไกการทำงานขององค์กรท้องถิ่น (องค์กรชุมชนและอปท.) และศักยภาพขององค์กรชุมชนต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยใช้กระบวนการสังเกตแบบมีส่วนร่วมการประชุมกลุ่มแกนนำและการสัมภาษณ์อย่าง คร่าวๆ เพื่อสัมภาษณ์ครอบคลุมใน 11 หมู่บ้านที่ภายใต้ 2 อปท. ในลุ่มน้ำแม่ชะนา ผลการศึกษาพบว่า มีหลายองค์กรทั้งภายในท้องถิ่นและองค์กรภายนอกที่มีส่วนร่วมในการจัดการลุ่มน้ำ น้ำท่วมประจำปีก่อให้เกิดความเสียหายต่อฝ่ายชลประทานและนาข้าวชุมชนที่อยู่เหนือลุ่มน้ำแม่ชะนา มีความเป็นอยู่ที่ยากจนปัญหาสวัสดิการด้านสุขภาพและการบริการอื่น ๆ ซึ่งจากการเข้าถึงได้ยากส่วนชุมชนที่อยู่ด้านล่างลุ่มน้ำซึ่งสามารถเข้าถึงกิจกรรมที่สร้างรายได้มากกว่ามองว่าการที่น้ำท่วมฉับพลันมีความสัมพันธ์กับการตัดไม้ทำลายป่าบนพื้นที่ส่วนบน การซ่อมแซมเหมืองฝายโดยหน่วยงานภายนอกที่ถูกกำหนดและออกแบบโดยปราศจากการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่นไม่สัมฤทธิ์ผล ซึ่งปรากฏการณ์ดังกล่าวได้นำไปสู่ความไม่เชื่อมั่นต่อหน่วยงานภายนอก งานวิจัยได้ชี้ให้เห็นว่าการเสวนาร่วมกันของกลุ่มผู้เกี่ยวข้องอย่างเป็นระยะสามารถค่อย ๆ ยกระดับความเข้าใจและความต้องการของชุมชนต่อการแสวงหาทางออกร่วมกันได้

อัยรวี วีรพันธ์พงศ์ (2560) ได้ทำการศึกษาเรื่องการจัดการทรัพยากรร่วมของชุมชนท้องถิ่น: กรณีศึกษาชุมชนคลองลัดมะยม แขวงบางระมาด เขตตลิ่งชัน กรุงเทพมหานคร โดยการศึกษาครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาลักษณะและกระบวนการจัดการทรัพยากรร่วมของชุมชนคลองลัดมะยม แขวงบางระมาด เขตตลิ่งชัน กรุงเทพมหานคร เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ โดยใช้วิธีการสำรวจเชิงเอกสาร (Documentary Research) การสังเกตการณ์ (Observation) และการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) โดยมีกลุ่มเป้าหมายในการศึกษา คือ ประธานชุมชนคลองลัดมะยมและคณะกรรมการชุมชนจำนวน 2 คน, สมาชิกภายในชุมชน จำนวน 2 คน และ บุคคล หน่วยงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรร่วมของชุมชน จำนวน 3 คน

ผลการวิจัยพบว่า ลักษณะการจัดการทรัพยากรร่วมของชุมชนคลองลัดมะยมจำแนกได้ 2 ด้าน คือ 1) ด้านทรัพยากรน้ำโดยมีการใช้ประโยชน์เพื่อการอุปโภคบริโภค, การเกษตร, การคมนาคม, ตลาดน้ำ และการท่องเที่ยว และ 2) ด้านทรัพยากรดิน โดยมีการใช้ประโยชน์ในด้านตลาดน้ำและแหล่งการเรียนรู้ ส่วนกระบวนการจัดการทรัพยากรร่วมของชุมชน คือ 1) การออกแบบกติกาในการจัดการทรัพยากรร่วมของชุมชน 2) การใช้กติกาในการจัดการทรัพยากรร่วมของชุมชน และ 3) การจัดการและการพัฒนาองค์การของชุมชน

การทบทวนวรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องใน 2 ประเด็นหลักดังกล่าวข้างต้น นำมาซึ่งรากฐานสำคัญในการสร้างเสริมความเข้มแข็งและความชัดเจนให้กับงานวิจัยเรื่องนี้ในหลากหลายมิติ ดังเช่น วรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับการฟื้นฟูอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชุมชนท้องถิ่น มีส่วนสำคัญในการสร้างความเข้าใจในพลวัตของการเปลี่ยนแปลงที่ส่งผลกระทบต่ออัตลักษณ์ดั้งเดิมของชุมชนบุญเรือง ขณะเดียวกันก็เป็นกรณีศึกษาและแนวทางในการรักษาและสืบทอดอัตลักษณ์ของชุมชนดั้งเดิมอย่างยั่งยืน การทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับปางควายและรูปแบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิม ทำให้เข้าใจถึงรูปแบบการเลี้ยงดูควายในพื้นที่สาธารณะในอดีต รวมถึงปัจจัยที่นำไปสู่การเสื่อมถอยของระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมที่หายออกไปจากชุมชน การศึกษาวรรณกรรมที่เกี่ยวกับภูมิปัญญาและการอนุรักษ์ควายในพื้นที่อื่น ๆ สามารถให้แนวทางที่เป็นประโยชน์ต่อการปรับปรุงระบบการเลี้ยงควายให้เหมาะสม อีกทั้งยังช่วยชี้ให้เห็นถึงคุณค่าของควายในมิติทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมในบริบทปัจจุบัน ซึ่งสามารถใช้เป็นข้อมูลในเชิงวิชาการเพื่อผลักดันให้เกิดนโยบายการอนุรักษ์ที่สอดคล้องกับความต้องการของชุมชน นอกจากนี้ปางควายไม่ได้เป็นเพียงพื้นที่กลางสาธารณะสำหรับการเลี้ยงควายขอชุมชนแต่เพียงเท่านั้น แต่ยังคงเป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศที่มีความเชื่อมโยงกับทรัพยากรธรรมชาติและความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ ดังนั้นการศึกษาวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ป่า การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และระบบนิเวศจะช่วยให้เข้าใจถึงบทบาทของปางควายในฐานะแหล่งทรัพยากรที่สำคัญในการสร้างความสมดุลและการดำรงอยู่ของระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมและการอนุรักษ์ระบบนิเวศ

ดังนั้นการทบทวนวรรณกรรมทั้งสองประเด็นจึงเป็นเป็นกระบวนการสำคัญที่ช่วยให้เกิดความเข้าใจและความชัดเจนถึงการรักษาอัตลักษณ์ของภูมิปัญญาท้องถิ่นในการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมซึ่งมีความเชื่อมโยงต่อวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมของชุมชน ข้อมูลที่ได้จากการทบทวนวรรณกรรมจะเป็นเครื่องมือสำคัญในการพัฒนาแนวทางการฟื้นฟูปางควายให้กลับมาเป็นหัวใจและมีความเหมาะสมกับบริบทของชุมชนในปัจจุบันอย่างยิ่ง

บทที่ 3

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาการฟื้นฟูอัตลักษณ์และการฟื้นคืนระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมของชุมชนบุญเรือง อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาพัฒนาการและความสำคัญของปางควายในพื้นที่ป่าชุมชนบุญเรืองที่มีต่อวิถีชีวิต วัฒนธรรม และเศรษฐกิจของชุมชนบุญเรือง อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ 2) เพื่อศึกษาปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของปางควายและระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมในพื้นที่ป่าชุมชนบุญเรือง อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ และ 3) เพื่อเสนอแนวทางในการฟื้นฟูอัตลักษณ์และระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมที่เหมาะสมกับบริบทของชุมชนบุญเรืองในปัจจุบัน

เป็นการดำเนินการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Method) คณะผู้วิจัยได้ทำการศึกษาในพื้นที่ป่าชุมชนบุญเรือง บ้านบุญเรืองใต้ หมู่ 2 ตำบลบุญเรือง อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ เนื่องจากในอดีตพื้นที่บริเวณป่าชุมชนบุญเรือง ชุมชนได้มีข้อตกลงกำหนดเป็นพื้นที่เลี้ยงควายสาธารณะ (ปางควาย) ร่วมกันของชุมชน ต่อมาเมื่อเกิดการพัฒนาและการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการทำเกษตรและการเข้ามาของการพัฒนาในพื้นที่ส่งผลให้ปางควายได้หายไปจากชุมชน กระทั่งในปี 2562 ชุมชนจึงได้ดำเนินการจัดตั้ง “กลุ่มปางควายบุญเรืองป่าชุมชนบุญเรือง” เพื่อทำการฟื้นฟูอัตลักษณ์และวิถีชีวิตดั้งเดิมของชุมชนบุญเรือง รวมถึงรักษาวิถีการเลี้ยงควายในพื้นที่ป่าชุมชนและพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยววิถีถิ่นภูมิปัญญาของป่าชุมชนบุญเรือง อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ โดยผู้วิจัยนำเสนอวิธีการดำเนินการวิจัยดังนี้

- 3.1 ประชากรและผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informant)
- 3.2 เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บข้อมูล
- 3.3 การตรวจสอบข้อมูล
- 3.4 การวิเคราะห์ข้อมูล

3.1. ประชากรและผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informant)

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้คณะผู้วิจัยได้กำหนดประชากรและผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informant) โดยใช้วิธีการเลือกกลุ่มผู้ให้ข้อมูลแบบเฉพาะเจาะจง (Purposive Sampling) เพื่อให้สอดคล้องกับปัญหาและวัตถุประสงค์ของการวิจัยมากที่สุด โดยเลือกจากบุคคลผู้มีประสบการณ์และมีความเกี่ยวข้องในการจัดตั้งกลุ่มปางควายบุญเรืองป่าชุมชนบุญเรือง โดยแบ่งออกเป็น 3 กลุ่มได้แก่

1. คณะกรรมการกลุ่มปางควายบุญเรืองป่าชุมชนบุญเรือง จำนวน 12 คน โดยข้อมูลที่ได้จากผู้ให้ข้อมูลหลักกลุ่มนี้ได้แก่ ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับบทบาทในเชิงนโยบาย เป้าหมายในการจัดตั้ง การบริหาร

จัดการทรัพยากร การวางแผนกิจกรรมในการฟื้นฟูและอนุรักษ์ควายป่าและพื้นที่ป่าชุ่มน้ำ รวมถึงการประสานงานกับหน่วยงานภาครัฐหรือองค์กรพัฒนาเอกชน ตลอดจนข้อจำกัดหรือความท้าทายที่พบในการดำเนินงานของกลุ่ม

2. กลุ่มชาวบ้านผู้เลี้ยงควาย จำนวน 10 คน โดยข้อมูลที่ได้จากกลุ่มนี้จะเกี่ยวข้องกับข้อมูลเชิงลึกเกี่ยวกับวิถีชีวิต ประเพณี ภูมิปัญญาและความรู้พื้นบ้านที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงควาย ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับควายในวิถีชุมชน รวมถึงการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมหรือเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นทั้งในอดีตจนถึงปัจจุบัน ข้อมูลเหล่านี้สะท้อนภาพของอัตลักษณ์ในการเลี้ยงควายและเป็นแหล่งข้อมูลที่สำคัญต่อการวิเคราะห์แนวทางในการฟื้นฟูระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตชาวบ้านในปัจจุบัน

3. นักวิชาการ ผู้เชี่ยวชาญทางด้านสิ่งแวดล้อมในพื้นที่ และตัวแทนเทศบาลตำบลบุญเรือง จำนวน 2 คน ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์เป็นประเด็นความรู้พื้นฐานทางนิเวศวิทยาของป่าชุ่มน้ำบุญเรือง ความเชื่อมโยงระหว่างการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมกับระบบนิเวศและแนวทางการฟื้นฟูระบบนิเวศป่าชุ่มน้ำให้มีความเหมาะสมกับปัจจุบันขณะที่ข้อมูลจากตัวแทนของเทศบาลจะเป็นประเด็นที่เกี่ยวข้องกับนโยบายและแผนการพัฒนาของเทศบาลที่เกี่ยวข้องกับป่าชุ่มน้ำและการเลี้ยงควายรวมถึงความท้าทายและอุปสรรคในการฟื้นฟูจากมุมมองของหน่วยงานท้องถิ่น

ข้อมูลจากคณะกรรมการกลุ่มปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรืองจะได้มาซึ่งโครงสร้างและแนวทางการจัดการในระดับชุมชน ขณะที่ข้อมูลจากกลุ่มชาวบ้านผู้เลี้ยงควายจะได้มาซึ่งรากฐานของวัฒนธรรมในการเลี้ยงควาย ขณะที่มุมมองของกลุ่มที่สามจะทราบถึงแนวทางในทางวิชาการและบทบาทของหน่วยงานท้องถิ่นและภาครัฐในการดำเนินการ ข้อมูลทั้งสามกลุ่มมีความสำคัญและส่งเสริมในการสร้างความเข้าใจทั้งในเชิงรากเหง้าทางวัฒนธรรมและเชิงนโยบายการฟื้นฟู อันจะช่วยให้การดำเนินการวิจัยมีความรอบด้าน ครอบคลุมทั้งมิติของวิถีชีวิต ปรัชญาท้องถิ่น และกลไกการบริหารจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน

3.2 เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บข้อมูล

ผู้วิจัยได้พัฒนาเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูลโดยกำหนดจากวัตถุประสงค์และกรอบแนวคิดในการวิจัยเพื่อให้มีความครอบคลุมในประเด็นการศึกษารวมถึงนำเครื่องมือให้ผู้เชี่ยวชาญทำการตรวจสอบและทำการทดสอบกับผู้ให้ข้อมูลหลักนอกพื้นที่การศึกษา จากนั้นจึงทำการปรับปรุงข้อคำถามให้มีความสมบูรณ์มากที่สุด โดยคณะผู้วิจัยได้ใช้เครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูลดังนี้

3.2.1 ทำการเก็บรวบรวมข้อมูลจากการศึกษาเอกสาร โดยแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ เอกสารขั้นต้น (Primary Data) เป็นข้อมูลที่ยังไม่ได้ผ่านการวิเคราะห์ข้อมูล ได้แก่ เอกสารที่เกี่ยวข้องกับข้อมูลป่าชุมชนน้ำบุญเรืองในด้านระบบนิเวศและการจัดการทรัพยากร, ข้อมูลพลวัตรและการเปลี่ยนแปลงของชุมชนบ้านบุญเรืองใต้, ข้อมูลทางด้านอัตลักษณ์และวัฒนธรรม ภูมิปัญญา ความเชื่อ พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับปางควายในพื้นที่, ข้อมูลเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจในพื้นที่ ข้อมูลการดำเนินการและการจัดตั้งกลุ่มปางควายบุญคุ้มป่าชุมชนน้ำบุญเรือง เป็นต้น การรวบรวมข้อมูลจากเอกสารขั้นต้นในประเด็นดังกล่าวจะช่วยให้ทราบถึงข้อมูลในเชิงลึกและสะท้อนถึงความน่าเชื่อถือและความเป็นจริงของชุมชนบุญเรืองได้อย่างแท้จริง และเอกสารชั้นรอง (Secondary Data) เป็นเอกสารที่ผ่านการวิเคราะห์ข้อมูลมาแล้วในรูปแบบต่าง ๆ คือ วารสาร หนังสือ หรืองานวิจัย วิทยานิพนธ์ ซึ่งเป็นรายงานและเอกสารที่เกี่ยวข้องกับป่าชุมชนน้ำบุญเรือง, เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการฟื้นฟูอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชุมชนท้องถิ่น, การบริหารจัดการปางควาย, การอนุรักษ์ควายหรือวิถีชีวิตที่เกี่ยวข้องกับควายของชุมชน, รวมไปถึงการอนุรักษ์ป่าและระบบนิเวศของชุมชน เป็นต้น การเก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นรองมีส่วนสำคัญต่อกระบวนการศึกษาวิจัยและมีส่วนสำคัญในการกำหนดแนวทางในการฟื้นฟูอัตลักษณ์และระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมที่เหมาะสมกับบริบทของชุมชนบุญเรืองในปัจจุบัน

3.2.2 การสัมภาษณ์ (Interview) ผู้วิจัยใช้วิธีสัมภาษณ์เป็นแนวทางหลักในการเก็บรวบรวมข้อมูล โดยได้จัดทำแนวคำถาม (Interview Guide) เพื่อเป็นแนวทางในการสัมภาษณ์โดยใช้แบบสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง (Semi-Structure Interview) เพื่อเปิดโอกาสให้สามารถปรับเปลี่ยนในรายละเอียดคำถามตามบริบทและภูมิหลังที่แตกต่างกันของผู้ให้ข้อมูล โดยผู้วิจัยได้สร้างแบบสัมภาษณ์จากวัตถุประสงค์และกรอบแนวคิดของการวิจัย ผ่านการตรวจสอบและทดสอบกับผู้ให้ข้อมูลหลักที่อยู่นอกพื้นที่งานวิจัย โดยสามารถแบ่งเครื่องมือในรูปแบบต่าง ๆ ดังนี้

3.2.2.1 การสัมภาษณ์กลุ่ม (Group Interview) เป็นรูปแบบที่ใช้แนวการสัมภาษณ์กลุ่มในการวิเคราะห์และเก็บรวบรวมข้อมูลในพื้นที่จากกลุ่มบุคคลที่มีลักษณะหรือประสบการณ์ร่วมกัน โดยการสนทนาและแลกเปลี่ยนความคิดเห็นในกลุ่มซึ่งช่วยให้ได้ข้อมูลที่หลากหลายและลึกซึ้ง โดยประเด็นที่ใช้ในการสัมภาษณ์ได้แก่ ประวัติศาสตร์ของชุมชน สภาพบริบททางด้านพื้นที่และสิ่งแวดล้อม พัฒนาการของปางควายและการฟื้นคืนปางควายในปัจจุบัน แนวทางในการบริหารจัดการกลุ่มปางควาย ปัญหาและอุปสรรคและปัจจัยที่ส่งผลกระทบต่อ การเลี้ยงควายแบบดั้งเดิม รวมถึงแนวทางในการดำเนินการในปัจจุบันและอนาคต โดยมีกลุ่มเป้าหมายได้แก่

3.2.1.1.1) คณะกรรมการกลุ่มปางควายบุญคุ้มป่าชุมชนน้ำบุญเรือง จำนวน 12 คน

3.2.1.1.2) กลุ่มชาวบ้านผู้เลี้ยงควาย จำนวน 10 คน

3.2.2 การสัมภาษณ์เจาะลึก (In-depth Interview) เป็นการใช้แนวสัมภาษณ์เจาะลึก โดยกำหนดผู้ให้ข้อมูลหลักในการสัมภาษณ์ (Key-Informants) ซึ่งจะเป็นผู้ให้ข้อมูลเชิงลึกที่สำคัญที่เกี่ยวข้องกับพัฒนาการและความสำคัญของปางควายในอดีต, บทบาทของปางควายในวิถีชีวิต วัฒนธรรม และระบบนิเวศของชุมชน, การเปลี่ยนแปลงของปางควายและรูปแบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิม, วิธีการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมและแนวทางในการฟื้นฟูปางควายให้เหมาะสมต่อบริบทในปัจจุบันของชุมชน โดยมีกลุ่มเป้าหมายได้แก่

3.2.2.1) ผู้นำชุมชนและผู้สูงอายุ จำนวน 2 คน

3.2.2.2) ประธานและเลขานุการกลุ่มปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรือง จำนวน 2 คน

3.2.2.3) ตัวแทนเกษตรกรผู้เลี้ยงควาย จำนวน 2 คน

3.2.2.4) นักวิชาการและผู้เชี่ยวชาญทางด้านสิ่งแวดล้อมในพื้นที่ จำนวน 1 คน

3.2.2.5) ตัวแทนเทศบาลตำบลบุญเรือง จำนวน 1 คน

3.2.3 การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (Non-participant Observation) โดยเป็นเครื่องมือที่ใช้เพื่อประกอบการวิจัยโดยเป็นการสังเกตสภาพบริบทและข้อเท็จจริงและการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในเขตพื้นที่ ได้แก่ ข้อมูลในเชิงกายภาพของปางควายและพื้นที่ป่าชุ่มน้ำ การจัดการปางควาย พฤติกรรมของควายในสภาพแวดล้อมรวมถึงปฏิสัมพันธ์คนและควาย นอกจากนี้ยังรวมถึงข้อมูลในเชิงวัฒนธรรมอันได้แก่ ระบบการเลี้ยงดู ประเพณีและความเชื่อที่เกี่ยวข้อง ข้อมูลที่ได้จากการสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วมจะเป็นพื้นฐานสำคัญในการทำความเข้าใจสภาพการณ์ปัจจุบัน ลักษณะของการฟื้นฟูและความเชื่อมโยงระหว่างการผลิตควายกับอัตลักษณ์และระบบนิเวศของชุมชนซึ่งจะส่งผลให้การศึกษามีความชัดเจนและครอบคลุมมากยิ่งขึ้น

3.3 การตรวจสอบข้อมูล

สำหรับการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ผู้วิจัยได้ทำการตรวจสอบความน่าเชื่อถือของข้อมูล โดยการตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (Triangulation) อันเป็นการใช้แหล่งข้อมูล วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล ตัวนักวิจัย รวมถึงแนวคิดทฤษฎีที่แตกต่างกันเพื่อเป็นการตรวจสอบและยืนยันความสอดคล้องของข้อมูลที่ได้จากการเก็บรวบรวมข้อมูลโดยมีรายละเอียดดังนี้

3.3.1 การตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้าด้านข้อมูล (Data Triangulation) โดยเป็นการใช้ข้อมูลที่มาจกหลายแหล่งที่มีเพื่อตรวจสอบความสอดคล้องและแตกต่างกันกันของข้อมูล ได้แก่ การสัมภาษณ์ คณะกรรมการกลุ่มปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรือง กลุ่มชาวบ้านผู้เลี้ยงควาย นักวิชาการและ

ผู้เชี่ยวชาญทางด้านสิ่งแวดล้อมในพื้นที่ และตัวแทนเทศบาลตำบลบุญเรืองควบคู่ไปกับการศึกษาเอกสารเกี่ยวกับประวัติศาสตร์การเลี้ยงควายในชุมชน

3.3.2 การตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้าด้านวิธีการ (Methodological Triangulation) ซึ่งเป็นการเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยวิธีการที่แตกต่างหลากหลายได้แก่ การศึกษาเอกสาร การสัมภาษณ์กลุ่ม การสัมภาษณ์แบบเจาะลึกและการสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม

3.3.3 การตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้าด้านนักวิจัย (Investigator Triangulation) โดยการใช้นักวิจัยหลายคนเข้าทำการรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูลเพื่อลดอคติและเพิ่มความน่าเชื่อถือในการตีความข้อมูลที่ได้

3.3.4 การตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้าด้านทฤษฎี (Theory Triangulation) โดยการใช้แนวคิดทฤษฎีที่ต่างกันในการใช้เพื่อการตีความข้อมูลเพื่อสร้างความหลากหลายและความลึกซึ้งมากยิ่งขึ้น ดังเช่น แนวคิดการจัดการทรัพยากรชุมชน (Community-Based Resource Management Theory) แนวคิดอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม (Cultural Identity Theory) แนวคิดทุนทางวัฒนธรรม (Cultural Capital Theory) และแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development Goals: SDGs)

การตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (Triangulation) มีส่วนสำคัญในการสร้างความน่าเชื่อถือและความเที่ยงตรงในการศึกษารวมถึงเป็นการยืนยันความถูกต้องของข้อมูลที่ได้จากการเก็บรวบรวมข้อมูลอื่น ส่งผลต่อการวิเคราะห์ข้อมูลให้มีความถูกต้องในการดำเนินการวิจัย

3.4 การวิเคราะห์ข้อมูล

การศึกษาปางควายป่าชุมชนน้ำบุญเรือง: การฟื้นฟูอัตลักษณ์และการฟื้นคืนระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมของชุมชนบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย ผู้วิจัยทำการวิเคราะห์เนื้อหาในเชิงคุณภาพ (Qualitative Content Analysis) โดยการถอดเทปสรุปข้อมูลจากการสัมภาษณ์จากนั้นจึงทำการจัดระเบียบข้อมูลออกมาเป็นหมวดหมู่ และทำการวิเคราะห์เนื้อหาเชิงตีความ (Interpretive Content Analysis) เพื่อให้เข้าใจถึงความหมายแฝงและคุณค่าทางวัฒนธรรมที่สื่อออกมาผ่านถ้อยคำ เรื่องเล่า การดำเนินชีวิต และพิธีกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง จากนั้นจึงทำการวิเคราะห์ผ่านกรอบแนวคิดและตีความในเชิงทฤษฎี เช่น แนวคิดการจัดการทรัพยากรชุมชน (Community-Based Resource Management Theory) แนวคิดอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม (Cultural Identity Theory) แนวคิดทุนทางวัฒนธรรม (Cultural Capital Theory) เป็นต้น จากนั้นจึงนำเสนอผลการวิเคราะห์ในรูปแบบบรรยายเชิงพรรณนา (Descriptive Analysis) ซึ่งเชื่อมโยงหมวดหมู่ประเด็นที่ค้นพบกับวัตถุประสงค์ของงานวิจัย

บทที่ 4

ผลการวิจัย

สำหรับผลการวิจัยคณะผู้ดำเนินการวิจัยสามารถนำเสนอออกเป็น 3 แนวทางได้แก่ 1) พัฒนาการและความสำคัญของปางควายในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองที่มีต่อวิถีชีวิต วัฒนธรรม และเศรษฐกิจของชุมชนบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย 2) ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของปางควายและระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย และ 3) แนวทางในการฟื้นฟูอัตลักษณ์และระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมที่เหมาะสมกับบริบทของชุมชนบุญเรืองในปัจจุบัน โดยนำเสนอได้ดังมีรายละเอียดดังนี้

1) พัฒนาการและความสำคัญของปางควายในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองที่มีต่อวิถีชีวิต วัฒนธรรม และเศรษฐกิจของชุมชนบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย

สำหรับเนื้อหาในประเด็นนี้เป็นการศึกษาพัฒนาการและความสำคัญของปางควายในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง ซึ่งมีความสำคัญต่อการเข้าใจบริบทของชุมชนบุญเรืองทั้งในด้านวิถีชีวิต วัฒนธรรม และเศรษฐกิจในระดับท้องถิ่น ปางควายป่าชุ่มน้ำบุญเรืองไม่เพียงเป็นพื้นที่สำหรับการเลี้ยงควายสาธารณะ หากแต่เป็นส่วนสำคัญของกิจกรรมทางสังคมและเศรษฐกิจของชุมชนซึ่งสะท้อนถึงความสัมพันธ์ระหว่างวิถีชีวิตและการพึ่งพิงธรรมชาติ การศึกษาพัฒนาการของปางควายป่าชุ่มน้ำบุญเรืองจึงช่วยให้เห็นถึงกระบวนการเปลี่ยนแปลงของชุมชนตั้งแต่อดีตไม่ว่าจะเป็นในด้านการใช้ประโยชน์ที่ดินและทรัพยากรธรรมชาติ ด้านวิถีชีวิตซึ่งแสดงถึงบทบาทของควายในการดำรงชีวิตประจำวันของผู้คนรวมถึงความมั่นคงทางอาหาร ด้านวัฒนธรรมซึ่งสะท้อนผ่านความเชื่อ ประเพณี และพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับควายซึ่งเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สำคัญของชุมชน และในด้านเศรษฐกิจซึ่งแสดงถึงบทบาทของควายในการประกอบอาชีพเกษตรกรรมโดยผู้วิจัยได้ทำการศึกษาวิเคราะห์และสามารถนำเสนอได้ดังต่อไปนี้

1.1) พัฒนาการทางประวัติศาสตร์และพลวัตวิถีชุมชนบุญเรือง ตำบลบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย

จากเอกสารพลวัตชุมชน: ความเปลี่ยนแปลงของวิถีชุมชน ฐานทรัพยากร และนโยบายที่เกี่ยวข้องบ้านบุญเรือง, ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง. (2560) สามารถแบ่งพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชนบุญเรืองออกได้เป็น 5 ยุค โดยมีรายละเอียดดังนี้

ยุคที่หนึ่ง ยุควิถีบ้านป่า ผลิตเพื่อการยังชีพ (พ.ศ. 2200-พ.ศ.2300) ชุมชนบุญเรืองจัดตั้งขึ้นจากการอพยพมาจากเมืองน่านจากนั้นจึงเดินทางมาสู่ฝั่งตะวันออกของดอยยาวเริ่มต้นที่บ้านม่วงยายหรือเวียงยาย (ตำบลปอ อำเภอเวียงแก่น ในปัจจุบัน) เมื่อพรานอุ่นและเพื่อนพรานอีกสี่คนสำรวจพบที่ราบลุ่มทางทิศตะวันตกอันอุดมสมบูรณ์ จึงชักชวนหกรอบครัวย้ายมาตั้งถิ่นฐานริมห้วย ต่อมาพรานอุ่นได้พบนายแสนราชที่พาคนจากเมืองน่านมาเยี่ยมญาติและชักชวนให้มาร่วมชุมชน นายแสนราชจึงนำพาอีกสิบสองครอบครัวจากเวียงสาและน่าน้อยพร้อมช้างสี่เชือก ข้ามดอยยาวมาตั้งรกรากอีกฝั่งห้วยที่สูงกว่า พวกเขาบุกเบิกป่าด้วยแรงคนและช้างเพื่อทำไร่ข้าว สร้างกระท่อมมุงหญ้าคา หาของป่าล่าสัตว์ และเมื่อชุมชนขยายใหญ่ขึ้นจึงร่วมกันตั้งชื่อหมู่บ้านว่า "บ้านปูแกง" ตามลักษณะของต้นยมใหญ่ที่มีเถาปูแกงเลื้อยปกคลุม และเรียกห้วยข้างหมู่บ้านว่าห้วยปูแกง โดยถือเอาต้นยมใหญ่เป็นศูนย์กลาง ห้าปีต่อมา พระธุดงค์ชื่อพระอโนจากเมืองน่านได้มาถึงชาวบ้านจึงนิมนต์ให้จำพรรษาและร่วมกันสร้างปูริมศาลาสองหลังเป็นวิหารและกุฏิ ต่อมาพบวัดร้างมีต้นโพธิ์และพระพุทธรูป ชาวบ้านจึงบูรณะและตั้งชื่อใหม่ว่า "สถูปบุญเรือง" ทำให้หมู่บ้านมีสองชื่อ ก่อนจะกลายเป็นบ้านแกงหรือบ้านบุญเรืองในปัจจุบัน

สำหรับการเดินทางในอดีตใช้เกวียนเทียมควายและการเดินเท้า สภาพถนนเป็นทางดิน ชุมชนอยู่ภายใต้การปกครองของเมือง "ขรราช" (เชียงของเดิม) ซึ่งขึ้นกับนครนันทบุรี (เมืองน่าน) ชาวบ้านมีความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการเกษตรและการดำรงชีวิต เช่น การเลี้ยงบอกกล่าวแม่ธรณีและเจ้าทุ่งเจ้านาก่อนและหลังทำนา ทำขวัญข้าวและควาย การบอกกล่าวเจ้าที่เจ้าทางในการหาของป่า ล่าสัตว์ หรือตัดไม้ การเลี้ยงผีปู่ผีย่าในบ้านและย่าหม่อหนึ่ง การเลี้ยงผีขุนห้วย การเลี้ยงดงกลางบ้านในช่วงปีใหม่เมือง การจุดประทีปสี่สาย ไม้ก่องหลัว และไม้ก้ำสลิในวันลอยกระทง และการจุดบั้งไฟขอฝนก่อนฤดูทำนา สำหรับฐานทรัพยากรในช่วงแรกอุดมสมบูรณ์ พื้นที่ชุมชนเป็นผืนป่าที่เชื่อมต่อจากดอยยาวถึงแม่น้ำอิง ซึ่งมีป่าชุ่มน้ำและสัตว์ป่านานาชนิดอาศัยอยู่ ปลาน้ำอิงที่สำคัญ ได้แก่ ปลาข้าว ปลาคุน ปลาแก้ง ปลาแค้ (กตัง) และปลาเพี้ย (ปลากา) เป็นต้น

ยุคที่สอง ยุคขยายชุมชน และวิถี “ปางควาย” (พ.ศ.2300-พ.ศ.2504) ในปี พ.ศ. 2425 ได้เกิดชุมชนใหม่ขึ้นบริเวณใกล้เคียงโดยมีผู้คนอพยพมาจากหลากหลายเมือง ทั้งน่าน พาน ปง พะเยา ลำปาง และแพร่ รวมถึงกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ เช่น ไตลื้อ ไตใหญ่ ม่าน ยอง และชาวจีนที่เข้ามาค้าขาย การรวมตัวนี้ได้นำมาซึ่งการผสมผสานทางความเชื่อ จารีต และประเพณี โดยชุมชนที่เกิดขึ้นใหม่นี้ประกอบด้วยบ้านหก บ้านชาววา บ้านป่าเคาะ ต้นปล้อง และแดนเมือง ชาวบ้านได้ร่วมกันกำหนดพื้นที่หนองน้ำและป่าชุ่มน้ำริมแม่น้ำอิงให้เป็นพื้นที่ส่วนกลางสำหรับเลี้ยงควายในช่วงฤดูฝน โดยมีการสร้างรั้วรอบป่าเพื่อป้องกันไม่ให้ควายเข้าไปกินพืชผลทางการเกษตร โดยแต่ละครัวเรือนเลี้ยงควายประมาณ 10-15 ตัว ชาวบ้านยังได้ร่วมมือกันพัฒนาระบบเหมืองฝายเพื่อทำการเกษตร โดยอาชีพหลักคือการทำนา

ปลูกข้าวนาปีโดยใช้ควายเป็นแรงงานในการทำนา และหลังฤดูเก็บเกี่ยวจะมีการปลูกพืชหมุนเวียน เช่น ฝ้าย สวนผัก หอม และกระเทียม เพื่อบริโภคและแบ่งปันภายในชุมชน นอกจากนี้ยังมีการปลูกยาสูบไว้สูบเอง เก็บหาพืชสมุนไพรและอาหารจากป่า ส่วนบริเวณบ้านเรือนจะปลูกพืชผัก ไม้ผลต่างๆ ไว้รับประทาน มีการขุดบ่อน้ำตื้นเพื่อใช้ในครัวเรือน

ในทางการปกครองชุมชนมีผู้นำที่เรียกว่า "จำบ้าน" ทำหน้าที่ดูแลและประสานงานกับทางราชการ โดยในช่วงแรกที่มีผู้คนเข้ามาอาศัยมากขึ้นได้มีการแบ่งคุ้มเพื่อดูแล โดยนายแสนราชดูแลคุ้มเหนือ (บ้านบุญเรืองเหนือ) และพรานอุ่นดูแลคุ้มใต้ (บ้านบุญเรืองใต้) ชุมชนนี้มีความเชื่อเรื่องผี เคารพศรัทธาในพระพุทธศาสนา และให้ความเคารพนับถือผู้นำ ผู้อาวุโส และหมอเมือง ต่อมาในปี พ.ศ. 2453 ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการจัดตั้งการปกครองส่วนภูมิภาคเป็นมณฑลพายัพ โดยมีเมืองเชียงใหม่เป็นศูนย์กลาง เมืองเชียงรายเป็นเมืองจัตวา และเชียงของเป็นอำเภอหนึ่งของเมืองเชียงราย โดยมีพญาอริยวงษ์ (น้อย จิตตางกูร) เป็นนายอำเภอคนแรก

สำหรับทรัพยากรธรรมชาติยังคงอุดมสมบูรณ์ ทั้งป่าบนดอยยาว ป่าริมอิง และแม่น้ำอิง แม้จะมีการใช้พื้นที่ราบเพื่อทำนา แต่สัตว์ป่ายังมีอยู่ชุกชุม รวมถึงเสือดาว กระทั่งปี พ.ศ. 2504 ในสมัยกำนันอายุใจคิด ได้มีการรังวัดแบ่งพื้นที่ป่าบุญเรืองเพื่อการใช้ประโยชน์ ทำให้เกิดการแบ่งเขตการปกครองเป็นบ้านบุญเรืองใต้ บุญเรืองเหนือ และต้นปล้อง ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการเติบโตและมีการจัดการพื้นที่ที่เป็นระบบมากขึ้นของชุมชนแห่งนี้

ยุคที่สาม ยุคเริ่มพัฒนาแผนเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ เกษตรเพื่อพาณิชย์และพัฒนาโครงการพื้นฐาน (พ.ศ.2504- พ.ศ.2540) ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 ปี พ.ศ. 2504 ชุมชนในพื้นที่บ้านต้นปล้อง บ้านบุญเรืองเหนือและใต้ เริ่มมีความหนาแน่นมากขึ้น จึงมีการสร้างข้อตกลงร่วมกันในการใช้พื้นที่ป่าควาย ทั้งการเก็บไม้ฟืน ไม้ไผ่ การห้ามเผาป่าและห้ามระเบิดปลา ชาวบ้านเริ่มปลูกไม้หลายชนิดเพื่อใช้ในงานจักสาน เครื่องมือหาปลา สะท้อนวิถีชีวิตที่ผูกพันกับธรรมชาติ “วิถีไฟ วิถีน้ำ” การใช้ทรัพยากรมีการแบ่งปันแม่ไม่ใช่ว่าเจ้าของโดยตรง ในช่วงปีพ.ศ. 2509 เกิดน้ำท่วมครั้งใหญ่จากแม่น้ำอิงและแม่น้ำโขง ส่งผลกระทบรุนแรงถึงพื้นที่ ต.ยางฮอม ต.บุญเรือง ต.ศรี และต.ห้วยซ้อ ชุมชนต้องอพยพไปยังพื้นที่สูง วัวควายถูกย้ายไปเลี้ยงบนดอยยาว พืชผลเสียหายเกือบหมด ชาวบ้านช่วยกันแบ่งปันอาหาร มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกันในยามยากลำบาก

กระทั่งปี พ.ศ. 2510 ทางราชการได้ทำการสำรวจพื้นที่และออกเอกสารสิทธิ นส. พื้นที่สาธารณะเลี้ยงสัตว์กว่า 3,000 ไร่ พร้อมทั้งสร้างถนนและสะพานเชื่อมตำบลห้วยซ้อ ในปีถัดมา มีการเคลื่อนไหวยของคอมมิวนิสต์ในเขตเทือกเขาดอยยาว รัฐเริ่มตัดถนนสายเทิง-เชียงของและในปี 2512 ตัดถนนในป่าโดยใช้แรงงานคนและสร้างสะพานไม้ข้ามแม่น้ำอิงโดยได้รับไม้สนับสนุนจากเจ้าของเตาต้มใบ

ยาสูบ ชุมชนเริ่มมีรถยนต์เข้ามารับซื้อผลผลิต และมีนายทุนขอพื้นที่ตั้งโรงสีและเตาต้มใบยาแต่ชาวบ้านไม่ยินยอมรวมตัวคัดค้านได้สำเร็จขณะที่บางสวนพยายามบุกเบิกป่าเป็นทุ่งนาแต่ถูกยับยั้ง เมื่อรัฐมีนโยบาย 66/23 ความขัดแย้งเริ่มคลี่คลาย ในปี 2531-2532 มีการพัฒนาแหล่งน้ำโดยการขุดลอกหนองสร้างระบบส่งน้ำด้วยไฟฟ้า การทำนาเริ่มเปลี่ยนจากควายมาใช้รถไถเดินตาม

ในปีพ.ศ. 2535 หลังนโยบาย "เปลี่ยนสนามรบเป็นสนามการค้า" ชุมชนมีการค้าขายชายแดนมากขึ้น แม้ในปี 2540 จะมีวิกฤติต้มยำกุ้ง แต่ชุมชนยังพึ่งพาการทำนาได้อยู่ จึงไม่ได้รับผลกระทบมากนัก ในส่วนของวัฒนธรรมประเพณีในชุมชนยังคงแข็งแรง มีความเอื้อเฟื้อ เกื้อกูล ประเพณีปีใหม่ สงกรานต์ ลอยกระทง ยังจัดร่วมกับจารีตเดิม ความเชื่อเรื่องผีและธรรมชาติยังคงอยู่ เช่นการใช้หมอมือเมืองควบคู่กับหมอส้มใหม่ ในช่วงแรกยังไม่มีอนามัย ชาวบ้านต้องข้ามแม่น้ำโขงไปรักษาที่ฝั่งลาวในด้านการเกษตร มีการเอามือเอาแรงตั้งแต่ช่วงต้น เช่น สร้างบ้าน โถนา เกี่ยวข้าว ต่อมาเริ่มมีระบบค่าจ้างรายวันเพิ่มขึ้น แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนผ่านของวิถีชีวิตที่ยังคงรักษารากเหง้าไว้ได้แม้จะปรับตัวตามยุคสมัย

ยุคที่สี่ ยุคดูแลพื้นที่ป่าสาธารณะประโยชน์ (ปี พ.ศ. 2541-พ.ศ.2557) ในช่วงปี พ.ศ. 2545-2546 การทำนาในชุมชนเปลี่ยนแปลงอย่างชัดเจนโดยมีการใช้เครื่องจักร เช่น รถไถและรถเกี่ยวข้าวเข้ามาแทนที่แรงงานสัตว์ ส่งผลให้ควายไถนาค่อย ๆ หายไปจากวิถีชีวิตเกษตรกร นอกจากนี้พื้นที่ป่าชุ่มน้ำที่เคยเป็นปางควาย แม้ไม่ได้ใช้ประโยชน์เต็มที่เช่นในอดีต แต่ชาวบ้านยังคงอาศัยหาพืชอาหาร ปลา และไม้ฟืนจากบริเวณนี้ ระหว่างปี พ.ศ. 2551-2554 รัฐมีนโยบายแปลงสินทรัพย์เป็นทุน พยายามจัดสรรพื้นที่ป่าสาธารณะเป็นที่ทำกิน ป่าบุญเรืองจึงกลายเป็นเป้าหมาย แต่ชาวบ้านรวมตัวคัดค้านได้สำเร็จ ต่างจากหมู่บ้านข้างเคียงที่พื้นที่ป่าถูกทำลายไปหลายร้อยไร่ การคัดค้านครั้งนั้นสะท้อนถึงพลังชุมชนและจิตสำนึกร่วมในการอนุรักษ์ กระทั่งในปี พ.ศ. 2551 ถนน R3A ถูกขยายเป็น 4 เลน และต่อมาเปิดสะพานมิตรภาพไทย-ลาวในปีพ.ศ.2556 ทำให้ชุมชนกลายเป็นทางผ่านของรถบรรทุกสินค้าและรถนักท่องเที่ยวโดยเฉพาะจากจีนการจราจรที่หนาแน่นส่งผลให้ชุมชนแยกห่างออกจากกันมากขึ้น เครือญาติเริ่มไม่ใกล้ชิดเหมือนเดิม เพราะคนรุ่นใหม่ออกไปทำงานนอกพื้นที่และขาดการสื่อสารต่อเนื่อง อย่างไรก็ตามแม้วิถีเครือญาติจะจางลง แต่ชาวบ้านยังร่วมกันรักษาวัฒนธรรมและประเพณี เช่น งานบุญ งานเทศกาล มีการปรับให้เหมาะสมกับยุคสมัย อย่างไรก็ตามบางจารีตเริ่มเลือนหาย เช่น การใส่ข้าวพระหิ้งปู่ย่าพระ หรือการจุดบั้งไฟที่ลดน้อยลงเพราะกังวลเรื่องอุบัติเหตุและเส้นทางการบิน การเอามือเอาแรงในงานเกษตรที่เคยเป็นวิถีช่วยเหลือกัน เริ่มเปลี่ยนเป็นการจ้างแรงงานเป็นหลัก การเปลี่ยนแปลงนี้สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและวิถีชีวิตในชุมชนยุคใหม่ ในส่วนทรัพยากรธรรมชาติป่าดอยยาวที่เคยเป็นแหล่งสัตว์ป่า ถูกถนน 4 เลนตัดผ่าน ทำให้สัตว์เสี่ยงถูกล่าด้วยนมเดินทางมายังพื้นที่ป่าริมน้ำได้ยากขึ้น อย่างไรก็ตามป่าชุ่มน้ำบ้านบุญเรืองที่ยังคงเหลืออยู่จึงมีคุณค่ามหาศาล ทั้งในฐานะแหล่งอาหารของ

ชาวบ้าน แหล่งเพาะพันธุ์ปลา ถิ่นอาศัยของนกอพยพและสัตว์ป่า เป็นป่าผืนสุดท้ายของกลุ่มน้ำอิงที่ยังได้รับการปกป้องจากชุมชนอย่างเข้มแข็ง โดยรวมแล้วชุมชนยังคงมีความเข้มแข็งทางวัฒนธรรม มีการปรับตัวกับสภาพแวดล้อมใหม่ แต่ก็ยังรักษาแก่นของจิตวิญญาณร่วม และให้ความสำคัญกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติเป็นอย่างดี

ยุคที่ห้า ยุคการปกป้องป่าชุ่มน้ำจากนโยบายเศรษฐกิจพิเศษ (พ.ศ. 2558-พ.ศ.2560) ในปี พ.ศ. 2558 ป่าชุ่มน้ำบ้านบุญเรืองถูกกำหนดเป็นพื้นที่เป้าหมายในการพัฒนาเขตเศรษฐกิจพิเศษ ทำให้เกิดความตื่นตัวของชุมชนโดยชาวบ้านแสดงความไม่เห็นด้วยผ่านการประชุมรับฟังความคิดเห็น จนนำไปสู่กระบวนการปกป้องพื้นที่อย่างจริงจัง โดยชุมชนได้ประสานงานกับลูกหลานที่ทำงานในต่างถิ่นผ่านกลุ่มเฟซบุ๊ก “กลุ่มอนุรักษ์ป่าบุญเรือง” ซึ่งกลายเป็นช่องทางสื่อสารและแบ่งบทบาทกันทำงานรณรงค์ เช่น การติดป้ายในวันแม่ บวชป่า สืบชะตาแม่น้ำ และจัดเวทีเสวนา โดยมีครูนิวัฒน์ ร้อยแก้วเป็นที่ปรึกษาชาวบ้านทั้งสามวัย รวมถึงนักเรียนในโรงเรียนในพื้นที่ได้ร่วมกันเก็บข้อมูลประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับป่า โดยได้รับการสนับสนุนจากกลุ่มรักษ์เชียงใหม่ ชุมชนยังได้ร่วมมือกับหน่วยงานภาคี เช่น ศูนย์วนศาสตร์ชุมชนฯ สถาบันความหลากหลายทางชีวภาพฯ สมาคมแม่น้ำเพื่อชีวิต สถาบันชุมชนลุ่มน้ำโขง ร่วมกันจัดทำฐานข้อมูลด้านความสำคัญและความหลากหลายของป่าชุ่มน้ำบุญเรือง พร้อมทั้งจัดกิจกรรมศิลปะ บวชป่า สืบชะตาน้ำ และเวทีรณรงค์สื่อสารกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง รวมถึงขยายเครือข่ายผ่านสภาประชาชนลุ่มน้ำอิง กระทั่งในวันที่ 19 พฤศจิกายน พ.ศ. 2558 ได้จัดเวทีสำคัญโดยเชิญผู้ว่าราชการจังหวัดเชียงรายและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในขณะนั้น นำเสนอข้อมูลคุณค่าทางชีวภาพของป่า แม้ยังไม่มีคำตัดสินให้ยกเลิกการใช้พื้นที่ ชุมชนก็ยังคงสื่อสารรณรงค์ต่อเนื่องในปี 2559 ทั้งในระดับท้องถิ่น ภูมิภาค และระดับประเทศ จนได้รับการสนับสนุนจากนักวิชาการ สถาบันพระปกเกล้า และองค์กรระหว่างประเทศ ซึ่งช่วยขยายกระแสความเข้าใจคุณค่าของป่าชุ่มน้ำ ในปีพ.ศ. 2560 คณะเศรษฐศาสตร์เกษตรและทรัพยากร มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ได้ศึกษามูลค่าทางตรงและทางอ้อมของป่าบุญเรือง พบว่ามีมูลค่าทางตรงปีละ 14 ล้านบาท และมูลค่าทางอ้อมถึง 111 ล้านบาท ทำให้สังคมเห็นภาพชัดเจนถึงคุณค่าของระบบนิเวศน์ กระทั่งวันที่ 24-25 สิงหาคม 2560 คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติได้จัดเวทีร่วมกับกรมธนารักษ์ ซึ่งเป็นผู้จัดหาพื้นที่เขตเศรษฐกิจพิเศษ โดยที่ประชุมมีมติสำคัญว่าจะไม่นำพื้นที่ป่าบุญเรืองและทุ่งจั่วไปใช้ในโครงการเศรษฐกิจพิเศษ ถือเป็นชัยชนะของพลังชุมชนที่ร่วมกันปกป้องทรัพยากรธรรมชาติ และสะท้อนถึงความเข้มแข็งของการจัดการตนเองอย่างมีส่วนร่วมของประชาชนในระดับท้องถิ่น

จากพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และพลวัตวิถีชุมชนบุญเรืองจะเห็นได้ว่าชุมชนบุญเรืองนั้นมีความสัมพันธ์กันอย่างยืงระหว่างผู้คนและธรรมชาติซึ่งในแต่ละช่วงประวัติศาสตร์ของชุมชนจะปรากฏเป็น

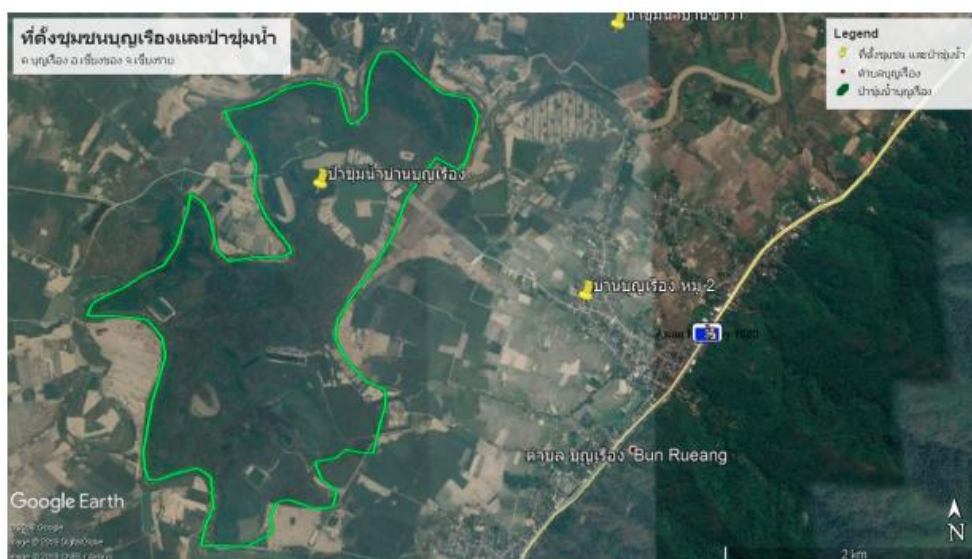
รากฐานสำคัญของอัตลักษณ์ชุมชน โดยเริ่มแรกตั้งแต่ยุคการตั้งถิ่นฐานผ่านวิธีการผลิตเพื่อยังชีพ (mode of production) ซึ่งมีความเชื่อเกี่ยวกับผืนดิน น้ำ ข้าว และควาย อันเป็นการแสดงให้เห็นถึงการอยู่ร่วมกับธรรมชาติอย่างสมดุล กระทั่งเข้าสู่ยุคขยายตัวของชุมชนและการกำเนิดของ “ปางควาย” กลายเป็นสถาบันทางสังคมที่สำคัญซึ่งทำหน้าที่ทั้งด้านเศรษฐกิจ การจัดการพื้นที่ส่วนรวม และการธำรงรักษาความสัมพันธ์เครือญาติและชุมชน ปางควายได้ทำหน้าที่เป็น “ระเบียบชุมชน” ที่สร้างวัฒนธรรมการแบ่งปัน การช่วยเหลือ และการจัดการทรัพยากรร่วมของผู้คน และเมื่อรัฐเริ่มพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานตามแผนเศรษฐกิจแห่งชาติซึ่งเน้นไปที่การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเพื่อสร้างการพัฒนาผ่านเปลี่ยนแปลงรูปแบบการผลิต โดยเฉพาะการเปลี่ยนจากแรงงานสัตว์เป็นเครื่องจักรส่งผลให้ควายหายไปจากวิถีชีวิตของชุมชนและปางควายค่อย ๆ สูญเสียบทบาทและหายไปในที่สุด อย่างไรก็ตามการกลับมาลุกขึ้นปกป้องผืนป่าบุญเรืองในช่วงนโยบายเขตเศรษฐกิจพิเศษ ทำให้มิติประวัติศาสตร์กลับมามีความหมายอีกครั้ง ชุมชนได้ฟื้นคืนความตระหนักรู้ต่อคุณค่าของพื้นที่ปางควายเดิม ผ่านการรวมตัวและการสร้างสัญลักษณ์ร่วมของการดูแลทรัพยากรและนำมาสู่การฟื้นคืน “ปางควาย” ขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง ดังนั้นการศึกษาลำดับเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ของชุมชนจึงเป็นการทำความเข้าใจเงื่อนไขเชิงโครงสร้างที่นำไปสู่ทั้งการก่อรูป การเปลี่ยนแปลง การลดทอน และการฟื้นฟูระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมในปัจจุบัน ดังนั้นการพิจารณาควายในฐานะองค์ประกอบเชิงสถาบัน วัฒนธรรม และการจัดการทรัพยากรร่วมอย่างมีพลวัต จะช่วยให้การพัฒนาแนวทางฟื้นคืนวิถีดั้งเดิมของชุมชนบุญเรืองมีความสอดคล้องกับบริบททางประวัติศาสตร์และการเปลี่ยนแปลงร่วมสมัยอย่างเหมาะสม

สำหรับในประเด็นถัดไปคณะผู้วิจัยได้ทำการนำเสนอบทบาทและคุณค่าของพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองซึ่งจากประวัติศาสตร์ของชุมชนจะเห็นได้ว่า ชุมชนบุญเรืองมิได้เติบโตอย่างโดดเดี่ยวแต่มีความสัมพันธ์อย่างยิ่งกับผืนดินและทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญในพื้นที่อันได้แก่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิต การดำรงอยู่รวมถึงวัฒนธรรมและอัตลักษณ์ของชุมชนมาอย่างยาวนานและไม่อาจแยกขาดออกจากกันได้ โดยความสำคัญของป่าชุ่มน้ำบุญเรืองที่มีต่อชุมชนและการเลี้ยงควายผู้วิจัยสามารถนำเสนอในประเด็นดังต่อไปนี้

1.2) บทบาทและคุณค่าของพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง ตำบลบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย

ในเขตพื้นที่เชื่อมต่อระหว่างแม่น้ำโขงและแม่น้ำอิงตอนล่างซึ่งไหลผ่าน 4 อำเภอของจังหวัดเชียงราย ได้แก่อำเภอเทิง อำเภอพญาเม็งราย อำเภอขุนตาล และอำเภอเชียงของ รวมความยาว 133 กิโลเมตร มีลักษณะสำคัญของภูมิประเทศและทรัพยากรธรรมชาติ คือ มีความเชื่อมโยงกับแม่น้ำโขง ถ้า

น้ำมีขนาดกว้างและลึกกว่าในตอนบนและตอนกลาง เป็นที่ราบริมฝั่งแม่น้ำขนาดไม่กว้างนักมีภูเขาขนาดเล็กทั้งสองข้างซึ่งเป็นแหล่งกำเนิดลำห้วย และเป็นพื้นที่ที่มีเอกลักษณ์สำคัญคือการมีป่าชุ่มน้ำ ขึ้นอยู่ตลอดริมฝั่งแม่น้ำอิง ป่าชุ่มน้ำในลุ่มน้ำอิงตอนล่าง หรือที่คนท้องถิ่นเรียกว่า “ป่าฮิม(ริม)อิง” เป็นพื้นที่ที่มีความเป็นเอกลักษณ์ทางนิเวศวิทยาที่ผสมผสานระหว่าง ระบบนิเวศป่าไม้และระบบนิเวศแม่น้ำ จนกลายเป็นป่าที่มีลักษณะพิเศษหนึ่งเดียว คือ เป็นพื้นที่ชุ่มน้ำ (wetland) ประเภทป่าที่มีน้ำท่วมขังบางฤดูกาล (seasonally-flooded forest) โดยท่วมประมาณ 3 เดือนในฤดูน้ำหลากจากน้ำในแม่น้ำอิงผสมกับน้ำจากแม่น้ำโขงที่เอ่อขึ้นมาในป่าและขังตามหนองต่าง ๆ ที่กระจายอยู่ในผืนป่า ที่สำคัญสังคมพืชมีวิวัฒนาการการปรับตัวกับน้ำท่วมขังและสภาพแวดล้อม จึงพบพันธุ์ไม้เด่นที่เป็นไม้ที่ทนน้ำท่วมได้เป็นเวลานาน เช่น ข่อย ชุมแสง ซึ่งปกติเป็นไม้ที่โตช้า แต่ในบริเวณนี้กลับพบขนาดลำต้นที่ใหญ่จำนวนมาก ประกอบกับมีเถาวัลย์ที่ทนน้ำท่วมขัง พืชชั้นล่างพบพวกผักกูด คลุ้ม จึงมีสภาพคล้ายป่าโบราณ เป็นลักษณะที่โดดเด่นเป็นเอกลักษณ์ที่ไม่เคยพบในที่ใดมาก่อน ปัจจุบันพบว่าป่าชุ่มน้ำมีอยู่ 25 ป่า กระจายตัวอยู่ในทั้ง 4 อำเภอในลุ่มน้ำอิงตอนล่าง ซึ่งทั้งหมดเป็นป่าที่ชาวบ้านร่วมกันรักษาไว้เป็นป่าของชุมชนอย่างสอดคล้องกับระบบสังคมและวัฒนธรรมท้องถิ่น และนอกจากนี้พื้นที่ป่าชุ่มน้ำดังกล่าวยังไม่อยู่ในพื้นที่ที่มีสถานภาพป่าตามกฎหมาย ทั้งป่าสงวนแห่งชาติ ป่าอุทยานแห่งชาติ จึงไม่ถูกนับรวมเป็นป่าตามกฎหมายป่าไม้ (สภาประชาชนลุ่มน้ำอิง, 2563)

ภาพที่ 2 พื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองและที่ตั้งชุมชนบุญเรือง

ที่มา: สภาประชาชนลุ่มน้ำอิง. ป่าชุมชนบุญเรือง เอกลักษณ์ของระบบนิเวศที่หลากหลายและบทบาทการป้องกันของชุมชนท้องถิ่น. พะเยา: ม.ป.พ., 2562, 1.

หนึ่งในป่าชุ่มน้ำที่มีความสำคัญต่อชุมชนและพื้นที่ได้แก่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองหรือป่าชุมชนบุญเรือง ป่าบุญเรืองซึ่งมีพื้นที่จำนวน 3,706 ไร่ครอบคลุมพื้นที่ 5 หมู่บ้าน โดยมีลักษณะพิเศษคือเป็นพื้นที่ป่าชุ่มน้ำ (Wetland) โดยในช่วงฤดูฝนจะมีน้ำท่วมขังบริเวณพื้นที่ป่าขณะที่ในช่วงฤดูแล้งพื้นที่ป่าจะแห้ง มีความเป็นเอกลักษณ์ทางนิเวศวิทยาที่ผสมผสานระหว่างระบบนิเวศป่าไม้และระบบนิเวศแม่น้ำ ทำให้มีความหลากหลายของระบบนิเวศวิทยา ภายใต้ความเฉพาะและความเชื่อมโยงกับแม่น้ำอิงส่งผลให้ป่าชุมชนบุญเรืองสามารถจำแนกระบบนิเวศย่อยออกเป็น 8 ประเภทได้แก่ อ่อง ห้วย ดอน วัง ภู่าน หาดทราย หนองและบวก โดยมีรายละเอียดโดยสรุปดังนี้

1) อ่อง คือทางน้ำธรรมชาติที่เชื่อมระหว่างแม่น้ำอิงกับหนองน้ำในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำ ทำหน้าที่ควบคุมการไหลเข้า-ออกของน้ำตามฤดูกาล โดยในช่วงน้ำหลากน้ำจากแม่น้ำอิงจะไหลผ่านอ่องเข้าสู่หนองต่าง ๆ และไหลกลับสู่แม่น้ำเมื่อระดับน้ำลดลง อ่องยังมีบทบาทสำคัญต่อระบบนิเวศโดยเป็นเส้นทางอพยพของปลาเพื่อวางไข่และดำรงชีวิตในพื้นที่หนองน้ำ ป่าชุ่มน้ำบ้านบุญเรืองมีอ่องทั้งหมด 11 แห่ง ได้แก่ อ่องหนองหลวง อ่องปู่อิน อ่องหมด อ่องไห เป็นต้น

2) ห้วย เป็นลำน้ำสาขาที่ไหลจากพื้นที่ต้นน้ำบนดอยลงสู่แม่น้ำอิงและไหลตลอดทั้งปี ทำหน้าที่เติมน้ำและเชื่อมโยงระบบนิเวศของพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบ้านบุญเรือง ห้วยสำคัญประกอบด้วยห้วยแกง ห้วยซ้อ ห้วยแก่น และห้วยแม่คำ ห้วยเหล่านี้เป็นแหล่งทรัพยากรอาหารที่สำคัญ พบพืชน้ำและปลาขนาดเล็กหลากหลายชนิดที่หล่อเลี้ยงวิถีชีวิตชุมชน

3) ดอน คือพื้นที่ที่ไหลพันน้ำในช่วงฤดูแล้งและจมน้ำในฤดูฝน พบทั้งบริเวณริมฝั่งและกลางลำน้ำอิง โดยมีลักษณะเป็นกรวดและทรายจากการพัดพาของกระแสน้ำ ดอนเป็นแหล่งหากินของนก เป็นพื้นที่ทำประมงพื้นบ้านและพักผ่อนของชุมชน เนื่องจากน้ำตื้นและมีปลาขนาดเล็กหลากหลายชนิด นอกจากนี้ดอนยังเป็นแหล่งพืชล้มลุก แมลง และทรัพยากรกรวดหินทรายที่ชาวบ้านนำมาใช้ประโยชน์ในการก่อสร้าง

4) วัง คือช่วงน้ำลึกและค่อนข้างนิ่งของแม่น้ำ มีความลึกแตกต่างตามฤดูกาลและเป็นแหล่งอาศัยสำคัญของปลาขนาดใหญ่ เนื่องจากท้องน้ำมีดิน หิน และซากไม้ พร้อมพืชพรรณริมตลิ่งที่อุดมสมบูรณ์ วังเป็นพื้นที่ทำประมงพื้นบ้านที่ต้องใช้เครื่องมือขนาดใหญ่และเรือ โดยปลาที่พบมักเป็นปลาขนาดใหญ่หลายชนิด ในพื้นที่บ้านบุญเรืองพบวังทั้งหมด 8 แห่ง ซึ่งมีบทบาทสำคัญต่อระบบนิเวศและวิถีชีวิตชุมชนริมแม่น้ำอิง

5) ภู่าน คือพื้นที่น้ำค่อนข้างนิ่งและไหลเอื่อยทำหน้าที่เป็นรอยต่อระหว่างวังกับหาด มีความลึกพอเหมาะทั้งฤดูน้ำหลากและฤดูแล้ง จึงเป็นแหล่งหากินและอยู่อาศัยของปลาหลากหลายชนิดตลอดปี ภู่านเป็นพื้นที่ประมงพื้นบ้านสำคัญ พร้อมพบสัตว์น้ำอย่างหอยหลายชนิดจากสภาพดินโคลนริมฝั่ง ในพื้นที่บ้านบุญเรืองพบภู่านทั้งหมด 9 แห่ง

6) หาดทรายหรือดอนทราย เป็นช่วงลำน้ำที่แคบและน้ำไหลแรง พื้นที่นี้เป็นถิ่นอาศัยของพืชทนน้ำไหลแรง และสัตว์น้ำหลากหลายชนิด โดยชาวบ้านใช้เครื่องมือประมงพื้นบ้านหาปลาในช่วงที่ระดับน้ำเหมาะสม

7) หนอง คือแหล่งน้ำขังขนาดใหญ่ที่มีน้ำตลอดปี รับน้ำจากแม่น้ำ ห้วยสาขา และน้ำฝน โดยบางหนองเชื่อมต่อกันด้วยช่องทำให้ น้ำไหลถึงกัน หนองมีบทบาทสำคัญในฐานะแหล่งวางไข่และอนุบาลลูกปลาก่อนอพยพกลับสู่แม่น้ำพร้อมทั้งเป็นถิ่นอาศัยของปลา สัตว์น้ำ นก และพืชน้ำหลากหลายชนิด พื้นที่หนองสะท้อนความอุดมสมบูรณ์ของระบบนิเวศป่าชุ่มน้ำชุมชนบ้านบุญเรือง โดยในพื้นที่พบหนองทั้งหมด 31 แห่ง

8) บวก คือแหล่งน้ำขังขนาดเล็กที่มีน้ำเฉพาะช่วงฤดูฝน รับน้ำจากฝนและน้ำหลากจากแม่น้ำ และจะแห้งขอดในฤดูแล้ง บวกเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำต้นที่เหมาะต่อการอาศัยของพืชน้ำ สัตว์น้ำ และนกหลากหลายชนิด โดยเฉพาะปลาน้ำจืดขนาดเล็ก ชาวบ้านใช้เป็นแหล่งประมงพื้นบ้านด้วยวิธีและเครื่องมือดั้งเดิม พื้นที่บ้านบุญเรืองพบบวกทั้งหมด 7 แห่ง (ศูนย์วนศาสตร์ชุมชนเพื่อคนกับป่า, 2561)

ลักษณะระบบนิเวศย่อยทั้ง 8 ประเภทของป่าชุ่มน้ำชุมชนบ้านบุญเรืองได้ทำงานเชื่อมโยงกันเป็นเครือข่ายนิเวศ (ecological network) ที่หล่อเลี้ยงความหลากหลายทางชีวภาพอย่างเป็นองค์รวม ดังนั้นการมีอยู่ร่วมกันของระบบนิเวศย่อยเหล่านี้ภายใต้การขึ้นลงของน้ำหลากและฤดูแล้ง ส่งผลให้ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองมีความมั่นคงของระบบนิเวศ โดยสามารถค้าจุนประชากรสัตว์ป่า สัตว์น้ำ

ภาพที่ 3 แผนที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง ตำบลบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย
ที่มา: กลุ่มอนุรักษ์ป่าบุญเรือง (2565)

นอกจากนี้ในการศึกษาโครงสร้างความหลากหลายทางชนิดพันธุ์ สภาพการทดแทนตามธรรมชาติ และปริมาณการเก็บกักคาร์บอนในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบ้านบุญเรือง ที่มีวัตถุประสงค์เพื่อทำการวิเคราะห์โครงสร้างของป่าและความหลากหลาย ผ่านการวางแผนสุ่มตัวอย่างแบบจำแนกชั้นร่วมกับการมีส่วนร่วมของชุมชน ผลการสำรวจพบว่ามีชนิดไม้ในแปลงอย่างน้อย 27 ชนิด และจากการสำรวจเพิ่มเติมพบไม้อย่างน้อย 60 ชนิด โดยมีชนิดไม้เด่น ได้แก่ ข่อย ชุมแสง หัด และทองกวาว ซึ่งเป็นไม้ทนน้ำท่วม สะท้อนเอกลักษณ์ของป่าชุ่มน้ำตามฤดูกาล โดยมีความหนาแน่นของต้นไม้เฉลี่ย 122 ต้นต่อไร่ และมีการกระจายขนาดตั้งแต่ต้นเล็กจนถึงต้นใหญ่ครบทุกชั้นความโต สะท้อนความสมบูรณ์ของโครงสร้างป่าและความต่อเนื่องของระบบนิเวศในพื้นที่ และเมื่อเทียบกับป่าเบญจพรรณสมบูรณ์ทั่วไปและนิยามป่าเสื่อมโทรม พบว่าป่าชุ่มน้ำบุญเรืองมีความหนาแน่นสูงกว่านิยามป่าเสื่อมโทรมถึง 8 เท่า นอกจากนี้ป่าบุญเรืองยังทำหน้าที่เก็บกักคาร์บอนสำคัญ โดยเฉพาะสังคมพืชที่มีข่อย-ชุมแสงเด่นมีศักยภาพคาร์บอนเหนือดินมากกว่า 26 ต้นต่อไร่ โดยรวมพื้นที่มีคาร์บอนเหนือดิน 17,247 ต้นคาร์บอน และหากมีการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินจะก่อให้เกิดการปล่อยก๊าซเรือนกระจกประมาณ 79,536 ต้นคาร์บอนไดออกไซด์เทียบเท่า (สภาประชาชนลุ่มน้ำอิง และคณะ, 2558)

ในการศึกษาของอิราพร ด้านศรีบุรณ์ และภนิดา พรหมประกาย (2560) ที่ได้ทำการศึกษาคคุณค่าของพื้นที่ป่าบุญเรือง ที่มีเป้าหมายเพื่อทำการรวบรวมคุณค่าในด้านต่าง ๆ ของระบบนิเวศในพื้นที่ป่าบุญเรือง โดยทำการประเมินคุณค่าของพื้นที่ป่าบุญเรืองเพื่อสะท้อนให้เห็นความสำคัญของผืนป่าที่มีต่อชุมชน โดยสามารถแบ่งบทบาทและความสำคัญของป่าบุญเรืองในการบริการทางระบบนิเวศออกเป็น 7 แนวทาง และสามารถประเมินมูลค่าทางตรงจากการเป็นแหล่งอาหารและวัตถุดิบสุทธิทั้งหมด 14,301,055.12 บาทต่อปี และ การใช้มูลค่าในการใช้ประโยชน์ทางอ้อม มีมูลค่าสุทธิทั้งหมด 111,378,438.92 บาทต่อปี โดยสรุป พื้นที่ป่าบุญเรืองมีมูลค่าจากการใช้ประโยชน์ทั้งหมด 125,679,494.04 บาทต่อปี ดังมีรายละเอียดดังนี้

1) ทำหน้าที่ในการเป็นแหล่งกักเก็บน้ำ ป่าบุญเรืองเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำตามธรรมชาติที่ทำหน้าที่เสมือน “แก้มลิงธรรมชาติ” ของลุ่มน้ำอิง โดยมีหนองน้ำรวมทั้งหมด 31 หนองที่เชื่อมต่อกันด้วยร่องน้ำตามธรรมชาติ ช่วยกักเก็บน้ำในฤดูฝนและค่อย ๆ ระบายน้ำกลับสู่แม่น้ำอิงในฤดูแล้ง ทำให้ชุมชนมีน้ำใช้อย่างต่อเนื่อง ป่าบุญเรืองจึงมีบทบาทสำคัญทั้งด้านการอุปโภค-บริโภค การเกษตร และการอนุบาลสัตว์น้ำ อีกทั้งยังเป็นพื้นที่รองรับน้ำหลากและลดความรุนแรงของอุทกภัย จากการประเมินเชิงเศรษฐศาสตร์พบว่าหนองน้ำในพื้นที่ป่าสามารถกักเก็บน้ำได้กว่า 2.19 ล้านลูกบาศก์เมตร คิดเป็นมูลค่าทางเศรษฐกิจประมาณ 329,073.90 บาทต่อปี ป่าบุญเรืองจึงเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญและเป็นฐานของความมั่นคงในการดำรงชีวิตของชุมชน

2) ทำหน้าที่ในการเป็นแหล่งอาหารและวัตถุดิบ ป่าบุญเรืองเป็นป่าชุ่มน้ำที่มีความอุดมสมบูรณ์และความหลากหลายทางชีวภาพสูง จึงทำหน้าที่เป็นแหล่งอาหารและวัตถุดิบสำคัญของชาวบ้านตำบลบุญเรืองมาอย่างต่อเนื่อง ชุมชนใช้ประโยชน์จากป่าเปรียบเสมือนซูเปอร์มาร์เก็ตธรรมชาติที่ช่วยลดค่าใช้จ่ายในการดำรงชีวิต ทั้งอาหาร พืช และของใช้พื้นฐาน ผลผลิตจากป่ามีทั้งพืชอาหาร พืชสมุนไพร เห็ด แมลง และสัตว์น้ำ ทำให้สามารถเก็บหาได้ตลอดทั้งปี จากการประเมินพบว่าป่าบุญเรืองมีมูลค่าสุทธิจากการเป็นแหล่งอาหารและวัตถุดิบกว่า 14.3 ล้านบาทต่อปี สำหรับผู้ใช้ประโยชน์ทั้งหมด สะท้อนบทบาทของป่าบุญเรืองในฐานะทุนทางเศรษฐกิจที่ช่วยเสริมความมั่นคงในการดำรงชีวิตของชุมชน

ภาพที่ 4 พืชอาหารและพืชสมุนไพรในป่าชุ่มน้ำบ้านบุญเรือง
ที่มา: งานวิจัยชาวบ้านเรื่องพืชอาหารและสมุนไพรในป่าชุ่มน้ำบ้านบุญเรือง (พ.ศ. 2558)

3) **ทำหน้าที่ในการเป็นแหล่งอนุบาลสัตว์น้ำ** เนื่องจากในฤดูฝนน้ำหลากจะพาปลาจากแม่น้ำอิงเข้ามาวางไข่ในหนองน้ำภายในผืนป่า ส่งผลให้พื้นที่ที่มีความหลากหลายของพันธุ์ปลาท้องถิ่นสูงถึง 87 ชนิด โดยชุมชนได้กำหนดกติกาห้ามจับปลาในฤดูวางไข่เพื่อรักษาวัฏจักรธรรมชาติ จากการประเมินเชิงเศรษฐศาสตร์พบว่าป่าบุญเรืองมีมูลค่าจากการเป็นแหล่งอนุบาลสัตว์น้ำสูงถึง 21,170,758.98 บาทต่อปี

4) **ทำหน้าที่ในการเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของสัตว์ป่า** การที่เป็นป่าที่มีความอุดมสมบูรณ์จึงเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของสัตว์ป่าหลากหลายชนิด โดยเฉพาะสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนมที่เป็นสัตว์ป่าคุ้มครองและบางชนิดอยู่ในสถานภาพใกล้สูญพันธุ์ เช่น กรอกทองแดง นาก ชะมดแผงหางปล้อง แมวดาวและเสือปลา เป็นต้น พื้นที่ป่าแห่งนี้จึงมีบทบาทสำคัญต่อการคงอยู่ของความหลากหลายทางชีวภาพและระบบนิเวศของกลุ่มน้ำอิง นอกจากนี้ ป่าบุญเรืองยังเป็นแหล่งพักพิงและแหล่งอาศัยของนกอพยพตามฤดูกาล หากผืนป่าถูกทำลายจะส่งผลให้สัตว์ป่าเหล่านี้สูญเสียถิ่นอาศัยอย่างถาวร จากการประเมินเชิงเศรษฐศาสตร์พบว่าป่าบุญเรืองมีมูลค่าจากการเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของสัตว์ป่าสูงถึง 19,213,180.17 บาทต่อปี

5) **ทำหน้าที่ในการเป็นแหล่งกักเก็บคาร์บอน** ป่าบุญเรืองมีบทบาทสำคัญในฐานะแหล่งกักเก็บคาร์บอน เนื่องจากเป็นป่าชุ่มน้ำที่มีความหนาแน่นของต้นไม้สูงถึง 124 ต้นต่อไร่ ต้นไม้ในผืนป่าช่วยดูดซับก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์และก๊าซพิษอื่น ๆ ลดผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ อีกทั้งยังช่วยลดอุณหภูมิและสร้างสภาพแวดล้อมที่เย็นสบายให้กับชุมชน จากการประเมินพบว่าป่าบุญเรืองสามารถกักเก็บคาร์บอนได้กว่า 52,599.94 ต้นต่อปี คิดเป็นมูลค่าทางเศรษฐกิจประมาณ 22,508,945.04 บาทต่อปี

6) **ทำหน้าที่ในการเป็นแหล่งนันทนาการ** ป่าบุญเรืองเป็นแหล่งนันทนาการและพื้นที่พักผ่อนหย่อนใจที่สำคัญของชาวบ้านตำบลบุญเรือง ซึ่งชุมชนสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้อย่างอิสระและต่อเนื่องตั้งแต่กิจกรรมร่วมกันในป่าได้ก่อให้เกิดการรวมกลุ่ม การอนุรักษ์ทรัพยากร และการสืบสานประเพณีวัฒนธรรมท้องถิ่น ส่งเสริมความสามัคคีและความผูกพันระหว่างคนกับป่า จากการประเมินเชิงเศรษฐศาสตร์พบว่าป่าบุญเรืองมีมูลค่าจากการเป็นแหล่งนันทนาการสูงถึง 36,641,682.08 บาทต่อปี อันเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงพื้นที่ทางสังคมและทุนทางวัฒนธรรมที่สำคัญของชุมชนอย่าง

7) **ทำหน้าที่ในการเป็นแหล่งศึกษาเรียนรู้และค้นคว้าวิจัย** โดยพัฒนาเป็นแหล่งศึกษาเรียนรู้และค้นคว้าวิจัยทางธรรมชาติที่สำคัญ โดยมีนักวิจัย นักเรียน นักศึกษา และหน่วยงานทั้งในและต่างประเทศเข้ามาเรียนรู้ต่อเนื่องตลอดปี ภายในพื้นที่มีการจัดโซนเส้นทางศึกษาธรรมชาติ 3 โซน ครอบคลุมระบบนิเวศป่าชุ่มน้ำ ป่าเบญจพรรณ และพืชอาหาร-สมุนไพรที่หลากหลาย ป่าบุญเรืองจึงทำหน้าที่เป็น “ห้องเรียนธรรมชาติ” โดยเฉพาะสำหรับโรงเรียนในพื้นที่ใกล้เคียง ช่วยเสริมสร้างการเรียนรู้จากประสบการณ์ตรงและปลูกฝังจิตสำนึกด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติให้กับเยาวชน จากการ

ประเมินเชิงเศรษฐศาสตร์พบว่าป่าบุญเรืองมีมูลค่าจากการเป็นแหล่งศึกษาเรียนรู้และค้นคว้าวิจัยสูงถึง 11,514,798.75 บาทต่อปี

ประเภทของมูลค่า	มูลค่าสุทธิ (บาท/ปี)
1. มูลค่าจากการใช้ประโยชน์ทางตรงจากป่าบุญเรือง	14,301,055.12
1.1 แหล่งอาหารและวัตถุดิบ	14,301,055.12
2. มูลค่าจากการใช้ประโยชน์ทางอ้อมจากป่าบุญเรือง	111,378,438.92
2.1 แหล่งนันทนาการ	36,641,682.08
2.2 แหล่งกักเก็บคาร์บอน	22,508,945.04
2.3 แหล่งอนุบาลสัตว์น้ำ	21,170,758.98
2.4 แหล่งที่อยู่อาศัยของสัตว์ป่า	19,213,180.17
2.5 แหล่งศึกษาเรียนรู้และค้นคว้าวิจัย	11,514,798.75
2.6 แหล่งกักเก็บน้ำ	329,073.90
รวม	125,679,494.04

ตารางที่ 1 มูลค่าการใช้ประโยชน์ของพื้นที่ป่าบุญเรืองปี พ.ศ. 2559

ที่มา: ถิราพร ด้านศรีบุญ และภนิดา พรหมประกาย. (2560)

จะเห็นได้ว่าป่าชุมชนน้ำชุมขนบุญเรืองเป็นป่าที่มีเอกลักษณ์พิเศษในทางนิเวศวิทยาขณะเดียวกันก็มีคุณค่าและมูลค่าทั้งในด้านสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจรวมไปถึงวิถีวัฒนธรรมและการดำรงชีวิตของผู้คน ป่าชุมชนน้ำชุมขนบุญเรืองยังทำหน้าที่เชื่อมโยงระหว่างผู้คน ธรรมชาติ และจิตวิญญาณของชุมชนในท้องถิ่นมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน การที่ป่าชุมชนแห่งนี้ได้รับการดูแลรักษาและคงอยู่มายาวนานกว่า 200 ปี แสดงถึงความสัมพันธ์อันแน่นแฟ้นระหว่างชุมชนและธรรมชาติ รวมไปถึงกลไกและความสามารถของชุมชนในการบริหารจัดการทรัพยากรร่วม (Commons-Pool Resource) ได้อย่างมีประสิทธิภาพ (ณัฐพงศ์ รังงาม และทศพล พงษ์ดี, 2568: 37 - 38) นอกจากป่าชุมชนน้ำบุญเรืองจะมีประโยชน์ทางด้านฐานทรัพยากรธรรมชาติและการหล่อเลี้ยงปัจจัยพื้นฐานของชุมชน ป่าชุมชนน้ำบุญเรืองยังทำหน้าที่เป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรมที่สะท้อนถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ สะท้อนผ่านการจัดการร่วมกันของชุมชนที่ตั้งอยู่บนฐานของการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันระหว่างทรัพยากรธรรมชาติและวิถีชีวิตของผู้คนในชุมชน ชุมชนได้พัฒนากติกาและข้อตกลงทางสังคมในการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนน้ำอย่างมีเหตุผลและสมดุล เพื่อ

เป็นการควบคุมและกำกับพฤติกรรมของสมาชิกในชุมชน โดยระบบดังกล่าวช่วยลดความขัดแย้งในการเข้าถึงทรัพยากรร่วม และสร้างความรับผิดชอบร่วมกันในการดูแลรักษาป่าชุมชนน้ำให้คงอยู่ต่อเนื่อง

ภาพที่ 5 ป้ายกติกากาการใช้ประโยชน์ป่าชุมชนน้ำบุญเรือง แสดงระบบการจัดการทรัพยากรร่วมของชุมชน
ที่มา: ทีมฯ กลุ่มอนุรักษ์ป่าบุญเรือง (2565)

โดยระเบียบและข้อตกลงดังกล่าว มีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับ 1) การห้ามโค่นต้นไม้ที่มีเส้นผ่านศูนย์กลางเกินกว่า 6 นิ้วและต้องมีการรับฟังในหมู่บ้านในกรณีที่มีข้อขัดแย้ง 2) ไม้พืชนั้นจะต้องเป็นกิ่งหรือก้านของต้นไม้เท่านั้น 3) ในกรณีที่ไม้ต้นไม้ยืนต้นตาย จะต้องมีการประชุมรับฟังความเห็นเพื่อหาหรือวิธีการขนออกจากพื้นที่ชุ่มน้ำ 4) ต้นไผ่ รวมถึง หน่อไม้ นั้นสามารถเก็บเกี่ยวไว้บริโภคในครัวเรือนเท่านั้น ไม่อนุญาตให้นำไปขายเพื่อเอากำไรหรือเชิงพาณิชย์ 5) ชาวบ้านสามารถเก็บแมลง ตัวต่อ และผึ้งได้ 6) ห้ามการประมงที่ใช้ไฟฟ้า ระเบิด หรือสารพิษ 7) ห้ามกิจกรรมที่เกี่ยวกับการประมงทุกอย่างในเขตอนุรักษ์ เป็นต้น (Equator Initiative โดย UNDP, 2563, น. 8)

นอกจากนี้ชุมชนยังมีการสืบทอดประเพณี พิธีกรรมที่ได้ทำการถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น ซึ่งเป็นกลไกสำคัญในการหล่อหลอมอัตลักษณ์และความเป็นชุมชน ช่วยสร้างบรรทัดฐานทางสังคมในการใช้และดูแลทรัพยากรร่วมกันโดยมีป่าชุมชนน้ำบุญเรืองเป็นศูนย์กลาง ตัวอย่างเช่น การบวงสรวงป่อปลื้บุญเรือง ซึ่งเป็นศูนย์กลางความศรัทธาของชุมชนและชาวบ้านในพื้นที่และได้กลายเป็นวัตรปฏิบัติสืบทอดต่อกันมาในการทำบุญบวงสรวงเพื่อให้พ่อปู่ให้การปกป้องรักษาผืนป่าชุมชนน้ำบุญเรืองและชาวบ้านอย่างสงบสุขและร่วมเย็น

ภาพที่ 6 ศาลป่อปู้สลิบุญเรือง พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของชุมชนที่เชื่อมโยงความเชื่อกับการอนุรักษ์ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง
ที่มา: กลุ่มอนุรักษ์ป่าบุญเรือง (2565)

อย่างไรก็ตามแม้ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองจะทำหน้าที่เป็นทรัพยากรร่วม ที่หล่อเลี้ยงระบบนิเวศและฐานเศรษฐกิจการดำรงชีพของชุมชนผ่านกติกาและกลไกการจัดการโดยชุมชนอย่างต่อเนื่อง แต่ภายใต้กระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่มีเป้าหมายเพื่อการสะสมทุนและการเปลี่ยนทรัพยากรธรรมชาติให้กลายเป็นสินค้าโดยการขับเคลื่อนของระบบตลาด ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองได้เผชิญกับการคุกคามมาโดยตลอด ดังเช่นในปีพ.ศ. 2510 มีความต้องการเปลี่ยนพื้นที่ป่าเพื่อจัดตั้งโรงสีไฟและโรงบ่มใบยาสูบ หรือในช่วงปี พ.ศ. 2551 – 2554 มีนโยบายแปลงสินทรัพย์เป็นทุนโดยต้องการเปลี่ยนป่าชุ่มน้ำบุญเรืองเป็นที่ทำกินให้ประชาชน แต่ในท้ายที่สุดชุมชนก็ได้ทำการต่อสู้และยังคงเก็บรักษาป่าชุ่มน้ำสำคัญของตนเองเอาไว้ได้

กระทั่งในปี พ.ศ. 2557 คณะรักษาความสงบเรียบร้อยแห่งชาติซึ่งทำหน้าที่เป็นฝ่ายบริหารในเวลานั้น ได้ออกคำสั่งที่ 72/2557 แต่งตั้งคณะกรรมการนโยบายเขตพัฒนาเศรษฐกิจพิเศษ (กนพ.) ซึ่งนำไปสู่การกำหนดพื้นที่ 10 จังหวัดชายแดนเป็นเขตเศรษฐกิจพิเศษ โดยมีจังหวัดเชียงรายเป็นหนึ่งในพื้นที่เขตเศรษฐกิจพิเศษผ่านกำหนดพื้นที่ใน 3 เขตอำเภอได้แก่ อำเภอแม่สาย อำเภอเชียงแสนและอำเภอเชียงของ โดยเฉพาะในเขตอำเภอเชียงของได้มีการกระบวนการจัดหาที่ดินเพื่อจัดตั้งเป็นนิคมอุตสาหกรรม โดยพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองเป็นหนึ่งในพื้นที่ที่ถูกพิจารณาและคัดเลือก จากแนวนโยบาย

ดังกล่าวส่งผลให้ชาวบ้านรวมตัวและลุกขึ้นต่อสู้เพื่อปกป้องผืนป่าชุมชนของตนเองอีกครั้ง โดยรวมตัวจัดตั้ง “กลุ่มอนุรักษ์ป่าบุญเรือง” (Boon Rueang Wetland Forest Conservation Group: BRWFCG) เพื่อดำเนินการอนุรักษ์และปกป้องป่าบุญเรือง ผ่านการต่อสู้และต่อรองอำนาจของรัฐโดยใช้ 4 แนวทางสำคัญ ได้แก่

1) การขับเคลื่อนโดยองค์ความรู้ท้องถิ่น โดยการจัดทำและรวบรวมองค์ความรู้ท้องถิ่นของชุมชนบุญเรือง ทั้งข้อมูลเชิงพื้นที่ ประวัติศาสตร์ นิเวศ วัฒนธรรม และทรัพยากรธรรมชาติ เป็นกระบวนการสร้าง “อำนาจทางความรู้” (knowledge power) ของชุมชน ผ่านความร่วมมือระหว่างชาวบ้าน นักวิจัยท้องถิ่น และนักวิชาการ โดยเป็นกลไกสำคัญในการต่อรองความหมายของที่ดินและทรัพยากรกับรัฐ โดยช่วยยืนยันความชอบธรรมของชุมชนในฐานะผู้ดูแลทรัพยากรร่วม

2) การใช้ภูมิปัญญา ความเชื่อ และพิธีกรรมท้องถิ่น เช่น การทำบุญศาลปู่ปู่สลิบุญเรือง การบวชป่า และการสืบทอดแม่น้ำ เป็นการสร้างความหมายเชิงสัญลักษณ์ให้ป่าเป็น “พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์” ช่วยหล่อหลอมจิตสำนึกการเป็นเจ้าของ สร้างความชอบธรรมทางวัฒนธรรม และเสริมพลังทางศีลธรรมให้แก่การปกป้องทรัพยากรของชุมชน

3) การแสดงสัญลักษณ์ของการต่อต้านและการปกป้องสิทธิชุมชน เช่น ป้ายคัดค้าน เลื่อยยึด การลงชื่อ การจัดนิทรรศการ และกิจกรรมศิลปะ เป็นรูปแบบการเคลื่อนไหวเชิงสันติที่สะท้อนการใช้สิทธิขั้นพื้นฐานของประชาชนในการมีส่วนร่วมทางการเมือง กระบวนการดังกล่าวทำให้ข้อเรียกร้องของชุมชนถูกทำให้มองเห็นได้ในพื้นที่สาธารณะและสื่อมวลชน ช่วยยกระดับประเด็นจากระดับท้องถิ่นสู่สาธารณะในวงกว้าง และ

4) การประสานเครือข่ายความร่วมมือในระดับท้องถิ่นและระดับชาติ การสร้างเครือข่ายความร่วมมือระหว่างชุมชน ภาคประชาสังคม ภาควิชาการ และองค์กรด้านสิทธิมนุษยชน เป็นกลไกสำคัญในการถ่วงดุลอำนาจรัฐและทุน เครือข่ายดังกล่าวช่วยเสริมศักยภาพของชุมชนทั้งด้านข้อมูล กฎหมาย และการสื่อสารสาธารณะ รวมถึงเปิดพื้นที่การเจรจาต่อรองบนฐานข้อมูลเชิงประจักษ์ ส่งผลให้การปกป้องป่าบุญเรืองมีความเป็นระบบและเชื่อมโยงกับการขับเคลื่อนเชิงโครงสร้างในระยะยาว (ณัฐพงศ์ รักงามและทศพล พงษ์ตะ, 2568: 39 - 43)

ภาพที่ 7 การต่อสู้ของชาวบ้านบุญเรื่องในการรักษาป่าชุ่มน้ำบุญเรื่องจากนิคมอุตสาหกรรม

ที่มา: Transborder News (2560)

โดยผลจากการต่อสู้และการเคลื่อนไหวของชุมชนชาวบ้านในการปกป้องรักษาป่าชุ่มน้ำบุญเรื่อง ส่งผลให้รัฐดำเนินการปรับเปลี่ยนนโยบายของเขตพัฒนาเศรษฐกิจพิเศษเชียงรายเป็นการส่งเสริมและสนับสนุนตามมาตรการส่งเสริมการลงทุนในเขตพัฒนาเศรษฐกิจพิเศษและมาตรการทางผังเมืองโดยไม่ต้องมีการจัดหาที่ดินของรัฐ ภายใต้ความสำเร็จดังกล่าวได้ต่อยอดกระบวนการปกป้องทรัพยากรธรรมชาติของตนเองผ่านการพัฒนาและจัดตั้ง “ศูนย์เรียนรู้ป่าชุ่มน้ำบุญเรื่อง” เพื่อทำหน้าที่เป็นแหล่งเรียนรู้ด้านนิเวศวิทยาของป่าชุ่มน้ำและป่าชุมชนสำหรับผู้สนใจทั่วไป รวมทั้งเป็นพื้นที่ศึกษาดูงานเชิงปฏิบัติการ โดยมีการจัดทำเส้นทางการเรียนรู้ด้านระบบนิเวศป่าชุ่มน้ำ และถ่ายทอดบทบาทการมีส่วนร่วมของชุมชนในการอนุรักษ์และจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน

ภาพที่ 8 ศูนย์เรียนรู้ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง ตำบลบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย
ที่มา: กลุ่มอนุรักษ์ป่าบุญเรือง (2565)

จากการจัดตั้งศูนย์เรียนรู้ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง ชุมชนได้พัฒนากระบวนการถ่ายทอดองค์ความรู้ด้านความหลากหลายทางชีวภาพ ระบบนิเวศป่าชุ่มน้ำและการจัดการทรัพยากรร่วมอย่างเป็นระบบ โดยอาศัยทั้งฐานความรู้ท้องถิ่นและองค์ความรู้ทางวิชาการควบคู่กัน นำมาสู่การกำหนดเส้นทางการเรียนรู้เชิงนิเวศที่สะท้อนระบบนิเวศวิทยาเฉพาะของป่าชุ่มน้ำ ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองภายใต้การขับเคลื่อนของศูนย์เรียนรู้จึงได้ยกระดับกลายเป็นพื้นที่กลางในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างชุมชน หน่วยงานภาครัฐ ภาคเอกชน และสถาบันการศึกษาในการศึกษาวิจัยและแหล่งเรียนรู้เชิงปฏิบัติการที่มีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาองค์ความรู้ด้านการจัดการทรัพยากรและการอนุรักษ์ภายใต้การขับเคลื่อนของชุมชนอย่างมีส่วนร่วม

ภาพที่ 9 แผนที่เส้นทางแหล่งเรียนรู้ป่าชุมชนบุญเรือง

ที่มา: กลุ่มอนุรักษ์ป่าบุญเรือง (2565)

ผลการต่อสู้และการเคลื่อนไหวของชุมชนบุญเรืองเพื่อรักษาป่าชุมชนบุญเรืองจากนโยบายการพัฒนาเกษตรเชิงทุนนิยมของภาครัฐ ขณะเดียวกันก็พัฒนาต่อยอดเป็นการจัดตั้งศูนย์เรียนรู้ป่าชุมชนบุญเรืองและเส้นทางเรียนรู้เชิงนิเวศ เพื่อถ่ายทอดองค์ความรู้และบทบาทการมีส่วนร่วมของชุมชนอย่างเป็นรูปธรรมและต่อเนื่อง ส่งผลให้กลุ่มอนุรักษ์ป่าชุมชนบุญเรืองได้รับการยอมรับทั้งในระดับชาติและนานาชาติและได้รับรางวัลสิ่งแวดล้อมระดับโลก Equator Prize 2020 ภายใต้โครงการ Equator Initiative ของโครงการพัฒนาแห่งสหประชาชาติ (UNDP) ซึ่งเป็นเครื่องยืนยันถึงความสำเร็จ

ของการจัดการทรัพยากรร่วมโดยชุมชนอย่างมีส่วนร่วมและสอดคล้องกับแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืน รวมถึงรางวัลโลกสีเขียวครั้งที่ 21 พ.ศ. 2566 ประเภทชุมชน ในการจัดการที่ยั่งยืนโดยชุมชน อันเป็น เครื่องยืนยันถึงความเข้มแข็งของการจัดการทรัพยากรร่วมภายใต้มีส่วนร่วมของประชาชนในระดับท้องถิ่น

ภาพที่ 10 กลุ่มอนุรักษ์ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองและชุมชนบุญเรืองได้รับรางวัล Equator Initiative ของโครงการพัฒนาแห่งสหประชาชาติ (UNDP) ปี พ.ศ. 2563 และรางวัลโลกสีเขียวครั้งที่ 21 พ.ศ. 2566

ที่มา: ตัดแปลงจาก ข่าวสดออนไลน์ (2563) และ Green Globe Institute (2566)

จะเห็นได้ว่าพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง ตำบลบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย เป็นพื้นที่นิเวศที่มีเอกลักษณ์เฉพาะทั้งในเชิงภูมิประเทศ ระบบนิเวศ และความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ โดยทำหน้าที่เป็นทั้งแหล่งทรัพยากรอาหาร แหล่งกักเก็บน้ำ แหล่งอนุบาลสัตว์น้ำ แหล่งที่อยู่อาศัยของสัตว์ป่า และแหล่งกักเก็บคาร์บอนที่สำคัญของกลุ่มน้ำอิงตอนล่าง ควบคู่ไปกับการเป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรมและจิตวิญญาณของชุมชน ผ่านระบบกติกา ความเชื่อ และพิธีกรรมที่หล่อหลอมการจัดการทรัพยากรร่วมอย่างยั่งยืน การขับเคลื่อนของชุมชนและกลุ่มอนุรักษ์ป่าบุญเรืองในการลุกขึ้นมาเพื่อปกป้องป่าชุ่มน้ำจากนโยบายพัฒนาเชิงโครงสร้างของรัฐนอกจากจะทำหน้าที่ในการรักษาฐานทรัพยากรของชุมชนแล้ว ยังนำไปสู่การยกระดับพื้นที่เป็นศูนย์เรียนรู้และแหล่งศึกษาวิจัยเชิงนิเวศที่ได้รับการยอมรับในระดับชาติและนานาชาติ อันเป็นการสะท้อนศักยภาพของชุมชนในการจัดการทรัพยากรร่วมอย่างมีประสิทธิภาพ ภายใต้บริบทดังกล่าว จะเห็นได้ว่าป่าชุ่มน้ำบุญเรืองเป็นฐานโครงสร้างพื้นฐานสำคัญที่หล่อเลี้ยงวิถีชีวิต วัฒนธรรมและระบบเศรษฐกิจของชุมชน การทำความเข้าใจบทบาทและคุณค่าของป่าชุ่มน้ำบุญเรืองจึงเป็นฐานสำคัญในการอธิบายพัฒนาการและความหมายของ “ปางควาย” ในฐานะส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของชุมชนบุญเรืองซึ่งจะได้นำเสนอในลำดับถัดไป

1.3) พัฒนาการและความสำคัญของปางควายในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองที่มีต่อวิถีชีวิตวัฒนธรรม และเศรษฐกิจของชุมชนบุญเรือง

สำหรับในประเด็นนี้จะได้กล่าวถึงพัฒนาและความสำคัญของปางควายในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองซึ่งมีความสัมพันธ์ร่วมกันอย่างยาวนานกับวิถีชีวิตของชุมชนบุญเรืองและผืนป่าชุ่มน้ำในพื้นที่ โดยในอดีตพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองเคยถูกเรียกขานและทำหน้าที่เป็น “ปางควาย” อันเป็นแหล่งเลี้ยงควายสาธารณะของชุมชนที่ใช้รองรับควายในระบบการผลิตเกษตรกรรมแบบดั้งเดิม ดังนั้นการศึกษาพัฒนาการของปางควายในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองจึงเป็นหัวใจสำคัญในการทำความเข้าใจรากฐานของชุมชนและระบบการจัดการทรัพยากรร่วม รวมถึงอัตลักษณ์ของชุมชนบุญเรืองในอดีตและการฟื้นคืนระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมที่เหมาะสมกับบริบทของชุมชนในปัจจุบัน โดยสามารถนำเสนอได้ดังต่อไปนี้

ภาพที่ 11 ปางควายในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง ตำบลบุญเรือง อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ
ที่มา: ไทยโพสต์ออนไลน์, สํารวจป่าชุ่มน้ำ ‘ชุมชนบ้านบุญเรือง’ (17 ส.ค. 2564)

ดังที่ได้กล่าวมาในประเด็นพลวัตวิถีชุมชนบุญเรืองซึ่งได้กล่าวถึงประวัติศาสตร์และพัฒนาการของชุมชนบุญเรืองที่ให้ข้อมูลที่สำคัญว่า บริเวณพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองในช่วงปี พ.ศ. 2300 เป็นต้นมา เกิดการขยายตัวของชุมชนในพื้นที่เพิ่มมากขึ้นและชาวบ้านได้ตกลงกันในการกำหนดพื้นที่หนองน้ำ ป่าชุ่มน้ำติดแม่น้ำไว้เป็นพื้นที่ใช้ประโยชน์ร่วมกัน เป็นพื้นที่เลี้ยงควายในฤดูฝน (ปางควาย) ดังนั้นบริเวณพื้นที่ดังกล่าวซึ่งรวมไปถึงป่าชุ่มน้ำบุญเรืองจึงเรียกว่า “ปางควายป่าบุญเรือง” มาโดยตลอด

สำหรับ “ปางควาย” หมายถึง บริเวณพื้นที่ที่ชาวบ้านนำควายมาพักโดยมีการทำขอบเขตพื้นที่เพื่อกันไม่ให้ควายออกนอกบริเวณรวมถึงมีที่พักชั่วคราวสำหรับผู้เลี้ยงในการพักผ่อนและดูแลควาย ปางควายถูกจัดตั้งขึ้นมาเพื่อเป็นการสร้างความสะอาดและป้องกันกลิ่นรบกวนหรือการที่ควายจะเข้าไปทำความเสียหายแก่พืชไร่และพืชสวน โดยผู้เลี้ยงควายจึงนำควายไปอยู่รวมกันนอกหมู่บ้านโดยสร้างคอกควายบริเวณเดียวกัน โดยมีการจัดระเบียบและกตึกาในการอยู่ร่วมกันของควายและเจ้าของ เช่น การจัดเวรยามในการดูแล เป็นต้น (จเร หลิมวัฒนา, 2546) โดยทั่วไปปางควายจะอยู่ในเขตพื้นที่สาธารณะขนาดใหญ่ของชุมชนซึ่งมักเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำเช่น หนองน้ำขนาดใหญ่หรือป่าชุ่มน้ำ ขณะเดียวกันก็เป็นพื้นที่เปิดโล่งที่มีหญ้าและพืชที่เหมาะสมสำหรับการเลี้ยงควาย โดยสามารถปล่อยให้ควายหาอาหารและน้ำได้เองตามธรรมชาติ สำหรับจำนวนควายในปางขึ้นอยู่กับขนาดของชุมชนซึ่งบางแห่งอาจมีควายอยู่มากกว่าหนึ่งพันตัว ซึ่งกระจายตัวในเขตภาคเหนือโดยเฉพาะในพื้นที่ลุ่มติดแม่น้ำหรือป่าชุ่มน้ำ

ภายใต้บริบทของวิถีการดำเนินชีวิตทางด้านเกษตรกรรมของไทยผ่านการเพาะปลูกข้าวเป็นอาชีพหลักตั้งแต่ในอดีต เราจะพบการเลี้ยงควายในรูปแบบปางควายซึ่งเชื่อมโยงกับพื้นที่ป่าหรือพื้นที่ชุ่มน้ำพบเจอได้ในทุกภูมิภาคของประเทศไทยโดยมีรูปแบบและคำเรียกที่แตกต่างกันไปตามวิถีชีวิตของแต่ละท้องถิ่น ดังเช่นในเขตพื้นที่ภาคอีสานเรียกว่า “ควายทาม” ซึ่งหมายถึงควายที่ถูกเลี้ยงในพื้นที่ “ป่าทาม” อันหมายถึงที่ราบลุ่มริมน้ำหรือบริเวณที่มีน้ำท่วมถึง ซึ่งควบคู่กับ “ป่าบุง” ซึ่งเป็นพื้นที่ลุ่ม มีลักษณะเป็นแอ่งหรือบึง (https://waymagazine.org/villager_researcher_donrad/) สำหรับในพื้นที่ภาคใต้ก็มีการเลี้ยงควายในเขตพื้นที่ชุ่มน้ำเช่นเดียวกันเรียกว่า “การเลี้ยงควายปลัก” หรือ “ควายน้ำ” ซึ่งเป็นการเลี้ยงควายโดยปล่อยให้ควายหากินโดยอิสระในบริเวณพื้นที่ชุ่มน้ำ ตัวอย่างเช่น บริเวณทะเลน้อย จังหวัดพัทลุง ซึ่งปัจจุบันได้รับการยกย่องเป็นแหล่งมรดกภูมิปัญญาการเกษตรโลก (GIAHS) ของ FAO เป็นต้น ดังนั้นจะเห็นได้ว่าการเลี้ยงควายในประเทศไทยมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพื้นที่ป่าและพื้นที่ชุ่มน้ำมาอย่างยาวนาน เนื่องจากควายต้องอาศัยแหล่งน้ำและทุ่งหญ้าที่อุดมสมบูรณ์เป็นแหล่งอาหารและพื้นที่อยู่อาศัยตามธรรมชาติ พื้นที่ป่าชุ่มน้ำจึงถูกใช้เป็นแหล่งเลี้ยงควายสำคัญในหลายภูมิภาค

สำหรับปางควายในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองก็มีรูปแบบและการดำเนินการเช่นเดียวกับปางควายในพื้นที่อื่น ๆ ซึ่งสัมพันธ์กับการดำเนินชีวิตของผู้คน จากการศึกษาและทำเก็บรวบรวมข้อมูลพบว่า ชุมชนบุญเรืองในอดีตต่างประกอบอาชีพทำนาโดยมีควายเป็นเครื่องมือสำคัญในการดำเนินชีวิต ทุกครัวเรือนที่ทำไร่ทำนาจะต้องมีควายติดบ้านโดยเฉลี่ย 2 – 15 ตัว (ขึ้นอยู่กับขนาดของพื้นที่และฐานะแต่ละครอบครัว) เพราะควายเป็นเครื่องมือสำคัญในการทำนา เป็นแรงงาน เป็นพาหนะในการขนส่งและการเดินทาง (เทียมเกวียน) อย่างไรก็ตามในช่วงฤดูทำนาชาวบ้านในแต่ละครัวเรือนจะปล่อยให้ควายออกไปหากินโดยอิสระแต่ละลูกเอาไว้ที่บ้านเฉพาะคู่แอกหรือคู่ไถซึ่งจำเป็นสำหรับการทำนาเพียง 2 – 3 คู่เท่านั้น

ขณะที่ตัวอื่น ๆ ก็ปล่อยในพื้นที่สาธารณะของชุมชนซึ่งต่อก็ประสบปัญหาการที่ควายได้เข้าไปกินข้าวในนา รวมถึงทำลายพืชไร่พืชสวนของคนในชุมชน ขณะเดียวกันการเลี้ยงควายจำนวนมากในครัวเรือนส่งผลให้เกิดปัญหาทางด้านสุขภาพ กลิ่นและมูลของควายซึ่งได้สร้างผลกระทบแก่ชุมชน ดังนั้นในชุมชนจึงมีการตกลงหาแนวทางในการแก้ไขปัญหาดังกล่าวโดยการจัดตั้งปางควายของชุมชนขึ้นมาเพื่อกำหนดขอบเขตพื้นที่ในการเลี้ยงดูควายให้เหมาะสม โดยเป็นพื้นที่สาธารณะขนาดใหญ่และที่สำคัญต้องมีสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมต่อการเลี้ยงดูและการหาอาหารของควายอย่างเหมาะสม ซึ่งพื้นที่ดังกล่าวได้แก่บริเวณป่าชุ่มน้ำบุญเรืองซึ่ง

“....ในอดีตพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองมีปางควายซึ่งแบ่งออกเป็นหลายคุ้ม ไม่เพียงแค่เฉพาะบ้านบุญเรืองหมู่ 2 เท่านั้น เช่น ปางควายคุ้มบ้านปล้อง ปางควายบ้านแกงเหนือ ปางควายบ้านแกงใต้ โดยอาศัยร่องน้ำในการแบ่งขอบเขตของปางควายและพื้นที่ป่าบุญเรืองของแต่ละคุ้ม ปางควายจึงเป็นรูปแบบการจัดการควายของทุกชุมชนที่ต้องอาศัยควายในการทำนา...”
(สัมภาษณ์, พิเศษพงษ์ คุรุปรัชฌามรรค, 10 สิงหาคม 2568)

สำหรับการบริหารจัดการปางควายมีลักษณะเป็นข้อตกลงกันของคนในชุมชน โดยไม่มีกฎระเบียบที่ชัดเจนในลักษณะที่เป็นลายลักษณ์อักษร แต่เป็นการอาศัยความเข้าใจร่วมกัน คำนึงและความไว้วางใจในหมู่สมาชิกชุมชน โดยชาวบ้านได้ตกลงกันขอบเขตพื้นที่บริเวณชายขอบของป่าบุญเรืองซึ่งเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำซึ่งติดกับแม่น้ำอิงด้วยการทำเป็นรั้วไม้ไผ่ (เรียกว่าการ “ตั้งบ่อ” ส่วนใหญ่ใช้กันป้องกันวัวหรือควายไม่ให้ออกไปจากที่ล่อม เป็นรั้วที่ใช้ไม้ไผ่รวกเป็นลำสอดเข้ากับรูเสาที่เจาะรูไว้ โดยเสาใช้ได้ทั้งไม้เนื้อแข็งและไม้ไผ่ลำใหญ่) โดยเจ้าของควายต้องเป็นผู้ดำเนินการจัดทำรั้วร่วมกันกับชุมชน โดยความยาวของรั้วขึ้นอยู่กับจำนวนควายที่ตนเองครอบครองและเอามาปล่อยในพื้นที่ปางควาย (ควาย 1 ตัวกำหนดความยาวรั้ว 3 วา หรือประมาณ 6 เมตร ดังนั้น หากเจ้าของควายเอาควายมาไว้ในปางควายจำนวน 5 ตัว ก็ต้องจัดทำรั้วไม้ไผ่จำนวน 15 วา หรือประมาณ 30 เมตร เป็นต้น) นอกจากนี้ถ้าหากรั้วที่กันขอบเขตของปางควายชำรุดในเขตการดูแลของใคร เจ้าของก็ต้องทำการซ่อมแซมหรือเสียเงินเพื่อรับผิดชอบ ขณะเดียวกันหากควายออกไปทำลายพืชผลจากรั้วที่ชำรุดในเขตของใคร เจ้าของเขตรั้วเหล่านั้นต้องเป็นผู้ชดเชยค่าเสียหายไม่ใช่เจ้าของควาย ปางควายจึงเป็นพื้นที่สาธารณะของชุมชนในการนำควายที่ไม่ได้ใช้สำหรับการทำนามาอยู่ร่วมกัน โดยปล่อยให้ควายหากินได้โดยอิสระ เพื่อป้องกันไม่ให้ควายเหล่านั้นออกไปทำลายพืชผลทางการเกษตรโดยเฉพาะต้นข้าวซึ่งอยู่ในฤดูของการหว่านไถ

ภาพที่ 12 รั้วตั้งบ่อง เป็นรั้วสำหรับการกั้นคอกวัวหรือควาย โดยคำว่า “บ่อง” หมายถึงการเจาะรู เพื่อเอาไม้ไผ่ใส่เข้าไป
ในรูนั้นเพื่อกำหนดขอบเขตของรั้ว

ที่มา: สำนักส่งเสริมศิลปวัฒนธรรมและล้านนาสร้างสรรค์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (2566)

“...ในช่วงที่มีการทำนาเป็นหลักปางควายของชุมชนบุญเรืองมีควายอยู่ในปางกว่า 300 ตัว
ปล่อยให้เลี้ยงโดยอิสระ นาน ๆ ก็เข้าไปดู บางทีก็ตายอยู่ในปาง เกิดลูกอยู่ในปาง แม้จะมีควายอยู่จำนวน
มาก แต่เจ้าของและตัวของควายก็จะจำกันได้ ปางควายในอดีตจึงเปรียบเสมือนการกั้นขอบเขตพื้นที่ไว้
ไม่ให้ออกไปวุ่นวายสร้างความเดือดร้อนแก่พื้นที่อื่น ๆ ซึ่งตัวควายไม่หายไปไหนเพราะในยุคนี้ควายมี
จำนวนมากมาย ซึ่งแตกต่างจากในตอนนี้อยากเป็นเป็นเรื่องของราคาและการซื้อขาย...”

(สัมภาษณ์, สมาน จินะพรหม, 10 ตุลาคม 2568)

“...ใครมีควายนั้ก ก็ต้องทำรั้วนี้ตามจำนวนของควาย พื้นที่ของปางควายบุญเรืองก็ขยาย
ออกไปเรื่อย ๆ จำนวนควายก็เพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ พอควายมันไปอยู่ด้วยกันมันก็ออกลูกออกหลานในปาง
ควายเพิ่มขึ้นไปอีก...”

(สัมภาษณ์, พิสมัย จินะพรหม, 10 ตุลาคม 2568)

ดังนั้นในอดีตทุกบ้านในพื้นที่บ้านบุญเรืองจะต้องมีควายติดบ้านเอาไว้เสมอไม่มากก็น้อย เพราะ
ควายถือเป็นทั้งแรงงานและพาหนะสำคัญสำหรับการทำนาและการดำรงชีวิต เนื่องจากภายใต้วิธีการ
ดำรงชีวิตด้านเกษตรกรรมที่จำเป็นต้องพึ่งพาควายในทุกมิติและในทุกกิจกรรม ควายจึงไม่ได้เป็นเพียงแค่
สัตว์สำหรับการใช้งานเพียงเท่านั้น แต่ยังเปรียบเสมือนเป็นสมาชิกในครอบครัว มีความผูกพัน และ
เชื่อมโยงกับการดำเนินชีวิตของผู้คนในชุมชนโดยแบ่งแยกมิได้ สังเกตได้จากการมีวัฒนธรรมและพิธีกรรม
ที่เกี่ยวข้องกับและเชื่อมโยงควายในวิถีชีวิตอยู่หลากหลายประการ ตัวอย่างเช่น “พิธีสู่ขวัญควาย” ซึ่งเป็น
พิธีที่ทำกันเมื่อเสร็จจากการปลูกข้าวดำนาแล้ว เป็นพิธีที่แสดงถึงการระลึกถึงบุญคุณของควายที่ได้ใช้

แรงงานในการไถนา ซึ่งในบางครั้งอาจมีการเชียนตี ดุค่า ในช่วงการทำนา เป็นการขอขมาลาโทษที่ได้ล่วงเกินอีกทั้งเป็นการปลอบขวัญควาย โดยส่วนใหญ่ผู้ทำพิธีมักเป็นเจ้าของควายเองแต่หากครอบครัวใดมีฐานะที่ร่ำรวยก็อาจทำการจ้างหมอพิธีมาทำก็ได้

ภาพที่ 13 พิธีสู่ขวัญควายซึ่งแสดงถึงความผูกพันระหว่างชุมชนบุญเรืองและควายในวิถีการดำเนินชีวิต
โดยเป็นรูปที่อยู่ในวิหารวัดบุญเรืองใต้ อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย

ที่มา: ผู้วิจัย (2568)

สำหรับของเซ่นไหว้หรือเครื่องสู่ขวัญโดยส่วนใหญ่ประกอบไปด้วย บายศรี 1 ชุด ขนม ข้าวต้ม เหล้าไห ไก่คู่ ไช้ต้ม 1 คู่ ข้าวตอกดอกไม้ หมายพลู ด้ายสายสิญจน์ผูกเขาควาย หญ้าอย่างดี 1 หาบ ข้าวเปลือก ข้าวสาร ถั่วงา ถั่วลันเตา บางแห่งจะมีเสตง 1 อัน มีขันป้ออาจารย์ ผ้าขาว ผ้าแดง เงิน 10 สลึง ปัจจุบันใส่ 12 บาท (โดยรายละเอียดก็จะแตกต่างกันไปตามแต่ละพื้นที่) โดยมีป้ออาจารย์ผู้ทำพิธีสู่ขวัญควายหรือบางทีก็เป็นเจ้าของควาย โดยทำพิธีคล้ายกับพิธีฮ้องขวัญหรือสู่ขวัญของคนภาคเหนือ โดยเนื้อหาจะกล่าวเป็นคำอำทำนองเสนาะเมืองเสียงจ้อยขอ พรรณนาถึงคุณความดีของควายที่มีต่อเจ้าของ ในการทำไร่ไถนาซึ่งเป็นภาระอันหนักทั้งคนและควายต้องทำงานร่วมกันตลอดระยะเวลาในฤดูหว่านไถ จนกระทั่งปลูกเสร็จ เมื่อป้ออาจารย์กล่าวจบผู้เป็นเจ้าของควายจะนำกรวยดอกไม้ไปผูกกับเขาควาย ให้

ควายกินปลายกล้าข้าวหรือหญ้าอย่างดีที่เตรียมไว้ เพื่อแสดงความรักและเมตตาต่อควาย (At-Chiangmai. (17 มีนาคม 2560). พิธีสู่ขวัญควาย. สืบค้นจาก <https://www.at-chiangmai.com>)

นอกจากความสัมพันธ์ในด้านแรงงานในการใช้ประโยชน์แล้ว ควายยังมีความสัมพันธ์ในเชิงสังคม และวัฒนธรรมที่ใกล้ชิดและผูกพันอย่างลึกซึ้งโดยเปรียบเสมือนสมาชิกในครอบครัวมีการตั้งชื่อ มีการดูแลและเอาใจใส่รวมถึงมีบทบาทในวิถีชีวิตประจำวันของคนในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นการดูแลยามเจ็บป่วย หรือแม้แต่การไม่ตัดสินใจฆ่าหรือการกินเนื้อในยามไม่จำเป็น นอกจากนี้ความผูกพันดังกล่าวยังมีความลึกซึ้งถึงทางด้านจิตวิญญาณและศาสนาอีกด้วยภายใต้ระบบสังคมแบบความเชื่อดั้งเดิม

“...เวลาควายติดบวก (แอ่งน้ำเล็ก ๆ หรือหลุมโคลนที่ควายชอบไปนอน) แล้วเขาช่วยมันขึ้นบได้ เขาก็ได้ขำมัน แต่แบ่งผามน้อย ๆ (กระท่อมเล็ก ๆ) อ้อมมัน เอน้ำ เอาหญ้าไปป้อนมัน...ปล่อยให้มันตายไปคนเดียว (ไม่ต้องการฆ่าเพราะเป็นสัตว์ใหญ่และเปรียบเสมือนเป็นคนในครอบครัว) แล้วเมื่อมันตาย เขาก็ขอสุมาเพื่อเอาเนื้อมันมากิน...”

(สัมภาษณ์, น้ำทรง, 26 กรกฎาคม 2568)

“...เวลาไปวัดแล้วตานชนข้าว (การทำบุญอุทิศส่วนกุศลของชาวล้านนา) บได้ตานเฉพาะป้ออ้อย แม่อยู่ทีล่งลับไปแล้ว แต่จะตานไปอ้อควายของเขาที่ตายไปแล้วพร้อม ๆ กัน...”

(สัมภาษณ์, น้ำเพชร, 26 กรกฎาคม 2568)

สำหรับบทบาทของควายในมิติทางเศรษฐกิจในอดีตมิได้ตั้งอยู่บนฐานของการซื้อ-ขายเพื่อการแสวงหากำไรในระบบตลาดดังเช่นปัจจุบัน หากแต่เป็นระบบเศรษฐกิจเพื่อการยังชีพและผูกพันอยู่กับวิถีชีวิตและความสัมพันธ์ภายในชุมชนเป็นสำคัญ ดังนั้นควายจึงทำหน้าที่เป็นทั้งแรงงานหลักในการทำนา ขณะเดียวกันก็ยังเป็นทรัพย์สินที่สะท้อนถึงสถานะของแต่ละครอบครัว โดยถึงแม้ทุกบ้านจะมีควายกันในทุกหลังคาเรือน แต่บ้านใดที่มีการถือครองควายเป็นจำนวนมากแสดงถึงสถานะทางเศรษฐกิจและสังคมที่ดี ควายเปรียบเสมือนเป็นกองทุนเงินฝากสำหรับการเช่าและการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการไม่ว่าจะเป็นการให้เช่าเพื่อใช้ทำนา โดยมูลค่าของการเช่าควายในการทำนาจะจ่ายเป็นผลผลิตโดยเป็นการตกลงกันว่าได้กี่ถังหรือกี่หาบหลังจากที่เก็บเกี่ยวผลผลิต เป็นต้น

“...ควายคูไหนดีมันไถนาเก่ง ก็มีคนมาขอซื้อหรือขอเช่าสำหรับไปทำนา ถึงขนาดมาขอแลกกับที่ดินก็มี...”

(สัมภาษณ์, นายสมาน จินพรม, 10 ตุลาคม 2568)

กล่าวได้ว่าคุณค่าในทางเศรษฐศาสตร์ของควายปรากฏอยู่ในรูปแบบการถือครอง การแลกเปลี่ยน รวมถึงการใช้ประโยชน์ทางสังคม เช่น การใช้แรงงานควายสำหรับการผลิตข้าว การนำควายเพื่อทำการแลกเปลี่ยนกับทรัพยากรอื่น ๆ เช่น ผลผลิตข้าว ที่ดิน หรือสิ่งที่มีความจำเป็นในชีวิตประจำวัน รวมถึงการใช้ควายเพื่อแลกเปลี่ยนในทางความสัมพันธ์ทางสังคม เช่น การใช้ควายเป็นส่วนหนึ่งในของหมั้นหรือสินสอดในการแต่งงาน เป็นต้น

“....อย่างลุงไปขอป่าแสงแต่งงาน ลุงก็มีสินสอดเป็นควาย 1 คู่ เกวียน 1 เล่ม รถเครื่อง 1 คัน ก็พอสำหรับการแต่งงานละ...”

(สัมภาษณ์, นายสุวิทย์ การะหัน, 10 ตุลาคม 2568)

จะเห็นได้ว่าปางควายป่าชุ่มน้ำบุญเรืองจึงเป็นมากกว่าพื้นที่เลี้ยงสัตว์ของชุมชนแต่ยังเป็นพื้นที่สะท้อนถึงความสัมพันธ์ระหว่างควาย ป่าและชุมชน ผ่านวิถีชีวิต วัฒนธรรมและเศรษฐกิจของชุมชนอย่างแนบแน่นและไม่สามารถแบ่งแยกได้ โดยในอดีตควายทำหน้าที่เป็นทั้งแรงงาน ทรัพยากรสิ้นรวมไปถึงความสัมพันธ์ในเชิงความรู้สึกของผู้คน ขณะที่ปางควายก็ทำหน้าที่เป็นกลไกในการจัดการทรัพยากรร่วมและรักษาสมดุลภายในชุมชน อย่างไรก็ตามภายใต้กระบวนการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมและการเข้ามาของเทคโนโลยีสมัยใหม่ส่งผลให้บทบาทของควายและปางควายได้ถูกปรับเปลี่ยนและลดทอนลงไปตามเวลา ดังนั้นการศึกษาพัฒนาการและความสำคัญของปางควายจะเห็นได้ว่าการเปลี่ยนแปลงของปางควายมิได้เกิดขึ้นโดยบังเอิญ หากแต่เป็นผลจากปัจจัยเชิงโครงสร้างทั้งด้านเศรษฐกิจ การเมือง และสังคม ดังนั้นในบทถัดไปคณะผู้วิจัยจะทำการวิเคราะห์ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวอย่างเป็นระบบ

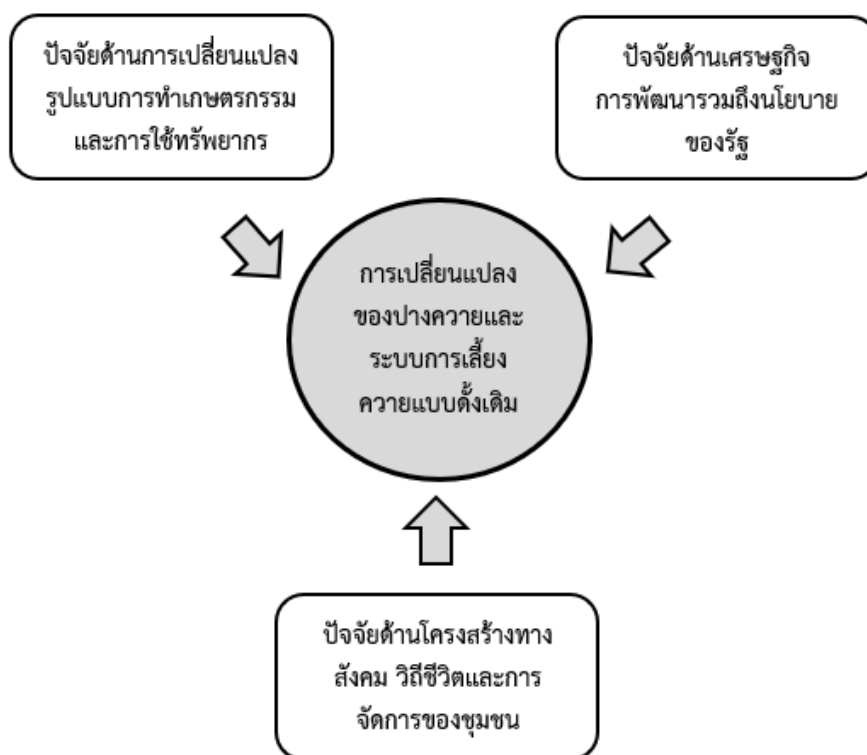
2) ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของปางควายและระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย

สำหรับเนื้อหาในประเด็นนี้มุ่งนำเสนอผลการวิจัยในสองประเด็นสำคัญ ได้แก่ ประเด็นแรกปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของปางควายและระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย โดยตั้งอยู่บนพื้นฐานที่ว่าปางควายป่าชุ่มน้ำบุญเรืองเป็นพื้นที่ที่มีพลวัตและการให้ความหมายใหม่อย่างต่อเนื่องภายใต้บริบทการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง การดำรงอยู่ของปางควายจึงมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับโครงสร้างการใช้ประโยชน์ที่ดินทางด้านการเกษตรกรรมและการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ รวมถึงความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างชุมชนกับองค์ประกอบภายนอกที่เข้ามามีอิทธิพลต่อพื้นที่อย่างต่อเนื่อง การวิเคราะห์ในส่วนนี้จึงมุ่งทำความเข้าใจว่าปัจจัยใดบ้างที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของปางควายรวมถึงระบบการเลี้ยงควายภายในชุมชน

นอกจากนี้ยังได้ทำการศึกษาการฟื้นคืนปางควายขึ้นมาอีกครั้งภายใต้การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจ โดยปางควายในปัจจุบันมีการปรับบทบาทและหน้าที่ให้สอดคล้องกับบริบททางสังคมและวัฒนธรรมร่วมสมัยอันเป็นการแสดงถึงความพยายามในการรักษาวิถีวัฒนธรรม ควบคู่ไปกับการอยู่รอดภายใต้บริบทที่แตกต่างจากอดีต โดยคณะผู้วิจัยสามารถนำเสนอรายละเอียดในการนำเสนอต่อไปนี้

2.1 ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของปางควายและระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย

สำหรับปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของปางควายรวมถึงรูปแบบและระบบการเลี้ยงควายอันส่งผลต่อการสูญหายไปจากชุมชนบุญเรือง คณะผู้วิจัยได้ดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลโดยสามารถแบ่งออกได้เป็น 3 ปัจจัยสำคัญได้แก่ ปัจจัยด้านการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการทำเกษตรกรรมและการใช้ทรัพยากร ปัจจัยด้านโครงสร้างทางสังคม วิถีชีวิตและการจัดการของชุมชน และปัจจัยด้านเศรษฐกิจ การพัฒนารวมถึงนโยบายของรัฐ ปัจจัยทั้ง 3 ประการนี้ต่างเป็นเงื่อนไขร่วมกันอันส่งผลให้ปางควายดั้งเดิมค่อย ๆ เสื่อมถอยและสูญเสียมูลค่ารวมถึงลดบทบาทลงจากวิถีชีวิตของชุมชน โดยนำเสนอในแต่ละประเด็นดังนี้

ภาพที่ 14 ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของปางควายและระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง

2.1.1 ปัจจัยด้านการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการทำเกษตรกรรมและการใช้ทรัพยากร

สำหรับการเปลี่ยนแปลงของปางควายป่าชุ่มน้ำบุญเรืองมีปัจจัยสำคัญประการแรกจากการเปลี่ยนแปลงในด้านการทำเกษตรกรรมรวมถึงการใช้ทรัพยากรที่ได้จากธรรมชาติ จากข้อมูลเอกสารพลวัตรชุมชนบุญเรืองซึ่งได้ทำการรวบรวมความเป็นมา วิธีการผลิต ความสัมพันธ์ทางสังคมและทรัพยากรทางธรรมชาติซึ่งได้ระบุไว้ว่าในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2300 – 2504 เป็นช่วงของการขยายชุมชนและวิถี “ปางควาย” โดยมีการอพยพผู้คนจากเมืองน่าน เมืองพาน และเมืองปงจังหวัดพะเยา เกิดการขยายตัวของชุมชนขนาดใหญ่เพิ่มมากขึ้นโดยต่างประกอบอาชีพเกษตรกรรมและทำนารวมถึงจัดตั้ง “ปางควาย” เพื่อทำการเลี้ยงควายในช่วงฤดูฝน โดยมีจำนวนควายในปางมากกว่า 300 ตัว ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของควายซึ่งเป็นเครื่องมือทั้งทางด้านการเกษตรและการเดินทางขนส่งในยุคนั้น

อย่างไรก็ตามภายใต้การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ สังคมและระบบเกษตรกรรมอันเป็นผลจากการพัฒนาได้ส่งผลต่อบทบาทของควายในฐานะแรงงานการผลิต โดยเฉพาะการนำเทคโนโลยีและเครื่องจักรกลทางการเกษตรเข้ามาใช้แทนแรงงานคนและแรงงานสัตว์ได้เปลี่ยนแปลงรูปแบบการผลิต

อย่างสิ้นเชิง เครื่องจักรมีความรวดเร็ว ใช้แรงงานคนน้อย และสามารถรองรับการเพาะปลูกในพื้นที่ขนาดใหญ่ซึ่งสอดคล้องกับเวลาการผลิตที่ถูกกำหนดโดยระบบตลาดและฤดูกาล ส่งผลให้ควายซึ่งเคยศูนย์กลางของระบบการผลิตทางเกษตรกรรมในชุมชนค่อย ๆ สูญเสียความจำเป็นลงไปเรื่อย ๆ

“...ควายเวลาไถนาจะต้องมีการพักเหนื่อย แต่รถไถเจ้าทุ้งนี้ไม่มีพัก ไม่ต้องให้อาหาร ไม่ต้องดูแลเลี้ยงดู ไม้ก็ต้องเปลี่ยนทั้งนั้นแหละ...”

(การสนทนากลุ่ม, 9 พฤศจิกายน 2568)

“...ควายค่อย ๆ หายไปจากชุมชนตั้งแต่ปีพ.ศ. 2522 เป็นต้นมา ลุงชายควายปีพ.ศ. 2522 ขายไป 7 ตัว ได้รถเจ้าทุ้ง 1 คัน เก็บเกวียนไว้ได้ 2 ปี มาขายเกวียนได้ 1,500 บาท มาคิดถึงตอนนี้ยังเสียดาย เพราะว่าทุกคนก็ขายกันหมด ซึ่งเงินจำนวนนั้นถือว่าค่อนข้างมาก...”

(การสนทนากลุ่ม, 9 พฤศจิกายน 2568)

นอกจากนี้การเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินโดยเฉพาะการเบิกพื้นที่และการเข้าครอบครองพื้นที่สาธารณะป่าชุมชนน้ำบุญเรืองเพื่อดำเนินกิจกรรมทางการเกษตรและการเพาะปลูกในรูปแบบพื้นที่ขนาดใหญ่อันส่งผลกระทบต่อพื้นที่เพื่อการเลี้ยงควายได้ลดขนาดลงไป แม้จะมีการพยายามอนุรักษ์พื้นที่โดยในปีพ.ศ.2510 ได้มีการจดทะเบียนป่าชุมชนน้ำบุญเรืองเป็นที่ดินเลี้ยงสัตว์สาธารณะประโยชน์ โดยออกเป็นหนังสือสำคัญที่หลวง (นสล.) ฉบับที่ 2540/2510 ระบุว่าป่าชุมชนน้ำบุญเรืองใช้เป็นพื้นที่สำหรับเลี้ยงสัตว์สาธารณะประโยชน์ เนื้อที่ 3,021 ไร่ 1 งาน 75 ตารางวา อย่างไรก็ตามก็ยังคงมีการพยายามรุกล้ำพื้นที่โดยมีเป้าหมายเพื่อขยายพื้นที่ทำกินมาเป็นระยะ (ณัฐพงศ์ รักงามและทศพล พงษ์ดี, 2568: 111)

ขณะเดียวกันรูปแบบการทำการเกษตรที่มีการเปลี่ยนแปลงไม่ว่าจะเป็นการทำนาที่เคยอาศัยฤดูกาลที่เหมาะสมตามธรรมชาติในการเพาะปลูก (นาปี) ก็เปลี่ยนไปสู่การทำนาปรัง หรือการทำนา 2 ครั้งต่อหนึ่งรอบปีซึ่งสอดคล้องกับการปรับปรุงสายพันธุ์ของข้าวที่สามารถเก็บเกี่ยวได้เร็วมากยิ่งขึ้น (สามารถเก็บเกี่ยวได้ภายใน 100 วันหรือต่ำกว่า) ขณะที่พืชเชิงพาณิชย์อื่น ๆ ที่ได้รับการสนับสนุนและสร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจโดยรัฐและเอกชนก็ได้รับการแพร่ขยายเข้ามายังชุมชน เช่น ข้าวโพด อ้อย มันสำปะหลัง ส่งผลให้ควายซึ่งมีความสำคัญในระบบนาข้าวค่อย ๆ ลดบทบาทลงไปอย่างต่อเนื่อง กระทั่งในช่วงประมาณปีพ.ศ. 2545 – 2546 การทำนาโดยการใช้เครื่องจักรไม่ว่าจะเป็นรถไถนา รถเกี่ยวข้าว ได้เข้ามาแทนที่การใช้แรงงานสัตว์และควายก็ได้หายไปจากระบบการผลิตของชุมชนบุญเรือง ขณะเดียวกันการใช้

ประโยชน์จากป่าชุ่มน้ำในบทบาทของปางควายก็ได้หายไปแต่ชาวบ้านยังคงใช้ประโยชน์ในการเก็บหาของป่า พืชและการประมง

กล่าวได้ว่าเมื่อรูปแบบการผลิตทางด้านเกษตรกรรมได้เปลี่ยนไปจากเดิมซึ่งในอดีตมีลักษณะของการผลิตสำหรับการบริโภคภายในครัวเรือนเหลือก็ทำการเก็บและแลกเปลี่ยน ได้เปลี่ยนแปลงไปสู่การผลิตที่เน้นไปที่ประสิทธิภาพ ความรวดเร็ว การลดต้นทุน ความคุ้มค่าและผลกำไรในรูปแบบเงินตราที่ตอบสนองต่อกลไกในระบบตลาด การดำรงอยู่ของควายในฐานะแรงงานการผลิตแบบดั้งเดิมจึงไม่สอดคล้องกับตรรกะของการพัฒนาเกษตรกรรมสมัยใหม่ ส่งผลให้ควายค่อย ๆ ถูกลดบทบาทและหายไปจากวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจของชุมชนรวมถึงปางควายเช่นเดียวกัน ถึงแม้ควายจะยังคงมีคุณค่าในเชิงวัฒนธรรมและความทรงจำของชุมชนก็ตาม

2.1.2. ปัจจัยด้านโครงสร้างทางสังคม วิถีชีวิตและการจัดการของชุมชน

นอกจากปัจจัยทางด้านการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการทำเกษตรกรรมและการใช้ทรัพยากรของป่าชุ่มน้ำบุญเรืองแล้ว อีกหนึ่งปัจจัยสำคัญที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของปางควายในพื้นที่ได้แก่การเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคม วิถีชีวิตของผู้คนในชุมชน โดยรูปแบบในการดำเนินชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไปภายใต้พลวัตในการพัฒนาไม่ว่าจะเป็นการเกิดขึ้นของถนนที่มีความเป็นมาตรฐานเชื่อมโยงระหว่างอำเภอเชียงของและตัวเมืองเชียงราย การพัฒนาแหล่งน้ำผ่านการขุดลอกหนองน้ำ รวมถึงระบบชลประทาน คนในชุมชนเริ่มปรับเปลี่ยนอาชีพเกษตรกรรมไปเป็นการใช้แรงงานก่อสร้างในตัวเมืองและต่างจังหวัด ขณะที่ชาวบ้านบางส่วนได้เดินทางไปทำงานต่างประเทศที่ประเทศซาอุดีอาระเบีย คูเวต สิงคโปร์และมาเลเซียเป็นต้นโดยเฉพาะกลุ่มหนุ่มสาวซึ่งเป็นแรงงานสำคัญของชุมชนได้ทำการย้ายถิ่นของแรงงานจากชนบทเข้าสู่เมืองอย่างต่อเนื่อง

จากการเก็บรวบรวมข้อมูลผ่านการสัมภาษณ์พบว่า ระบบการศึกษาได้กลายเป็นกลไกสำคัญในการยกระดับฐานะทางสังคมและเศรษฐกิจส่งผลให้กลุ่มเด็ก เยาวชนและคนรุ่นใหม่ถูกคาดหวังและผลักดันให้ทำการศึกษาในระดับที่สูงขึ้นเพื่อที่จะได้ประกอบอาชีพที่ได้เงินเดือนรวมถึงสถานะทางสังคมที่มากกว่าการประกอบอาชีพทางด้านเกษตรกรรมโดยเฉพาะการทำนาซึ่งเป็นงานที่ลำบาก เหนื่อยกับความเสี่ยง รายได้ไม่แน่นอนและขาดความมั่นคง

“...สมัยลุงมันบ่ต้องเรียนหนังสือสูง ๆ เขาก็ทำนาเลี้ยงควายหารายได้เลี้ยงตัวและครอบครัวได้ มันบ่เหมือนเดี๋ยวนี้อะอ่อนมันต้องเรียนหนังสือ เพื่อจะได้งานดี ๆ เงินนี้ ๆ...”

(สัมภาษณ์, สมาน จินะพรม, 10 ตุลาคม 2568)

“...เด็ก ๆ รุ่นใหม่ ๆ บั๊จจักควายกันแล้ว บางคนก็เรียกว่าควายสีชมพู จริง ๆ แล้วเป็นเรียกว่าควายเผือก... แต่จะไปโทษมันก็บั๊ถูก เพราะละอ่อนมันได้อยู่กับนายอยู่กับไร่ มันต้องเรียนหนังสือ บ่เหมือนสมัยก่อนเรียนผ้องบ่เรียนหลายก็เลี้ยงควายทำนาได้...”

(สัมภาษณ์, สมัย จินะพรหม, 10 ตุลาคม 2568)

นอกจากนี้ระบบสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลงจากรูปแบบของครอบครัวขยายที่ต้องพึ่งพาอาศัยแรงงานร่วมกันมาเป็นครอบครัวเดี่ยวที่มีขนาดเล็กลงซึ่งส่งผลต่อศักยภาพทางด้านแรงงานภายในครัวเรือนลดลง ขณะที่บทบาทของกำลังแรงงานในการผลิตซึ่งโดยส่วนใหญ่เป็นกลุ่มแรงงานหนุ่มสาวกลับเข้าสู่ระบบงานอื่น ๆ เช่น ภาคบริการและภาคแรงงานมากกว่าภาคเกษตรกรรมซึ่งเต็มไปด้วยความไม่แน่นอนและสร้างความไม่มั่นคงในการดำเนินชีวิต ส่งผลให้การดำเนินกิจกรรมทางการเกษตรดังเช่นการทำนาตกเป็นภาระของผู้สูงอายุ

“...ทุกวันนี้คนทำนาก็มีแต่คนเฒ่า มันค่อย ๆ ลดลงไป บ่ต้องถามถึงควาย เพราะมันหายไปเองตามความเจริญของบ้านเมืองที่เข้ามา บ่เดี๋ยวนี้ปางควายที่เห็นกันอยู่เป็นก็เลี้ยงควายเพื่อเอาขายเนื้อ ขายเอาลูก หรือควายที่เป็นเอาไปประกวด มันก็บ่แม่นควายทำนา ควายพันธุ์พื้นเมืองของเขา...”

(การสนทนากลุ่ม, 9 พฤศจิกายน 2568)

2.1.3 ปัจจัยด้านเศรษฐกิจ การพัฒนารวมถึงนโยบายของรัฐ

อีกหนึ่งปัจจัยสำคัญที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของปางควายและระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมซึ่งถือได้ว่ามีอิทธิพลสำคัญต่อชุมชนได้แก่ปัจจัยทางด้านการพัฒนาทางเศรษฐกิจ กล่าวได้ว่าเศรษฐกิจและการพัฒนามีบทบาทเป็นกลไกเชิงโครงสร้างที่กำหนดทิศทางและรูปแบบความเปลี่ยนแปลงของชุมชนและสังคม โดยกระบวนการพัฒนาทางเศรษฐกิจได้ปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิต ความสัมพันธ์ทางแรงงาน และรูปแบบการใช้ทรัพยากร อันส่งผลให้โครงสร้างทางสังคมและวิถีชีวิตของชุมชนต้องเปลี่ยนแปลงและปรับตัวตามบริบทใหม่ภายใต้การขับเคลื่อนโดยนโยบายของรัฐ โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายใต้การขับเคลื่อนของแนวคิดเสรีนิยมใหม่ (Neo - Liberalism) ซึ่งเริ่มก่อตัวอย่างชัดเจนในช่วงทศวรรษ 1970 เป็นต้นมา โดยเป็นแนวคิดทางเศรษฐกิจการเมืองที่เน้นบทบาทของกลไกระบบตลาด การเปิดเสรีการค้าและการลงทุนข้ามพรมแดน รวมถึงการส่งเสริมภาคเอกชนให้เป็นตัวขับเคลื่อนหลักของการพัฒนาภายใต้การสนับสนุนโดยบทบาทของรัฐ

ในเขตพื้นที่ภูมิภาคอาเซียนแนวคิดเสรีนิยมใหม่เริ่มเข้ามาในช่วงปลายทศวรรษที่ 1980 ต่อเนื่องถึงทศวรรษที่ 1990 ผ่านกระบวนการเปิดเสรีทางการค้าและรับสนับสนุนการลงทุนโดยตรงจาก

ต่างประเทศ ภายใต้การขับเคลื่อนของแนวคิดเสรีนิยมใหม่ดังกล่าวได้กำหนดทิศทาง รูปแบบและเป้าหมายของอาเซียนจากเดิมที่เน้นบทบาททางด้านการเมืองและความมั่นคงอันเป็นผลจากสงครามเย็น เข้าสู่การเป็นกลไกสำคัญในการรวมกลุ่มทางเศรษฐกิจดังจะเห็นได้จากการผลักดันโครงการเขตการค้าเสรีอาเซียน (AFTA) และต่อ ยอดสู่ประชาคมเศรษฐกิจอาเซียน (AEC) ในปัจจุบัน ในทำนองเดียวกันการเกิดขึ้นของกรอบความร่วมมืออนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง (GMS) ซึ่งเกิดขึ้นในช่วงประมาณปีพ.ศ. 2530 ที่เน้นการเชื่อมโยงโครงสร้างพื้นฐาน การค้า การลงทุน และการเคลื่อนย้ายทุนข้ามพรมแดน โดยมองพื้นที่ในลุ่มน้ำโขงในฐานะพื้นที่เศรษฐกิจเดียวมากกว่าทางด้านระบบนิเวศวิทยาและวัฒนธรรม

สำหรับประเทศไทยได้รับอิทธิพลของแนวคิดเสรีนิยมใหม่โดยการกำหนดแนวนโยบายที่สอดคล้องกับการรวมกลุ่มประเทศในระดับภูมิภาคไม่ว่าจะเป็นการปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจในช่วงปลายปี พ.ศ. 2530 เป็นต้นมา โดยเฉพาะภายหลังจากวิกฤตต้มยำกุ้ง ในปีพ.ศ. 2540 ได้ส่งผลของรัฐไทยได้ทำการปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจขนานใหญ่อันเป็นผลจากการที่ต้องอาศัยความช่วยเหลือจากองค์กรการเงินระหว่างประเทศ เช่น กองทุนการเงินระหว่างประเทศ (IMF) ที่มาพร้อมกับการที่รัฐไทยต้องสร้างสภาพแวดล้อมที่เอื้อต่อการเปิดเสรีทางแข่งขัน การลงทุนโดยเฉพาะทุนต่างชาติเพื่อฟื้นฟูเศรษฐกิจและความเชื่อมั่นของรัฐไทยในระบบโลก

สำหรับในพื้นที่ชุมชนบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย จากการศึกษาทางด้านเอกสาร รวมถึงการเก็บข้อมูลที่ได้รับจากการสนทนากลุ่มพบว่า การพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงและการปรับตัวของชุมชนมาอย่างต่อเนื่องเช่นเดียวกับในทุกพื้นที่ อย่างไรก็ตามหนึ่งในนโยบายที่ส่งผลกระทบต่อเปลี่ยนแปลงของคนในพื้นที่เห็นได้อย่างชัดเจนได้แก่ “นโยบายเปลี่ยนสนามรบเป็นสนามการค้า” ในช่วงปีพ.ศ. 2531 - 2534 ในสมัยรัฐบาลพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ ที่มีประเด็นสำคัญคือ แนวทางในการลดความตึงเครียดจากการเผชิญหน้าทางด้านความมั่นคงในเขตพื้นที่อินโดจีน โดยการสร้างความร่วมมือทางด้านการค้าและเศรษฐกิจข้ามพรมแดนระหว่างรัฐโดยการเชื่อมโยงประเทศในภูมิภาคที่ส่วนใหญ่มีปัญหาทางด้านความมั่นคงในขณะนั้น (ลาว พม่า เวียดนาม กัมพูชา) ให้เข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดโดยมีประเทศไทยเป็นศูนย์กลาง หรือกล่าวได้ว่าเป็นแนวคิดเศรษฐกิจนำความมั่นคงในพื้นที่ นโยบายดังกล่าวส่งผลให้อำเภอเชียงของในฐานะหนึ่งใน 3 อำเภอของจังหวัดเชียงรายซึ่งมีพื้นที่ชายแดนติดต่อกับสปป.ลาว ได้ปรับเปลี่ยนโครงสร้างและการให้ความหมายใหม่ของพื้นที่ชายแดนจากเดิมซึ่งเป็นพื้นที่ชายขอบด้านความมั่นคงไปสู่ยุทธศาสตร์ทางเศรษฐกิจชายแดน โดยมุ่งส่งเสริมการค้าข้ามแดน การลงทุน และการเชื่อมโยงโครงสร้างพื้นฐานกับต่างชาติอย่างเป็นระบบ อำเภอเชียงของได้กลายเป็นจุดผ่านสำคัญทางด้านการค้าและการคมนาคมขนส่งในเขตอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง ในส่วนของภาคเกษตรกรรมก็ได้ปรับเปลี่ยนไปสู่การผลิตเชิงพาณิชย์เพิ่มมากขึ้น ขณะเดียวกันการขยายตัว

ของการค้าและโครงสร้างพื้นฐานได้เร่งให้เกิดการปรับเปลี่ยนการใช้ที่ดินและรูปแบบการเพาะปลูก โดยเน้นพืชเศรษฐกิจและการใช้เทคโนโลยีการผลิตสมัยใหม่ เครื่องจักรกลทางการเกษตรได้เข้ามาทดแทนแรงงานสัตว์อย่างกว้างขวาง บทบาทของควายในฐานะแรงงานหลักในระบบเกษตรกรรมลดลงอย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้การเลี้ยงควายซึ่งเคยผูกโยงกับระบบนิเวศป่าชุ่มน้ำและปางควายแบบดั้งเดิมจึงค่อย ๆ ถูกลดทอนความสำคัญในเชิงเศรษฐกิจลงไป ขณะที่การเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์ของเชิงของได้ถูกสานต่อและเร่งให้เกิดความเข้มข้นมากยิ่งขึ้นจากการก่อสร้าง “สะพานข้ามแม่น้ำโขงแห่งที่ 4” (เชียงของ - ห้วยทราย) ซึ่งแล้วเสร็จและเปิดอย่างเป็นทางการในปี พ.ศ. 2556 อันเป็นการปรับเปลี่ยนจากพื้นที่ชายแดนเชิงความมั่นคงไปสู่การเป็นศูนย์กลางเชื่อมโยงเศรษฐกิจ การค้าและโลจิสติกส์ที่ถูกนิยามใหม่ว่าเป็น “ประตูเศรษฐกิจ” ของไทยกับกลุ่มประเทศในพื้นที่อนุภูมิภาคชุ่มน้ำโขงอย่างชัดเจน บทบาทของเชิงของได้ถูกยกระดับทางด้านเศรษฐกิจเพิ่มมากขึ้นภายหลังการประกาศ “เขตพัฒนาเศรษฐกิจพิเศษเชียงราย” อันเป็นการยกระดับพื้นที่ชายแดนให้สอดคล้องกับยุทธศาสตร์เศรษฐกิจแบบเสรีนิยมใหม่อย่างเป็นระบบ ผ่านการจัดสรรที่ดิน การวางผังเมือง และการออกแบบกลไกจูงใจการลงทุน โดยให้ความสำคัญกับประสิทธิภาพ การแข่งขัน และการเชื่อมโยงตลาดระหว่างประเทศเป็นศูนย์กลาง อำเภอเชียงของจึงถูกดึงเข้าไปอยู่ในตรรกะของการพัฒนาเชิงเศรษฐกิจระดับมหภาค

ช่วงเวลา/ บริบท	นโยบายของรัฐ	กรอบแนวคิด การพัฒนา	บทบาทของรัฐ	รูปแบบการผลิตและการ ใช้ที่ดิน
เชียงของในอดีต (ก่อนทศวรรษ 2530)	นโยบายความมั่นคง ชายแดน และการ ควบคุมพื้นที่	เศรษฐกิจเพื่อการยัง ชีพและเศรษฐกิจชุมชน	รัฐมีบทบาทจำกัด การ จัดการพื้นที่โดยกลไก ชุมชน	เกษตรเพื่อการยังชีพ ผ่าน แรงงานคนและสัตว์ (ปาง ควายเป็นส่วนหนึ่งของ ระบบการผลิต)
เชียงของช่วง เปลี่ยนผ่าน (2530 - 2550)	นโยบายเศรษฐกิจนำ ความมั่นคง การเปิดเสรี การค้าและการลงทุน	เสรีนิยมใหม่ในระยะ เริ่มต้น	รัฐเอื้ออำนวยต่อระบบ ตลาด และลงทุน โครงสร้างพื้นฐานเพื่อ รองรับการพัฒนา	การเกษตรขนาดใหญ่ เครื่องจักรกลทางการ เกษตร
เชียงของในการ พัฒนาเขต เศรษฐกิจพิเศษ (2550- ปัจจุบัน)	นโยบายเขตพัฒนา เศรษฐกิจชายแดน ดึงดูดการลงทุน	เสรีนิยมใหม่เชิงพื้นที่ และการแข่งขันทาง เศรษฐกิจโดยรัฐ ผลักดัน	รัฐจัดสรรที่ดิน วางผัง เมือง สร้างกลไกจูงใจ การลงทุน	การเปลี่ยนการใช้ที่ดิน รองรับอุตสาหกรรม โลจ ิสติกส์ การทำให้ที่ดินและ ทรัพยากรเป็นสินค้า

ตารางที่ 2 พัฒนาการทางเศรษฐกิจการเมืองของอำเภอเชียงของภายใต้กรอบนโยบายของรัฐ

และการเปลี่ยนแปลงบทบาทของพื้นที่ชายแดน

ที่มา: ปรับปรุงจาก พลวัตชุมชน: ความเปลี่ยนแปลงของวิถีชุมชน ฐานทรัพยากร และนโยบายที่เกี่ยวข้องบ้านบุญเรือง, (2560)

จะเห็นได้ว่าปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของปางควายและระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมในป่าชุมชนน้ำบุญเรืองสามารถสรุปได้เป็น 3 ประเด็นที่เชื่อมโยงสัมพันธ์กันอย่างเป็นระบบ ได้แก่ 1) การเปลี่ยนแปลงรูปแบบการผลิตทางเกษตรกรรมและการใช้ทรัพยากรจากเกษตรเพื่อยังชีพสู่เกษตรเชิงพาณิชย์ ซึ่งทำให้เครื่องจักรกลเข้ามาทดแทนแรงงานควาย ขณะเดียวกันการขยายพื้นที่เพาะปลูกและการรุกไล่พื้นที่สาธารณะได้ส่งผลให้ควายไม่จำเป็นต่อการผลิตที่มีการเปลี่ยนแปลงในพื้นที่ 2) การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคมและวิถีชีวิต โดยเฉพาะการย้ายถิ่นของแรงงานหนุ่มสาวรวมถึงการยกระดับการศึกษาส่งผลต่อแรงงานและการจัดการร่วมของชุมชนขณะที่ส่งผลให้คนรุ่นใหม่ไม่อยู่ในรูปแบบการผลิตทางด้านเกษตรกรรมและการเลี้ยงควายซึ่งไม่ตอบสนองต่อการดำเนินชีวิตในสังคมสมัยใหม่ และ 3) ปัจจัยด้านเศรษฐกิจ การพัฒนารวมถึงนโยบายของรัฐที่ปรับเปลี่ยนพื้นที่ชายแดนเชียงใหม่ของการเข้าสู่การพัฒนาแบบเสรีนิยมใหม่ผ่านการเชื่อมโยงภูมิภาค ผ่านนโยบายเศรษฐกิจนำความมั่นคงส่งผลให้เชิงของกฎหมายใหม่เป็นประตูเศรษฐกิจ ภายใต้เงื่อนไขเหล่านี้ปางควายในฐานะระบบแรงงานการผลิตและพื้นที่ทรัพยากรร่วมแบบดั้งเดิมจึงค่อย ๆ หายไปจากความจำเป็นทางเศรษฐกิจและสังคมของคนในชุมชน อย่างไรก็ตาม ในช่วงต้นปี พ.ศ. 2561 ปางควายป่าชุมชนน้ำบุญเรืองได้ฟื้นคืนกลับมาจัดตั้งขึ้นอีกครั้งภายในพื้นที่ป่าบุญเรืองซึ่งเป็นจุดเริ่มต้น แต่ได้มีแนวทางและรูปแบบการดำเนินการที่เปลี่ยนแปลงไปจากในอดีต การกลับมาของปางควายบุญเรืองจึงเป็นประเด็นที่มีความน่าสนใจอย่างยิ่งในการพยายามทำความเข้าใจถึงการฟื้นคืนอัตลักษณ์วิถีวัฒนธรรมในอดีตให้กลับขึ้นมาใหม่โดยชุมชนอีกครั้ง โดยคณะผู้วิจัยนำเสนอได้ดังนี้

2.2 การฟื้นคืนปางควายในฐานะการปรับตัวของชุมชนบุญเรืองภายใต้การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจ

ดังที่ได้กล่าวในช่วงต้นของบทที่ 5 อันเป็นการแสดงให้เห็นถึงการสูญหายไปของปางควายป่าชุมชนน้ำบุญเรือง ผ่านปัจจัยสำคัญ 3 ประเด็นได้แก่ปัจจัยด้านการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการทำเกษตรกรรมและการใช้ทรัพยากร ปัจจัยด้านโครงสร้างทางสังคม วิถีชีวิตและการจัดการของชุมชน และปัจจัยด้านเศรษฐกิจการพัฒนารวมถึงนโยบายของรัฐ อย่างไรก็ตามในปีพ.ศ. 2561 ได้มีการรวมตัวกันของกลุ่มแกนนำชุมชนโดยเฉพาะในพื้นที่หมู่ 2 บ้านบุญเรือง ที่ได้รวมกลุ่มกันฟื้นคืนปางควายในพื้นที่ป่าชุมชนน้ำบุญเรืองขึ้นมาอีกครั้ง การเกิดขึ้นของปางควายอีกครั้งในปี พ.ศ. 2561 มิได้เป็นผลจากความบังเอิญ หากแต่เป็นผลสะสมของเงื่อนไขในเชิงโครงสร้างและพลวัตทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองที่ดำรงอยู่ในพื้นที่ โดยคณะผู้วิจัยนำเสนอโดยมีรายละเอียดดังนี้

2.2.1 บริบทและเงื่อนไขในการจัดตั้งกลุ่มปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรือง

ดังที่ได้กล่าวในช่วงต้นว่าการเกิดขึ้นของปางควายในบริบทปัจจุบันมิได้เป็นเพียงการฟื้นคืนกิจกรรมทางวัฒนธรรมเพื่อการอนุรักษ์และปกป้องการเสื่อมโทรมไปจากชุมชน หากแต่เป็นผลจากกระบวนการตอบโต้และต่อรองกับอำนาจรัฐของชุมชน (community resistance and negotiation with state power) ในการปกป้องรักษาพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองมิให้ถูกทำลายภายใต้กรอบการพัฒนาแบบรวมศูนย์ ปางควายจึงทำหน้าที่เป็นอีกหนึ่งกลไกสำคัญทางสังคมที่ชุมชนใช้ในการยืนยันสิทธิในการจัดการทรัพยากรและกำหนดความหมายของพื้นที่ (community-defined meaning) ด้วยตนเอง ดังนั้นปางควายที่เกิดขึ้นมาใหม่จึงมีรูปแบบและการปรับตัวใหม่เพื่อให้สอดคล้องกับเงื่อนไขทางสังคมและวัฒนธรรมร่วมสมัย โดยปางควายถูกออกแบบใหม่ให้มีบทบาทในฐานะพื้นที่เรียนรู้เชิงนิเวศ พื้นที่สื่อสารอัตลักษณ์ความเป็นท้องถิ่นและทำการเชื่อมประสานระหว่างองค์ความรู้ท้องถิ่นกับกลไกของรัฐและสังคมภายนอก อันเป็นการแสดงให้เห็นถึงความพยายามของชุมชนในการธำรงรักษาแก่นของวิถีวัฒนธรรม ควบคู่ไปกับการปรับตัวเพื่อความอยู่รอดภายใต้บริบทการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมในปัจจุบัน

การฟื้นคืนปางควายป่าชุ่มน้ำบุญเรืองมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับการรวมตัวกันต่อสู้และปกป้องป่าชุ่มน้ำบุญเรือง โดยสถานการณ์ดังกล่าวเกิดขึ้นภายใต้การขับเคลื่อนนโยบายเขตพัฒนาเศรษฐกิจพิเศษชายแดนในสมัยรัฐบาลพลเอกประยุทธ์ จันทร์โอชา ซึ่งมีเป้าหมายในการปรับเปลี่ยนพื้นที่ชายแดนที่ติดกับประเทศเพื่อนบ้านจำนวน 10 จังหวัด เพื่อดึงดูดการลงทุนและการกระจายการพัฒนาอันเป็นการสร้างขีดความสามารถในการแข่งขันของประเทศไทย จังหวัดเชียงรายถูกกำหนดให้เป็นพื้นที่ดำเนินการในระยะที่สองตั้งแต่ปี พ.ศ. 2559 โดยอำเภอเชียงของได้ถูกวางบทบาทให้เป็นพื้นที่ยุทธศาสตร์ทางด้านโลจิสติกส์และการค้าชายแดน เพื่อรองรับการเชื่อมโยงเศรษฐกิจภายใต้พื้นที่กรอบอนุภูมิภาคุ่มน้ำโขง รวมถึงเส้นทาง R3A โดยเน้นการจัดตั้งพื้นที่สำหรับการรองรับกิจกรรมทางด้านการขนส่ง การค้า และการลงทุน โดยรัฐได้มีเป้าหมายในการหาพื้นที่ในการจัดตั้งนิคมอุตสาหกรรมเพื่อรองรับการพัฒนาตามแนวทางยุทธศาสตร์ดังกล่าว

อย่างไรก็ตามการจัดหาที่ดินเพื่อจัดตั้งเป็นนิคมอุตสาหกรรมจากเดิมที่กำหนดเป็นการจัดหาที่ดินจากภาคเอกชนประสบข้อจำกัดหลากหลายประการโดยเฉพาะการเก็งกำไรราคาที่ดิน ส่งผลให้รัฐปรับเปลี่ยนรูปแบบโดยทำการคัดเลือกที่ดินของรัฐซึ่งเห็นว่าจะสามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้โดยส่งผลกระทบต่อประชาชนน้อยที่สุด ซึ่งประกอบไปด้วยที่ดินสาธารณะประโยชน์ ที่ดินที่ไม่มีเอกสารสิทธิ์ หรือพื้นที่ป่าที่ระบุว่าเป็นป่าเสื่อมโทรมและสามารถนำมาพัฒนาให้เกิดประโยชน์ได้ หนึ่งในพื้นที่ที่ภาครัฐเล็งเห็นว่ามี

ความเหมาะสมต่อการจัดตั้งเป็นนิคมอุตสาหกรรมได้แก่ ป่าชุมชนบุญเรือง โดยให้ความเห็นว่าเป็นป่าเสื่อมโทรมสมควรนำมาลงทุนเพื่อการพัฒนาซึ่งขัดแย้งจากความเป็นจริงในมุมมองของชาวบ้าน

จากประเด็นดังกล่าวส่งผลให้ชุมชนบุญเรืองได้รวมตัวจัดตั้งเป็น “กลุ่มอนุรักษ์ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง” และดำเนินการต่อสู้ผ่านการจัดทำฐานข้อมูลทรัพยากรธรรมชาติ การรวบรวมหลักฐานทางประวัติศาสตร์และกฎหมาย การจัดเวทีสาธารณะ การแสดงออกเชิงสัญลักษณ์ และการประสานความร่วมมือกับเครือข่ายภาคประชาชน นักวิชาการ และหน่วยงานด้านสิทธิมนุษยชน กระบวนการดังกล่าวนำไปสู่ข้อสรุปของชุมชนว่าไม่ยินยอมให้ใช้พื้นที่ป่าชุมชนในการจัดตั้งนิคมอุตสาหกรรม และส่งผลให้รัฐไม่สามารถจัดหาพื้นที่เพื่อรองรับการลงทุนได้ ในท้ายที่สุดรัฐจึงปรับเปลี่ยนนโยบายเขตพัฒนาเศรษฐกิจพิเศษเชียงรายไปสู่การส่งเสริมการลงทุนผ่านมาตรการทางผังเมืองและสิทธิประโยชน์โดยไม่ต้องใช้ที่ดินของรัฐ ส่งผลให้ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองยังคงได้รับการอนุรักษ์และชุมชนสามารถรักษาสีบทิวทัศน์ในการจัดการทรัพยากรและกำหนดอนาคตของพื้นที่ของตนเองไว้ได้อย่างสมบูรณ์

แม้ชุมชนจะได้รับชัยชนะจากการต่อสู้เพื่อพิทักษ์รักษาป่าชุ่มน้ำบุญเรืองได้แล้ว ชุมชนมิได้ยุติบทบาทในการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติของตนเองแต่เพียงเท่านั้น แต่ยังได้ทำการต่อยอดผลสำเร็จดังกล่าวผ่านการยกระดับการจัดการทรัพยากรด้วยการจัดตั้ง “ศูนย์เรียนรู้ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง” เพื่อทำหน้าที่เป็นพื้นที่เรียนรู้และถ่ายทอดองค์ความรู้ด้านนิเวศวิทยาป่าชุ่มน้ำ การจัดการป่าชุมชน และกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน ขณะเดียวกันก็มีมติร่วมกันในการ “ฟื้นฟูปางควายป่าบุญเรือง” ขึ้นมาอีกครั้งหนึ่งหลังจากที่สูญหายไปกว่า 30 ปี เพื่อให้พื้นที่ป่าชุ่มน้ำแห่งนี้กลับมามีกิจกรรมและความเคลื่อนไหวอีกครั้ง โดยย้อนไปเชื่อมโยงกับอดีตของชุมชนที่เคยใช้พื้นที่ดังกล่าวเป็นปางควายในการเลี้ยงสัตว์และใช้ประโยชน์ร่วมกัน อันเป็นการสร้างเรื่องราวและการเรียนรู้รวมถึงแสดงให้เห็นว่าป่าชุ่มน้ำบุญเรืองยังมีคุณค่าและประโยชน์ผ่านการบริหารจัดการโดยสิทธิชุมชนในการกำหนดทิศทางและการดูแลได้อย่างเหมาะสมด้วยตนเอง

“...พวกเราเห็นว่าแม้ชุมชนจะได้รับชัยชนะในการปกป้องป่าบุญเรืองจากนิคมอุตสาหกรรมในปี 2558 แต่ในอนาคตเราก็ไม่สามารถรู้ได้ว่าจะเกิดอะไรขึ้น เราเป็นชาวบ้านที่อยู่ในพื้นที่ คงจะไม่ได้ไปไหนและแก่ตัวลงไปทุกวัน ดังนั้นจึงควรอนุรักษ์และกลับฟื้นคืนปางควายขึ้นมาอีกครั้งเพื่อให้อยู่คู่กับป่าชุ่มน้ำบุญเรืองเหมือนเดิม...”

(การสนทนากลุ่ม, 9 พฤศจิกายน 2568)

“...การรักษาป่าบุญเรื่องมันต้องขับเคลื่อนอย่างต่อเนื่อง เพราะถ้าไม่ทำป่าก็ไม่เคลื่อนไหว และเมื่อป่าไม่เคลื่อนไหว รัฐก็เห็นว่าป่าไม่มีคุณค่า เป็นป่าเสื่อมโทรมเหมือนที่อ้างในปี 2558...”

(การสนทนากลุ่ม, 9 พฤศจิกายน 2568)

“...การฟื้นคืนปางควาย เหมือนเติมปุ๋ยให้ป่าบุญเรื่อง เพื่อให้ป่ามีชีวิตอยู่ควบคู่ไปกับชุมชน บุญเรื่องต่อไปชั่วลูกชั่วหลาน...”

(การสนทนากลุ่ม, 9 พฤศจิกายน 2568)

ภาพที่ 15 การลงพื้นที่เพื่อจัดการสนทนากลุ่มกับสมาชิกปางควายบุญคุ้มป่าชุมชนน้ำบุญเรื่อง
ที่มา: ผู้วิจัย (2568)

2.2.2 โครงสร้างการบริหารจัดการ วัตถุประสงค์ และกฎระเบียบของกลุ่ม

จากเป้าหมายที่ต้องการฟื้นคืนปางควายให้กลับมามีชีวิตควบคู่ไปกับป่าบุญเรื่องอีกครั้ง ชุมชนจึงได้ทำการรวมกลุ่มตกลงพูดคุยและทำการกำหนดแนวทางการดำเนินการในรูปแบบคณะกรรมการ เนื่องจากการฟื้นคืนปางควายในบริบทปัจจุบันเป็นการเริ่มใหม่หลังจากที่ห่างหายไปเป็นระยะเวลานาน ส่งผลให้องค์ความรู้ การจัดการ รวมถึงกฎ ระเบียบในการใช้พื้นที่ได้สูญหายไปเช่นเดียวกัน ดังนั้นการดำเนินการในรูปแบบคณะกรรมการจึงมีข้อดีในฐานะเป็นแนวทางในการรวบรวมความคิดเห็น การวางแผนและกำหนดบทบาทหน้าที่อย่างเป็นระบบและสร้างความชัดเจนในการบริหารจัดการ รวมถึงยังเอื้อต่อการสร้างความเข้าใจร่วม อันเป็นพื้นฐานสำคัญในการฟื้นคืนปางควายให้สามารถดำรงอยู่ได้อย่างต่อเนื่องควบคู่ไปกับการอนุรักษ์ป่าชุมชนน้ำบุญเรื่อง

ภาพที่ 16 การประชุมเพื่อจัดตั้ง วางโครงสร้างคณะกรรมการ กฎระเบียบและบทบาทหน้าที่
กลุ่มผู้เลี้ยงควายป่าชุมชนน้ำบุญเรือง

ที่มา: กลุ่มอนุรักษ์ป่าบุญเรือง (2565)

โดยกลุ่มสมาชิกที่รวมตัวกันจัดตั้งโดยส่วนใหญ่เป็นกลุ่มอนุรักษ์ป่าชุมชนน้ำบุญเรืองได้ เนื่องจากเป็นกลุ่มผู้มีบทบาทสำคัญในการต่อสู้ เคลื่อนไหวและปกป้องป่าชุมชนน้ำบุญเรืองมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ในช่วงเวลาที่เผชิญหน้ากับนโยบายการพัฒนาและการจัดการที่ดินของรัฐ นอกจากนี้สมาชิกของกลุ่มยังเป็นผู้ที่ได้ทุ่มเทแรงกาย เวลา และทรัพยากรในการดูแลรักษาป่าชุมชนมาอย่างยาวนานจนได้รับการยอมรับนับถือจากคนในชุมชน กลุ่มอนุรักษ์ป่าชุมชนน้ำบุญเรืองได้จึงทำหน้าที่เป็นแกนกลางในการฟื้นคืนปางควายในปัจจุบัน โดยก่อนการก่อรูปของกลุ่มปางควายใหม่ทางคณะกรรมการได้ทำการพูดคุย ปรึกษาหารือกับผู้มีส่วนได้ส่วนเสียรวมถึงผู้มีความเชี่ยวชาญ ขณะเดียวกันก็ได้ศึกษาหาข้อมูลและการศึกษาดูงานในพื้นที่ที่มีการจัดการปางควายในรูปแบบใหม่ อาทิเช่น ปางควายที่เวียงหนองล่องม ศูนย์อนุรักษ์ควายไทยหนองล่องแม่แก้ว อำเภอแม่จัน และวิสาหกิจชุมชนปางควายหนองซง อำเภอเทิง จังหวัดเชียงราย เป็นต้น

ภาพที่ 17 การศึกษาดูงานการจัดการปangควายเพื่อเป็นแนวทางในการบริหารจัดการ ณ ศูนย์อนุรักษ์ควายไทย
หนองหล่มแม่ลาว และวิสาหกิจชุมชนปangควายหนองซง
ที่มา: กลุ่มอนุรักษ์ป่าบุญเรือง (2565)

ภายหลังจากการศึกษาและกำหนดแนวทางอย่างชัดเจนเป็นที่เรียบร้อยแล้วทางกลุ่มจึงดำเนินการจัดตั้งและฟื้นฟูปangควายให้กลับมามีชีวิตอีกครั้งภายใต้ชื่อ “ปangควายบุญคุ้ม ป่าชุ่มน้ำบ้านบุญเรือง” อันหมายถึง พื้นที่ปangควายที่ชุมชนร่วมกันเกื้อกูลและคุ้มครองในฐานะทรัพยากรร่วมของป่าชุ่มน้ำบุญเรือง จากนั้นจึงได้ดำเนินการจัดตั้งคณะกรรมการโดยคณะกรรมการกลุ่มปangควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรืองเกิดจากความตั้งใจในการสร้างการบริหารจัดการที่ให้ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียจากหลากหลายภาคส่วนเข้ามา มีบทบาทและมีส่วนร่วมร่วมกันอย่างเหมาะสม โดยกระบวนการคัดเลือกมาจากการยอมรับร่วมกันของกลุ่มบุคคลที่มีความสนใจและมีบทบาทเกี่ยวข้องโดยตรงกับประเด็นการจัดการพื้นที่ โดยโครงสร้างของสมาชิกกลุ่มประกอบไปด้วยที่มีความสนใจและมีประสบการณ์ในการทำงานด้านทรัพยากร ชุมชน และกิจกรรมในพื้นที่ ขณะเดียวกัน ก็มีตัวแทนจากหน่วยงานภาครัฐโดยเฉพาะหน่วยงานด้านปศุสัตว์เข้ามามีส่วนร่วมในฐานะกลไกสนับสนุนเพื่อให้การดำเนินการของกลุ่มเป็นไปตามแนวทางตามระเบียบและสอดคล้องกับนโยบายของรัฐ นอกจากนี้ตัวแทนจากองค์กรพัฒนาเอกชนหรือ NGO ทำหน้าที่เสริมมุมมองด้านสิทธิ การมีส่วนร่วมของประชาชน รวมถึงการจัดการทรัพยากรในเชิงสังคมวัฒนธรรม ตลอดจนช่วยประสานความร่วมมือระหว่างชุมชน ภาครัฐ และภาคอื่น ๆ

ภาพที่ 18 โครงสร้างคณะกรรมการกลุ่มปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรือง

ที่มา: คณะกรรมการปางควายบุญเรือง (2562)

ภายหลังที่ได้มีการจัดตั้งคณะกรรมการกลุ่มปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรือง (เอกสารบันทึกการประชุม, พ.ศ. 2562) ทางกลุ่มได้กำหนดวัตถุประสงค์ในการจัดตั้งกลุ่มปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรือง จำนวน 6 ประการ โดยมีเนื้อหาที่สอดคล้องกับบริบททางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อมของชุมชนที่ได้มีการเปลี่ยนแปลงไป ได้แก่

1. เพื่อการเลี้ยงเป็นวิสาหกิจของกลุ่มปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรือง
2. เพื่อเป็นการรักษาวิถีการเลี้ยงควายในพื้นที่ชุ่มน้ำบุญเรือง
3. เพื่อเป็นแหล่งศึกษาเรียนรู้วิถีการเลี้ยงควาย ภูมิปัญญา สิ่งแวดล้อม และชุมชน
4. เพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยววิถีถิ่นตามภูมิปัญญาและการอนุรักษ์ในพื้นที่ชุ่มน้ำปาบุญเรือง
5. เพื่อดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง
6. เพื่อลดรายจ่ายเพิ่มรายได้ให้กับกลุ่มปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรือง

ภาพที่ 19 การสร้างปางควายป่าชุมชนน้ำบุญเรือง

ที่มา: กลุ่มอนุรักษ์ป่าบุญเรือง (2565)

ขณะเดียวกันก็ได้กำหนดกฎระเบียบเพื่อใช้เป็นกรอบกำกับการดำเนินงาน การอยู่ร่วมกัน และการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ปางควายอย่างเป็นระบบ ได้แก่

1. ผู้ที่เข้ากลุ่มต้องเข้ามาด้วยความเต็มใจ และเข้าใจวัตถุประสงค์ของกลุ่มปางควายบุญคุ้มป่าชุมชนน้ำบุญเรือง
2. ผู้ที่เข้าร่วมต้องร่วมกันดูแลรักษาและเอใจใส่ ควายและสมบัติในปางควาย
3. ผู้ที่เข้าร่วมกลุ่มต้องปฏิบัติตามกฎระเบียบของกลุ่ม
4. ผู้ที่มีหน้าที่เลี้ยงควายจะต้องดูแลควายให้ดี ห้ามมิให้ควายพลัดหลง หรือ หลุดเข้าไปกินพืชผลทางการเกษตรของชาวบ้าน
5. หากมีการรับมอบควายให้เป็นไปตามดุลพินิจของคณะกรรมการกลุ่มปางควาย
6. ผู้ที่เข้ามาใช้สถานที่และเรียนรู้ต้องปฏิบัติตามกฎของกลุ่มปางควาย และตามดุลพินิจของคณะกรรมการกลุ่ม
7. ผู้ที่มาศึกษาเรียนรู้ หรือใช้สถานที่ต้องร่วมสมทบทุนกลุ่มปางควายบุญคุ้มป่าชุมชนน้ำบุญเรืองตามความเหมาะสม
8. ผู้ที่สนับสนุนทุนต้องเป็นไปเพื่อประโยชน์ของกลุ่มปางควายบุญคุ้มป่าชุมชนน้ำบุญเรือง

จากนั้นจึงได้จัดทำปางควายในพื้นที่ป่าบุญเรืองบริเวณใกล้เคียงกับศูนย์การเรียนรู้ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองริมหนองน้ำโดยอาศัยความร่วมมือกันของชุมชนชาวบ้านในการก่อสร้าง ในที่สุดปางควายบุญคุ้ม ป่าชุ่มน้ำบ้านบุญเรือง ก็ได้เกิดขึ้นอย่างเป็นรูปธรรมจากความร่วมมือร่วมใจของคนในชุมชน โดยมีเป้าหมายสำคัญในการฟื้นคืนปางควายซึ่งเป็นทั้งชื่อและรูปแบบวิถีชีวิตของคนในชุมชน เป็นการรื้อฟื้นอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมและความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ให้กลับมามีชีวิตอีกครั้งหนึ่ง

ภาพที่ 20 “ปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรือง” การกลับคืนมาของปางควายในพื้นที่ป่าบุญเรือง
อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย

ที่มา: กลุ่มอนุรักษ์ป่าบุญเรือง (2565)

ภาพที่ 21 พิธีกรรมเลี้ยงศาลปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรือง

ที่มา: กลุ่มอนุรักษ์ป่าบุญเรือง (2565)

5.2.3 การดำเนินงานและการจัดการปางควายในชีวิตประจำวันของสมาชิกกลุ่ม

ภายหลังที่ทางกลุ่มปางควายได้ดำเนินการจัดตั้งเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ทางกลุ่มก็ได้ทำการรวบรวมเงินจากสมาชิกเพื่อจัดซื้อควายเข้าปาง (6 พ.ค. 2019) สำหรับกิจวัตรประจำวันของกลุ่มเริ่มต้นตั้งแต่ช่วงเช้า สมาชิกที่ได้รับมอบหมายหน้าที่จะทำการตรวจสอบสุขภาพโดยรวมของควาย ตลอดจนสภาพความพร้อมของคอก ทำความสะอาดหรือรวบรวมน้ำควายเพื่อให้พื้นที่ปางควายเป็นระเบียบเรียบร้อย จากนั้นในช่วงสายของวันจะปล่อยควายออกไปหากินตามธรรมชาติภายในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำ โดยในระหว่างวันผู้ทำหน้าที่ดูแลจะใช้ชีวิตอยู่กับปางควาย ควบคู่ไปกับการหาของป่าหรือผักพื้นบ้านเพื่อนำไปประกอบอาหาร

“...บางคนบอกว่ามันตึก (ลำบาก) ไปเลี้ยงมันะหยั่ง แต่เฮมันชอบอยู่กับป่า อยู่กับควาย อยู่บ้านเมื่อก่อน อยู่เลี้ยงควายสบายใจ มันก็เหนื่อยเหมือนกัน แต่มันสบายใจ...”

“...อายุก็มากแล้ว การงานก็ไม่ได้ทำเหมือนเดิม ลูกหลานก็มีงานทำกันหมดแล้ว ออกมาเลี้ยงควาย ดูแลรักษาป่าบุญเรืองสบายใจกว่า...”

“...ถ้าเขาบ่ทำ ก็บ่มีไฟทำ ทำฮื้อลูกฮื้อหลานมัน ตอนนี้นันยังบ่เห็นคุณค่า แต่แท้มนั้นมันตึงจะเกิดคุณค่า...”

ภาพที่ 22 กิจกรรมในแต่ละวันของปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรือง

ที่มา: พิชญะพงษ์ คุรุปรัชญามรรค

ระหว่างที่ควายกินหญ้าและแช่ในปลักควายก็จะเป็นเวลาพักผ่อนของผู้ดูแล ซึ่งในบางครั้งก็อาจมีสมาชิกหรือชาวบ้านมาร่วมพูดคุยพบปะสนทนาตามประสาของผู้คนในชุมชน จากนั้นในช่วงเย็นก็จะต้อนควายกลับเข้าคอก ตรวจสอบจำนวน สำหรับในช่วงกลางคืนสมาชิกอื่น ๆ ก็เข้ามาผัดเปลี่ยนและกำหนดเวรยามเพื่อนอนเฝ้าปางควาย (ในอดีตสองคนต่อหนึ่งเวร ปัจจุบันลดเหลือเพียงคนเดียว เพราะจำนวนควายลดลงไปและสมาชิกก็ลดลงไปเช่นกัน) การเฝ้าเวรยามในช่วงกลางคืนนอกจากจะเป็นการป้องกันการลักขโมยและควายหลุดออกนอกพื้นที่แล้ว ยังเป็นการดูแลความปลอดภัยโดยรวมของฝูงเช่น ควายคลอดลูกควายป่วยหรือควายผลัดขน เป็นต้น

สำหรับกฎระเบียบของสมาชิกมีลักษณะเป็นจารีตหรือข้อตกลงทางสังคม ตัวอย่างเช่น หากผู้ใดไม่มาเฝ้าปางควายในช่วงที่เป็นเวรก็อาจเสียสิทธิบางอย่างเช่น การปรับตัวยเหล้า การไม่ได้กิน “ฮกควาย” (รกควายหลังจากที่แม่ควายคลอดลูกออกมา ซึ่งถือว่าเป็นของดีและหายากในการทำอาหารเป็นเมนูพิเศษ เช่น ทำอ่อมหรือยำฮก โดยเชื่อว่าช่วยบำรุงเลือด บำรุงกำลังและฟื้นฟูร่างกาย) รวมถึงปรับตัวยเงิน เป็นต้น นอกจากนี้ทางกลุ่มก็ได้มีการจัดการด้านสุขภาพและโรคระบาด ผ่านการประสานงานกับหน่วยงานปศุสัตว์ในเรื่องการฉีดวัคซีนและการเฝ้าระวังโรค เช่น ลัมปีสกิน หรือโรคปากและเท้าเปื่อย ซึ่งเป็นกระบวนการภายใต้การเลี้ยงควายในปัจจุบัน

จะเห็นได้ว่าปัจจัยสำคัญที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงปางควายและระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมของพื้นที่ชุมชนบุญเรืองประกอบไปด้วย 3 ประการ ได้แก่ ปัจจัยด้านการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการทำเกษตรกรรมและการใช้ทรัพยากรที่บทบาทของเครื่องจักรได้เข้ามาแทนที่การใช้แรงงานของควายและส่งผลต่อการพื้นที่ในการเลี้ยงควายที่ลดลงไป ปัจจัยด้านการเปลี่ยนแปลงทางด้านโครงสร้างทางสังคมและวิถีชีวิตที่ส่งผลต่อแรงงานและบทบาทของคนรุ่นใหม่ในชุมชน และปัจจัยด้านเศรษฐกิจ การพัฒนาและนโยบายของรัฐที่ปรับเปลี่ยนเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบตลาด ทั้งสามปัจจัยได้สะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างที่เข้ามำกำหนดบทบาทของปางควายในชุมชนบุญเรืองอย่างมีนัยสำคัญ อันส่งผลให้ปางควายค่อย ๆ สูญเสียบทบาทและหายไปจากวิถีชีวิตของผู้คนในชุมชนบุญเรือง

อย่างไรก็ตามผลจากการขับเคลื่อนเศรษฐกิจภายใต้อุดมการณ์ทุนนิยม โดยเฉพาะการผลักดันนโยบายเขตเศรษฐกิจพิเศษชายแดนที่มีความพยายามจะนำพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองไปใช้ในการจัดตั้งนิคมอุตสาหกรรมได้นำมาซึ่งการรวมตัวกันของชุมชนเพื่อต่อสู้และปกป้องรักษาทรัพยากรของตนและนำไปสู่ความสำเร็จในการคงไว้ซึ่งผืนป่าของตนเอง กระบวนการดังกล่าวได้ถูกพัฒนาและต่อยอดโดยการฟื้นคืนปางควายขึ้นมาอีกครั้งเพื่อเป็นการฟื้นฟูอัตลักษณ์ของชุมชนและทำให้ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองกลับมามีชีวิตและความเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่องผ่านการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน แต่ในทางปฏิบัติแล้วการฟื้นคืนปางควายภายใต้บริบทปัจจุบันยังคงเผชิญกับข้อจำกัดและความท้าทายในหลากหลายประการซึ่งนำไปสู่คำถามสำคัญว่า ปางควายควรมีรูปแบบและบทบาทอย่างไรให้สามารถดำรงอยู่ได้อย่างเหมาะสมภายใต้บริบทของเศรษฐกิจ สังคมและชุมชนในปัจจุบันโดยคณะผู้วิจัยจะได้นำเสนอในประเด็นถัดไป

3) แนวทางในการฟื้นฟูอัตลักษณ์และระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมที่เหมาะสมกับบริบทของชุมชนบุญเรืองในปัจจุบัน

จากในประเด็นที่ผ่านมาได้แสดงให้เห็นว่าปางควายป่าชุ่มน้ำบุญเรืองได้ฟื้นคืนกลับมาอีกครั้งหนึ่งภายใต้การรวมตัวของชุมชนโดยมีเป้าหมายเพื่อการฟื้นคืนอัตลักษณ์ความเป็นป่าชุ่มน้ำบุญเรืองให้กลับคืนมาอีกครั้งหนึ่ง แต่อย่างไรก็ตามการดำรงอยู่ของปางควายในบริบทปัจจุบันไม่ได้เป็นไปด้วยความราบรื่นและเอื้อต่อการจัดการดังที่ควรจะเป็น กลับต้องเผชิญกับข้อจำกัดและความท้าทายหลากหลายประการ อันเป็นผลจากพลวัตและความเปลี่ยนแปลงของระบบสังคม เศรษฐกิจ ปางควายที่เกิดขึ้นใหม่มิได้มีรูปแบบการจัดการที่เรียบง่ายและสอดคล้องกับวิถีชีวิตดังเช่นในอดีต หากแต่ต้องเผชิญกับปัญหาด้านการจัดการที่ต้องสอดคล้องกับกลไกของรัฐ จำนวนแรงงานที่ลดลง การเปลี่ยนแปลงด้านระบบนิเวศอันส่งผลต่อศักยภาพในการเลี้ยงควายและต้นทุนในการเลี้ยงดู สภาพการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้สร้างผลกระทบต่อระบบการเลี้ยงดูปางควาย ดังนั้นคณะผู้วิจัยจึงนำเสนอถึงปัญหาและอุปสรรคในการจัดการปางควายใน

ปัจจุบันและดำเนินการวิเคราะห์เพื่อเสนอแนวทางในการฟื้นฟูอัตลักษณ์และระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมที่เหมาะสมกับบริบทของชุมชนบุญเรืองอย่างยั่งยืน โดยนำเสนออย่างเป็นขั้นตอนได้ดังนี้

3.1) ข้อจำกัดและความท้าทายของการฟื้นคืนระบบปางควายในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองภายใต้บริบทปัจจุบัน

ดังที่ได้กล่าวข้างต้นการฟื้นคืนปางควายขึ้นมาอีกครั้งของชุมชนในชื่อ “ปางควายบุญคุ้ม ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง” ท่ามกลางความร่วมมือกันของคนในชุมชน โดยต้องการให้เป็นแหล่งศึกษาวิถีการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมตามภูมิปัญญาของชุมชนในพื้นที่ชุ่มน้ำป่าบุญเรือง อย่างไรก็ตามระบบปางควายในปัจจุบันมิได้ดำรงอยู่ภายใต้ความหมายและบทบาทเดิมเช่นเดียวกับปางควายในอดีต ซึ่งดำรงอยู่ในสถานะระบบแรงงานการผลิตหรือกลไกทางเศรษฐกิจของครัวเรือน ทำหน้าที่จัดการทรัพยากรร่วมและควบคุมการใช้พื้นที่ของชุมชน รวมถึงรักษาความสมดุลระหว่างการผลิตทางด้านเกษตรกรรมกับความสัมพันธ์ทางสังคมขณะที่ควายก็มีสถานะเป็นแรงงานการผลิตและทุนทางสังคมที่เชื่อมโยงกับระบบเศรษฐกิจเพื่อการยังชีพ

อย่างไรก็ตามภายใต้พลวัตและการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างของระบบเศรษฐกิจ สังคมและระบบการเมือง ปางควายในปัจจุบันกลับทำหน้าที่และมีบทบาทภายใต้ตรรกะของตลาดและเคลื่อนไหวของทุนนิยมทางเกษตรกรรม ขณะที่ควายก็ถูกกำหนดความหมายใหม่ในฐานะทรัพย์สินและสินค้าเพื่อการบริโภค กล่าวได้ว่าผลจากการเปลี่ยนแปลงในด้านบทบาท หน้าที่และการให้ความหมายที่แตกต่างได้กลายเป็นส่วนสำคัญของปัญหาและอุปสรรคในการบริหารจัดการปางควายในปัจจุบัน โดยคณะผู้วิจัยขอเสนอเปรียบเทียบการวิเคราะห์ระบบปางควายในอดีตและปางควายปัจจุบันดังนี้

ประเด็น	(อดีต) ระบบการผลิตแบบยังชีพ	(ปัจจุบัน) ระบบการผลิตแบบตลาด
ความหมายของควาย	เป็นแรงงานการผลิตทางเกษตรกรรม และเป็นทุนทางสังคมมีมูลค่าในการแลกเปลี่ยน	เป็นสินค้าและทรัพย์สินทำการซื้อขายเพื่อการบริโภคหรือเพาะพันธุ์เพื่อสร้างรายได้
ความหมายของปางควาย	พื้นที่สาธารณะของชุมชนเพื่อการรวบรวมและควบคุมควายเพื่อปกป้องผลผลิตทางการเกษตรและชุมชน	พื้นที่เฉพาะสำหรับการเลี้ยงเพื่อการค้า ภายใต้การจัดการและควบคุมโดยคณะกรรมการและสมาชิกกลุ่ม
ลักษณะการบริหารจัดการ	การบริหารจัดการทรัพยากรร่วมภายใต้ความสัมพันธ์ทางสังคมและจารีตประเพณี	การจัดการองค์การกึ่งธุรกิจมีโครงสร้างคณะกรรมการและกฎระเบียบอย่างเป็นทางการ
บทบาททางเศรษฐกิจ	เป็นเครื่องมือในการผลิตที่ช่วยลดต้นทุนแรงงาน และเสริมความมั่นคงในการดำรงชีพของครัวเรือน	เป็นสินค้าที่มีมูลค่าทางการเงิน เชื่อมโยงกับกลไกตลาดและผลตอบแทนทางเศรษฐกิจ
รูปแบบของปางควาย	ตรรกะเพื่อการยังชีพและการอยู่ร่วมกันระหว่างชุมชนและป่า	ตรรกะทางเศรษฐกิจระบบตลาดและความคุ้มค่าทางการเงิน

ตารางที่ 3 การวิเคราะห์การเปลี่ยนผ่านและการให้ความหมายของระบบปางควายจากในอดีตจนถึงปัจจุบัน

จะเห็นได้ว่าปางควายในอดีตและปางควายในปัจจุบันมีความแตกต่างกันอย่างชัดเจนทั้งในด้านการให้ความหมาย การกำหนดตำแหน่งแห่งที่ รวมถึงเป้าหมายของการดำรงอยู่ซึ่งสะท้อนถึงพลวัตรและการเปลี่ยนผ่านของปางควายในระบบสังคม โดยคณะผู้วิจัยขอเสนอการเปลี่ยนผ่านและการให้ความหมายของระบบปางควายในอดีตและในปัจจุบันโดยแบ่งได้ดังต่อไปนี้

1. การให้ความหมายของควาย ในระบบการผลิตแบบยังชีพควายมีความหมายในฐานะแรงงานการผลิตในภาคเกษตรกรรมซึ่งมีบทบาทโดยตรงต่อการดำรงชีวิตของครัวเรือนและชุมชน ควายทำหน้าที่เป็นเครื่องมือหลักในการไถนา รวมถึงการเดินทางคมนาคม นอกจากนี้ควายยังมีสถานะเป็นทุนทางสังคมที่มีมูลค่าในการแลกเปลี่ยนและผูกโยงความสัมพันธ์ทางสังคม การครอบครองควายสะท้อนถึงศักยภาพในการผลิตและสถานะของครัวเรือนในชุมชน ควายในความหมายนี้จึงเป็นทั้งปัจจัยการผลิตและสัญลักษณ์ของความสัมพันธ์ทางสังคมที่ยึดโยงผู้คนภายในชุมชนเข้าไว้ด้วยกัน

ภายใต้การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเศรษฐกิจ สังคมและการขยายตัวของระบบตลาดและการค้าบทบาทและการให้ความหมายของควายได้เปลี่ยนแปลงไปโดยมีสถานะเป็นสินค้าและทรัพย์สินทางเศรษฐกิจที่สามารถซื้อขายเพื่อการบริโภคหรือเพื่อการเพาะพันธุ์ มูลค่าของควายจึงถูกนิยามผ่านราคาต้นทุนการเลี้ยงดูและผลตอบแทนทางการเงิน ความหมายของควายในปัจจุบันจึงมิใช่แรงงานและความสัมพันธ์ในเชิงสังคมและชุมชนแต่เป็นความหมายของการผลิตและการค้าซึ่งไม่แตกต่างไปจากวัว หมู ไก่หรือปศุสัตว์เนื้อในระบบตลาด

2. ในอดีตปางควายถูกให้ความหมายในฐานะเป็น "พื้นที่สาธารณะของชุมชน" อันเกิดขึ้นจากข้อตกลงร่วมกันของคนในสังคม โดยมีเป้าหมายเพื่อรวบรวมและควบคุมฝูงควายของแต่ละบ้านไม่ให้ออกไปเหยียบย่ำหรือทำลายผลผลิตทางการเกษตร ดังนั้นปางควายในอดีตจึงทำหน้าที่เป็นกลไกเชิงสังคมที่ช่วยจัดระเบียบการใช้ทรัพยากรและป้องกันความขัดแย้งภายในชุมชน ซึ่งแสดงถึงการพึ่งพาอาศัยกันระหว่างคนกับป่าเพื่อรักษาความมั่นคงในการดำรงชีวิตของครัวเรือน

อย่างไรก็ตามภายใต้บริบทการพัฒนาเศรษฐกิจและการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการผลิต อันส่งผลให้ควายได้เปลี่ยนสถานะจากการเป็นแรงงานในระบบการผลิตแบบดั้งเดิม ไปสู่การเป็นสินค้าเพื่อการบริโภคทั้งในรูปของเนื้อสัตว์และการเพาะพันธุ์และหายไปจากระบบการผลิตทางด้านเกษตรกรรม ปางควายในปัจจุบันจึงได้ถูกปรับเปลี่ยนไปสู่การเป็นพื้นที่เฉพาะสำหรับการเลี้ยงควายเพื่อการค้าและรองรับกิจกรรมทางเศรษฐกิจภายใต้ระบบตลาด มีการบริหารจัดการและควบคุมอย่างเป็นระบบโดยคณะกรรมการและสมาชิกกลุ่ม มีระเบียบข้อบังคับที่ชัดเจนเพื่อมุ่งเน้นประสิทธิภาพในการผลิตและการสร้างมูลค่า มิได้เป็นพื้นที่สาธารณะของชุมชนดั้งเดิม

3. ลักษณะการบริหารจัดการ ในอดีตปางควายมีรูปแบบในการบริหารจัดการทรัพยากรร่วม (common-pool resources) ซึ่งเป็นการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ของชุมชน จารีตประเพณี และทรัพยากรธรรมชาติ โดยการกำหนดแนวทางการดำเนินการ การใช้พื้นที่ และการควบคุมสมาชิกอยู่บนพื้นฐานความไว้วางใจและการยอมรับซึ่งกันและกันมิได้อาศัยกฎหมายหรือระเบียบอย่างเป็นทางการ

ขณะที่ปัจจุบันผลจากการเปลี่ยนแปลงความหมายของควายและปางควายที่เน้นไปที่การค้าและระบบตลาด รูปแบบในการบริหารจัดการปางควายในปัจจุบันจึงมีรูปแบบเป็นองค์กรกึ่งธุรกิจ โครงสร้างการจัดการอย่างเป็นทางการ มีการจัดตั้งคณะกรรมการหรือวิสาหกิจชุมชน เพื่อทำหน้าที่กำหนดทิศทางวางแผนและควบคุมการดำเนินงานให้เป็นไปตามประสิทธิภาพและเป้าหมายทางเศรษฐกิจ ผ่านการใช้กฎระเบียบ ข้อบังคับ และกำหนดบทบาทหน้าที่ไว้อย่างชัดเจน

4. บทบาททางเศรษฐกิจของควายในระบบการผลิตแบบยังชีพ ทำหน้าที่เป็นเครื่องมือในการผลิตที่ช่วยลดต้นทุนแรงงานของครัวเรือน โดยเป็นพลังงานหลักในการไถนาและกิจกรรมทางการเกษตรซึ่งช่วยลดแทนแรงงานของมนุษย์ อันส่งผลให้ครัวเรือนสามารถพึ่งพาตนเองได้อย่างต่อเนื่อง แต่ในยุคปัจจุบันควายได้กลายเป็นสินค้าที่มีมูลค่าทางการเงินโดยตรง ควายถูกเลี้ยงไว้เพื่อการซื้อขายสำหรับการบริโภคหรือการเพาะพันธุ์ โดยมูลค่าของควายถูกกำหนดผ่านราคา ต้นทุนการเลี้ยง และผลตอบแทนที่คาดหวังทางเศรษฐกิจ มากกว่าบทบาทในฐานะปัจจัยการผลิตเพื่อการยังชีพดังเช่นในอดีต

5. รูปแบบของปางควายภายใต้ระบบการผลิตแบบยังชีพในอดีต ทำหน้าที่เป็นพื้นที่ร่วมของชุมชน ภายใต้ตรรกะของการยังชีพและการอยู่ร่วมกันระหว่างมนุษย์กับทรัพยากรธรรมชาติ อันเป็นส่วน

หนึ่งของระบบนิเวศทางสังคมและสิ่งแวดล้อมที่เชื่อมโยงระหว่างชุมชน พื้นที่ป่า และกิจกรรมการเกษตร ซึ่งอยู่ภายใต้หลักการแบ่งปัน การพึ่งพาอาศัย และการรักษาสมดุลของทรัพยากรร่วม ขณะที่ปางควายในปัจจุบันได้เปลี่ยนผ่านสู่การดำเนินงานภายใต้ตรรกะทางเศรษฐกิจระบบตลาด ซึ่งให้ความสำคัญกับความศักยภาพในการสร้างรายได้ ผ่านการควบคุมและบริหารอย่างเป็นทางการที่มุ่งเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตและลดต้นทุน

โดยสรุปแล้วปางควายในอดีตและปางควายในปัจจุบันสะท้อนการเปลี่ยนผ่านจากระบบการผลิตแบบยังชีพไปสู่ระบบการผลิตแบบตลาดอย่างชัดเจน จากปางควายในบริบทของพื้นที่สาธารณะของชุมชนไปสู่พื้นที่เฉพาะเพื่อการผลิตเชิงพาณิชย์ การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวทำให้บทบาท ความหมาย และเป้าหมายของปางควายถูกกำหนดด้วยตรรกะทางเศรษฐกิจมากกว่าการดำรงอยู่ร่วมกันของชุมชนและทรัพยากรธรรมชาติ กล่าวได้ว่าควายในปัจจุบันได้เปลี่ยนสถานะจากแรงงานในภาคเกษตรกรรมกลายเป็นสินค้าเพื่อการบริโภคหรือทรัพย์สินเพื่อสร้างรายได้ในรูปแบบต่าง ๆ ส่งผลให้ปางควายในปัจจุบันดำรงอยู่ภายใต้ตรรกะของระบบเศรษฐกิจเชิงพาณิชย์ไม่ทางตรงก็ทางอ้อม เพียงแต่มีรูปแบบการจัดการ เป้าหมายและความสัมพันธ์กับตลาดที่แตกต่างกัน โดยคณะผู้วิจัยสามารถสรุปแนวทางในการดำเนินการปางควายในปัจจุบันออกเป็น 3 รูปแบบได้แก่

1. *ปางควายแบบวิถีธรรมชาติดั้งเดิม* โดยปางควายในลักษณะแบบนี้มีรูปแบบที่คล้ายคลึงกับรูปแบบปางควายแบบดั้งเดิมคือ พบในพื้นที่เฉพาะที่มีทุ่งหญ้าหรือหนองน้ำหรือพื้นที่ชุ่มน้ำขนาดใหญ่ มีหลากหลายกลุ่มย่อยที่ใช้พื้นที่ร่วมกัน ตัวอย่างเช่น ปางควายเวียงหนองล่อง อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย ควายน้ำในพื้นที่ทะเลน้อย จังหวัดพัทลุง ซึ่งรวมไปถึงปางควายป่าชุ่มน้ำบุญเรืองก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน โดยปางควายรูปแบบนี้ใช้พื้นที่หนองน้ำหรือพื้นที่สาธารณะในการปล่อยให้ควายหากินไปตามธรรมชาติ โดยอาศัยทุนในการเลี้ยงดูต่ำและมีควายอยู่เป็นจำนวนมากโดยในบางพื้นที่มีควายในการดูแลจำนวนหลายร้อยไปจนถึงพันกว่าตัว อย่างไรก็ตามปางควายในรูปแบบนี้มีสถานะลดลงไปเรื่อย ๆ อันเป็นผลจากการเปลี่ยนแปลงทางด้านสภาพแวดล้อมและการถูกคุกคามพื้นที่สาธารณะภายใต้สภาวะการพัฒนาในระบอบทุนนิยม

ภาพที่ 22 ปางควายเวียงหนองล่อง จังหวัดเชียงรายและควายน้ำทะเลน้อย จังหวัดพัทลุง
ที่มา: ปรับปรุงจาก MGR Online (2566) และ Chiang Rai Focus (ม.ป.ป.)

2. ปางควายสวยงามในเชิงพาณิชย์ ปางควายรูปแบบนี้มีกระบวนการเลี้ยงดูและการจัดการที่ทันสมัย ตั้งแต่การออกแบบโรงเรือนให้ถูกสุขลักษณะ การดูแลความสะอาดพื้นที่คอก การระบายอากาศ ตลอดจนการจัดการด้านสุขาภิบาลและการป้องกันโรคอย่างเข้มงวด มีการตรวจสอบและคำนวณปริมาณ และคุณภาพของอาหารอย่างชัดเจนอย่างเหมาะสมเพื่อให้ควายที่อยู่ภายใต้การดูแลมีสุขภาพที่สมบูรณ์ โดยมีเป้าหมายเพื่อการประกวดแข่งขันและการพัฒนาสายพันธุ์เพื่อการจำหน่าย ซึ่งทำการพิจารณาและคัดเลือกจากความสมบูรณ์ทางกายภาพที่กำหนดไว้ (โครงสร้างลำตัว ขนาดและรูปร่างของขา ผิวพรรณ บั้งคอสีขาว ตาแฉ้ม แก้มจ้ำ ขื่อเท้าขาวเป็นต้น) ซึ่งมูลค่าในการซื้อขายอาจสูงถึงหลักสิบล้านบาท ขณะเดียวกันก็ขายน้ำเชื้อและลูกควายสายพันธุ์ดีซึ่งมีมูลค่าสูง ปางควายในลักษณะนี้มีจำนวนเพิ่มมากขึ้น เนื่องจากได้รับความนิยมและมีการแข่งขันประกวดควายสวยงามที่ขยายตัวในหลากหลายจังหวัด

ภาพที่ 23 การประกวดควายสวยงาม

ที่มา: Muang Nakhon Farm Khwai Thai (n.d.), Facebook, <https://www.facebook.com/MuangnakhonFarmKhwaiThai>

3. ปางควายเชิงท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ ถือเป็นอีกรูปแบบของปางควายอันเป็นการปรับตัวเข้ากับยุคสมัยผ่านการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ควบคู่ไปกับการหารายได้ โดยมีการจัดเตรียมสถานที่จำลองวิถีชีวิตในอดีตขณะเดียวกันก็มีกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับควายเช่น กิจกรรมการขี่ควาย การอาบน้ำควาย การดำนาโดยใช้ควาย เป็นต้น ดังเช่นหมู่บ้านอนุรักษ์ควายไทย จังหวัดสุพรรณบุรี, ร้านควายนาคาเฟ่ จังหวัดอุทัยธานี, ร้าน kanna café By the fields เป็นต้น ปางควายรูปแบบนี้โดยส่วนใหญ่จะมีการเก็บค่าเข้าชม ค่าอาหาร เครื่องดื่ม ประกอบไปกับกิจกรรมในเชิงอนุรักษ์ควบคู่ไปกับการท่องเที่ยว ซึ่งมีได้แยกขาดจากระบบเศรษฐกิจ หากแต่เชื่อมโยงกับการสร้างมูลค่าและการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม พาชวิญ สดัมภรัตน์ (2557)

ภาพที่ 24 กิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ของปางควาย

ที่มา: Buffalo Village และ Kanna Cafe (ม.ป.ป.), Facebook, <https://www.facebook.com/buffalovillages/> และ <https://www.facebook.com/kannacafe/>

จะเห็นได้ว่ารูปแบบปางควายทั้ง 3 แนวทางต่างมีจุดร่วมเหมือนกันคือ เป็นปางควายที่มีเป้าหมายทางด้านเศรษฐกิจและการหารายได้ ควายจึงไม่ได้ทำหน้าที่เป็นแรงงานในภาคเกษตรกรรมเช่นเดิมแต่ถูกปรับเปลี่ยนเป็นทุนและสินค้าในการบริโภคในระบบตลาด ดังนั้นจึงอาจสรุปได้ว่าปางควายที่เกิดขึ้นในปัจจุบันไม่ว่าจะอยู่ในรูปแบบใดก็ตามจึงมิใช่ปางควายในบริบทของปางควายเพื่อการยังชีพดังเช่นเดิม

สำหรับการฟื้นคืนปางควายกลับมาใหม่ในชื่อ “ปางควายบุญคุ้ม ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง” อยู่ในสถานะเฉกเช่นเดียวกัน โดยเป้าหมายของการฟื้นคืนปางควายทางกลุ่มคือต้องการรักษาวิถีการเลี้ยงควายรวมถึงเป็นแหล่งศึกษาและส่งเสริมการท่องเที่ยววิถีถิ่นตามภูมิปัญญาและการอนุรักษ์ในพื้นที่ชุ่มน้ำป่าบุญเรือง โดยในระยะเริ่มต้นของการดำเนินงาน ปางควายบุญคุ้ม ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง ได้รับการยอมรับสนับสนุนและคาดหวังจากคนในชุมชนในฐานะกลไกหนึ่งของการฟื้นฟูอัตลักษณ์ท้องถิ่น แต่อย่างไรก็ตาม

เมื่อได้ดำเนินการบริหารจัดการมาเป็นระยะเวลาหนึ่งปางควายป่าชุ่มน้ำบุญเรืองก็ได้เผชิญกับข้อจำกัดและความท้าทายในการดำเนินการหลากหลายประการ ซึ่งมีสาเหตุจากรูปแบบและระบบรวมถึงแนวทางในการดำเนินการที่อาจยังไม่เหมาะสมกับบริบทและสภาพของสังคมเศรษฐกิจในปัจจุบัน โดยคณะผู้วิจัยสามารถสรุปปัญหาและอุปสรรคในการดำเนินการของปางควายบุญคุ้ม ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง ได้ดังต่อไปนี้

1. ข้อจำกัดทางด้านสิ่งแวดล้อมและการเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศ

หนึ่งในปัญหาสำคัญในการจัดการปางควายบุญคุ้ม ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน คือการเปลี่ยนแปลงทางสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นในพื้นที่ป่าชุมชนบุญเรือง โดยลักษณะภูมิประเทศของป่าชุ่มน้ำบุญเรืองมีลักษณะทางกายภาพที่มีความพิเศษคือเป็นป่าชุ่มน้ำในพื้นที่ลุ่มน้ำอิงที่เชื่อมโยงกับแม่น้ำโขง โดยมีน้ำท่วมขังเกือบตลอดฤดูกาลทำให้เกิดระบบนิเวศที่เป็นเอกลักษณ์ อย่างไรก็ตามภายใต้การเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศที่เปลี่ยนแปลงอย่างรุนแรงในปัจจุบันโดยเฉพาะในช่วง 4 – 5 ปีที่ผ่านมาพบว่าในพื้นที่อำเภอเชียงของได้เกิดปัญหาน้ำท่วมอย่างต่อเนื่องอันเป็นผลจากฝนตกหนักต่อเนื่องผนวกเข้ากับระดับน้ำโขงที่สูงขึ้นมาก ทำให้แม่น้ำอิงไม่สามารถระบายลงน้ำโขงได้ทัน ส่งผลให้เอ่อล้นตลิ่งเข้าท่วมพื้นที่ลุ่มต่ำในเขตตำบลบุญเรืองและบริเวณใกล้เคียง โดยเฉพาะพื้นที่เกษตรกรรมและคอกปศุสัตว์ริมฝั่งแม่น้ำ ปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรืองก็ได้รับผลกระทบจากปัญหาน้ำท่วมเช่นเดียวกัน เนื่องจากพื้นที่ของปางควายซึ่งปกติเป็นที่ดอนอยู่แล้วกลับถูกน้ำท่วมขังในช่วงฤดูน้ำหลากส่งผลให้ควายไม่สามารถอาศัยอยู่ได้ ประกอบกับจำนวนประชากรควายที่มีอยู่เป็นจำนวนมาก ทำให้กลุ่มสมาชิกต้องทำการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าโดยการอพยพควายไปยังพื้นที่ที่แห้งและปลอดภัย เช่น บริเวณลานชุมชนของหมู่บ้าน พื้นที่สาธารณะหรือบริเวณริมถนน ซึ่งเป็นการสร้างความเดือดร้อนในการจัดการรวมถึงต่อชุมชน นอกจากนี้ภายใต้สถานการณ์น้ำท่วมขังที่กินเวลายาวนานทางคณะกรรมการยังต้องดูแลและพึงพาอาหารจากภายนอกชุมชน เช่น พางข้าวและหญ้าแห้ง ซึ่งมีค่าใช้จ่ายในการจัดการที่สูงขึ้นทั้งค่าอาหาร ค่าขนส่งและค่าแรง ส่งผลให้การจัดการปางควายได้กลายเป็นปัญหาและภาระสำคัญในช่วงฤดูน้ำหลากที่ผ่านมาในแต่ละปี

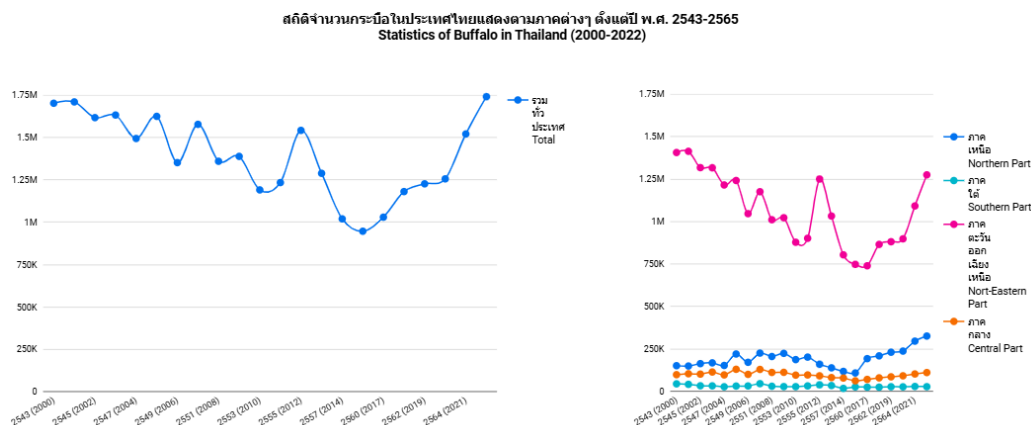

ภาพที่ 25 สภาพปัญหาอุกทภัยที่เกิดขึ้นในช่วง 3 – 4 ปีที่ผ่านมา ในพื้นที่ตำบลบุญเรืองอันส่งผลต่อการจัดการ
ปางควายบุญคุ้ม ป่าชุมชนน้ำบุญเรือง

ที่มา: กลุ่มอนุรักษ์ป่าบุญเรือง (2565)

2. ความไม่แน่นอนของระบบตลาดและราคาควายในปัจจุบัน

จากข้อมูลศูนย์สนเทศทางกระป๋องนานาชาติ ณ วันที่ 20 กันยายน 2568 ประเทศไทยมีควายอยู่จำนวน 1,784,220 ตัว โดยร้อยละ 70 อยู่ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือร้อยละ 70.40 โดยส่วนใหญ่เลี้ยงในจังหวัดบุรีรัมย์ สุรินทร์ อุบลราชธานี ศรีสะเกษและสกลนคร โดยมีภาคเหนือมีควายรองลงมาที่ร้อยละ 12.10 สำหรับจังหวัดเชียงรายมีควายอยู่จำนวน 20,581 ตัว(<https://ebook.lib.ku.ac.th/ibic/buff-th/61-statistic-buffalo>)

ภาพที่ 26 สถิติจำนวนกระบือในประเทศไทยแสดงภาคต่าง ๆ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2543 – 2565

ที่มา: สำนักงานปศุสัตว์จังหวัด และสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร

ปัจจัยที่ส่งผลกระทบต่อความไม่แน่นอนของราคาควายในปัจจุบันมีหลากหลายประเด็นไม่ว่าจะเป็นปัญหาโรคระบาดในวัวควาย ปี 2564 พบการแพร่ระบาดของโรคคัมปี สกิน ในวัวควาย ซึ่งเกิดจากเชื้อไวรัส สัตว์ที่ติดเชื้อจะมีไข้สูง ต่อมาน้ำเหลืองโต และมีตุ่มขนาดใหญ่ ประมาณ 2-5 เซนติเมตร ขึ้นที่ผิวหนังทั่วร่างกาย นอกจากนี้ก็จะมีอาการซึม เบื่ออาหาร อาจมีภาวะเป็นหมันชั่วคราวหรือถาวร แท้งลูกและมีปริมาณน้ำนมลดลง และหากรักษาไม่ทันก็มีโอกาสล้มตายลงได้ นอกจากนี้โรคระบาดจากการลักลอบนำเข้าวัวแบบผิดกฎหมาย หรือ “วัวเถื่อน” ซึ่งเป็นพาหะนำโรคมารู้วบ้านเราโดยเฉพาะการระบาดของโรคปาก เท้า เปื่อย ทำให้ไทยไม่สามารถส่งออกวัวได้

นอกจากปัจจัยด้านโรคระบาดและการควบคุมการเคลื่อนย้ายสัตว์แล้ว อีกหนึ่งปัจจัยสำคัญที่ส่งผลกระทบต่อความไม่แน่นอนของระบบตลาดและราคาควายในปัจจุบัน คือภาวะต้นทุนการผลิตที่เพิ่มสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะต้นทุนด้านอาหารสัตว์ซึ่งถือเป็นองค์ประกอบหลักของการเลี้ยงควายในระบบกึ่งพาณิชย์และเชิงพาณิชย์ ซึ่งมาจากปัจจัยหลากหลายประการไม่ว่าจะเป็นสภาวะอากาศ การปรับเปลี่ยนรูปแบบการใช้ที่ดินตลอดจนต้นทุนทางด้านพลังงานและการขนส่งที่สูงขึ้น ประเด็นที่น่าสนใจไปกว่านั้นคือการเพิ่มขึ้นของต้นทุนดังกล่าวกับตรงกันข้ามกับราคาควายซึ่งมีแนวโน้มลดลงอย่างต่อเนื่อง ปัญหาดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงข้อจำกัดของระบบตลาดที่ไม่สามารถปรับตัวได้อย่างมีประสิทธิภาพขณะเดียวกันขาดกลไกในการรักษาเสถียรภาพของราคา ไม่ว่าจะเป็น ระบบประกันราคา บทบาทและการแทรกแซงโดยภาครัฐ ดังนั้นภาวะความไม่แน่นอนของตลาดและความผันผวนของราคาส่งผลให้ผู้เลี้ยงขาดทุนและเลิกเลี้ยงไปในที่สุด ซึ่งไม่สอดคล้องกับนโยบายและเจตนารมณ์ของภาครัฐที่มุ่งส่งเสริมการเลี้ยงวัว-ควายให้เป็นอาชีพที่มั่นคงและยั่งยืน

3. ข้อจำกัดเชิงนโยบายและการสนับสนุนจากภาครัฐ

สำหรับประเด็นทางด้านนโยบายและการสนับสนุนจากภาครัฐจะมีได้ส่งผลกระทบโดยตรงต่อปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรืองในด้านการบริหารจัดการเนื่องจากมีจำนวนควายไม่มากนักและไม่ได้เน้นไปที่การผลิตในเชิงพาณิชย์เป็นหลัก แต่อย่างไรก็ตามโครงสร้างของนโยบายโดยเฉพาะด้านราคาและตลาดกลับมีผลต่อภาพรวมในการเลี้ยงควายระดับชุมชนอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ โดยเฉพาะในช่วงระยะเวลาที่ผ่านมาพบว่าภาครัฐมีนโยบายส่งเสริมการเลี้ยงโค – กระบืออย่างต่อเนื่องแต่กลับขาดการเชื่อมโยงกับการบริหารจัดการด้านตลาดและราคาอย่างเป็นระบบ ส่งผลให้พ่อค้ากลายเป็นผู้มีอำนาจในการกำหนดราคา ขณะเดียวกันนโยบายการเปิดเสรีทางการค้า โดยเฉพาะการนำเข้าเนื้อสัตว์จากต่างประเทศได้อย่างเสรี ตั้งแต่ พ.ศ. 2564 เป็นต้นมาส่งผลให้ราคาเนื้อสัตว์ภายในประเทศปรับตัวลดลง ประกอบกับการนำเข้าควายและวัวมีชีวิตจากต่างประเทศและการลักลอบนำเข้าผ่านชายแดน ปัจจุบันเหล่านี้ทำให้ระบบตลาดภายในประเทศขาดความมั่นคงและชัดเจนมากยิ่งขึ้น ขณะที่ต้นทุนในการเลี้ยงมีแนวโน้มที่เพิ่มสูงขึ้นอย่างต่อเนื่องในทุก ๆ ปี ไม่ว่าจะเป็นค่าอาหาร ยารักษาโรค ซึ่งสวนทางกลับราคาในการจำหน่ายควาย (อดีตเคยมีมูลค่าสูงถึง 4 – 5 หมื่นบาท ปัจจุบันประมาณ 8,000 – 10,000 บาทต่อตัว) ความไม่สมดุลระหว่างต้นทุนและราคาดังกล่าวส่งผลให้การเลี้ยงควายในเชิงพาณิชย์ไม่สามารถสร้างค่าตอบแทนที่เหมาะสมและคุ้มค่า และกลายเป็นข้อจำกัดสำคัญอีกประการในการบริหารจัดการของกลุ่มปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรือง

4. ข้อจำกัดด้านจำนวนและความต่อเนื่องของสมาชิกกลุ่ม

ข้อจำกัดสำคัญอีกประการที่ส่งผลกระทบต่อการขับเคลื่อนปางควายป่าชุ่มน้ำบุญเรืองในปัจจุบันคือจำนวนและความต่อเนื่องของสมาชิกกลุ่มผู้เลี้ยงควาย โดยในระยะเริ่มต้นมีสมาชิกเข้าร่วมเป็นสมาชิกจำนวนหนึ่ง โดยมีหน้าที่ในการร่วมบริหารจัดการปางควายโดยแบ่งหน้าที่และผลัดเปลี่ยนเวียนกันดูแลควายได้ตามที่ได้กำหนดไว้ (เลี้ยงควาย เวิร์กแอมเฝ้าควาย) อย่างไรก็ตามการเลี้ยงควายดังกล่าวจำเป็นต้องอาศัยระยะเวลา กำลังแรงงานและการดูแลอย่างต่อเนื่อง ขณะที่สมาชิกกลุ่มโดยส่วนใหญ่เป็นผู้สูงอายุ (สมาชิกอายุน้อยที่สุดประมาณ 42 ปี) ดังนั้นเมื่อระยะเวลาผ่านไปความสามารถในการปฏิบัติงานด้านแรงงานของสมาชิกกลุ่มลดลงตามวัย ส่งผลให้การผลัดเปลี่ยนเวียนกันดูแลควายไม่สามารถดำเนินการได้อย่างมีประสิทธิภาพเท่าเดิม ขณะที่สมาชิกบางคนได้ถอนตัวออกไปเนื่องจากอายุมาก ปัญหาทางด้านสุขภาพ หรือลูก ๆ หลาน ๆ อยากให้หยุดพักผ่อน ส่งผลให้สมาชิกปางควายค่อย ๆ ลดจำนวนลงไปในขณะที่จำนวนควายที่อยู่ภายใต้การดูแลยังคงมีจำนวนมากและไม่ได้สัดส่วนกับความสามารถในการบริหาร กลับกลายเป็นภาระในการดูแลและการจัดการของสมาชิกที่เหลืออยู่

“...สมาชิกก็ลดลงไป ตายไปก็มี ป่วยก็มี ลูกหลานบ่อยากฮื้อมาเยะก็มี อายุมันนั้ก มันก็ยะก้านบ่
ได้เหมือนเดิม อนาคตเฮาก็เหมือนกัน...”
(สัมภาษณ์, น้ำเพชร, 10 ตุลาคม 2568)

ภาพที่ 27 รายชื่อสมาชิกของกลุ่มปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรือง ในช่วงของการก่อตั้ง
ที่มา: ณัฐพงศ์ รักงาม

นอกจากจำนวนสมาชิกเดิมที่ลดลงไปแล้ว ทางกลุ่มยังขาดการเข้ามามีส่วนร่วมของสมาชิก โดยเฉพาะคนรุ่นใหม่ เนื่องจากการเลี้ยงควายในรูปแบบเชิงอนุรักษ์ไม่ได้ก่อให้เกิดรายได้อย่างชัดเจนในระยะสั้น ขณะเดียวกันคนรุ่นใหม่ส่วนใหญ่มีภาระงานอื่นหรือประกอบอาชีพที่ให้รายได้และมากกว่า รวมถึงมีสถานะที่ดีกว่า ส่งผลให้ขาดแรงจูงใจในการเข้ามามีส่วนร่วมเป็นสมาชิกและดำเนินกิจกรรมของปางควาย

“...มันก็เหมือนกับวิถีการทำนาของชาวบ้าน ที่นานวันก็จะลดลงไป เช่นเดียวกันควายและคนรุ่นก่อน ๆ ก็หายไปตามเวลา...”
(สัมภาษณ์, น้ำทรง, 10 ตุลาคม 2568)

“...แต่รุ่นใหม่ ๆ บางครอบครัวก็มีลูกเพียงคนเดียว ก็ไม่ได้เข้ามาสนใจและให้ความสำคัญเพราะการเรียนการสอน การดำเนินชีวิต อาชีพในการทำงานซึ่งเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม...”
(สัมภาษณ์, น้ำทรง, 10 ตุลาคม 2568)

จะเห็นได้ว่าข้อจำกัดด้านจำนวนและความต่อเนื่องของสมาชิกกลุ่มถือได้ว่าเป็นปัญหาเชิงโครงสร้างที่สำคัญต่อการฟื้นฟูปางควายป่าชุมชนน้ำบุญเรือง เนื่องจากสมาชิกเดิมซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้สูงอายุมีศักยภาพในการทำงานลดลง ขณะที่การขาดคนรุ่นใหม่เข้ามาทดแทนอาจส่งผลกระทบต่อ การดำเนินงานและการคงอยู่ของปางควายต่อไปในอนาคต

5. ความไม่สอดคล้องของเจตนารมณ์ในการเลี้ยงควายกับตรรกะเชิงพาณิชย์

หากพิจารณาถึงเป้าหมายสำคัญในการฟื้นคืนปางควายของชุมชนบุญเรืองแล้วพบว่า เป็นความพยายามในการธำรงรักษาวิถีวัฒนธรรมแบบดั้งเดิมที่เชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างคน ชุมชน และ ทรัพยากรธรรมชาติให้คงอยู่ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ขณะเดียวกันก็เป็นการสร้างให้พื้นที่ป่าชุมชนน้ำบุญเรืองมีชีวิตโดยการเชื่อมโยงปางควายและกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเข้ากับป่าชุมชนอันเป็นการยืนยัน การมีอยู่ของสิทธิชุมชนในการเข้าถึง การใช้ประโยชน์ และความสามารถในการดูแลรักษา ทรัพยากรธรรมชาติของตนเอง

โดยในระยะเริ่มต้นของการจัดตั้งปางควาย มีแนวคิดในการดำเนินงานในลักษณะวิสาหกิจชุมชน โดยมีเป้าหมายเพื่อเลี้ยงควายและสร้างรายได้จากการจำหน่าย ทั้งในรูปแบบของลูกควายหรือการจำหน่ายเป็นเนื้อสัตว์ ซึ่งถือเป็นแนวทางที่มุ่งสร้างรายได้เพื่อให้การดำเนินงานสามารถพึ่งพาตนเองได้ในระยะยาว แต่เมื่อได้ดำเนินงานไปในระยะเวลาหนึ่งกลับพบว่าปัจจัยทางเศรษฐกิจได้เข้ามามีบทบาทมากยิ่งขึ้น ไม่ว่าจะเป็นความไม่แน่นอนของราคาและกลไกการตลาด บทบาทของนโยบายและการสนับสนุนจากภาครัฐ ตลอดจนผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมที่ได้ส่งผลกระทบต่อความไม่แน่นอนในเชิงเศรษฐกิจ สมาชิกในกลุ่มต้องเผชิญกับความวิตกกังวลเกี่ยวกับต้นทุนการเลี้ยง การดูแลรักษา และการจำหน่าย ขณะเดียวกันภายใต้บริบทของเศรษฐกิจที่กลายเป็นตัวนำได้สร้างความแตกต่างของมุมมองระหว่างสมาชิกของกลุ่ม โดยสมาชิกส่วนใหญ่ยังคงยึดมั่นในเป้าหมายของการอนุรักษ์และการธำรงวิถีชุมชนและมองว่าควายที่ตนเองเลี้ยงนั้นเป็นทรัพยากรที่มีชีวิตและมีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของชุมชน นำมาซึ่งความรู้สึกผูกพันมากกว่าการเป็นสินค้าเพื่อการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจแม้ว่าการจำหน่ายจะเป็นกลไกสำคัญในการสร้างรายได้และควบคุมจำนวนควายในปางควายก็ตาม ขณะที่สมาชิกอีกส่วนหนึ่งมองว่าการเลี้ยงควายควรปรับตัวเข้าสู่รูปแบบเชิงพาณิชย์เพื่อสร้างรายได้และความอยู่รอดของกลุ่ม มุมมองดังกล่าวได้นำไปสู่ความตึงเครียดและความขัดแย้งในเชิงแนวคิดเกี่ยวกับทิศทางของปางควายของสมาชิก อย่างไรก็ตามภายหลังจากที่จำนวนสมาชิกของกลุ่มได้ลดลงไป ทางกลุ่มจึงได้ทำการปรับลดจำนวนควายให้มีความเหมาะสมสำหรับการบริหารจัดการของทางกลุ่ม

“...คนมันหลาย ก็คิดกันคนละแบบ แต่ตอนนี้เข้าใจกันแล้วว่าเราจะดำเนินการอย่างไรดี ให้เป็น
ปางควายแบบของเขา...เขาอยากเป็นปางควายของป่าบุญเรื่อง...”

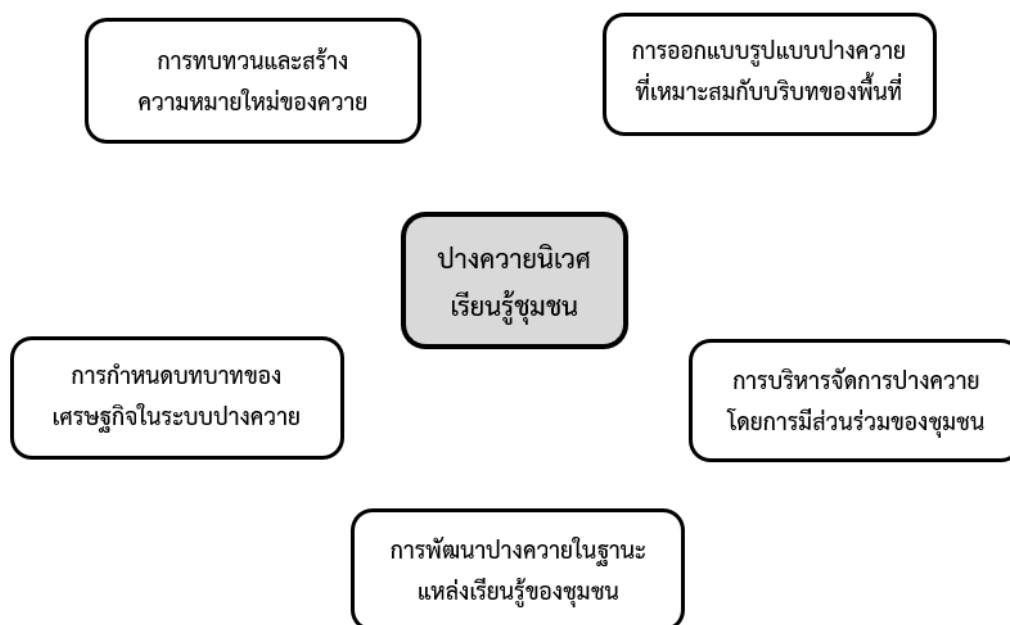
(สัมภาษณ์, พิษณุพงษ์ คุรุปรัชญามรรค, 10 ตุลาคม 2568)

กล่าวโดยสรุปจะเห็นได้ว่าข้อจำกัดและความท้าทายของการฟื้นคืนปางควายจึงมิได้เป็นเพียง
ปัญหาในการบริหารจัดการหากแต่เป็นการสะท้อนถึงความขัดแย้งเชิงโครงสร้างระหว่าง “การอนุรักษ์”
กับ “ระบบตลาด” ซึ่งกำหนดทิศทางการดำรงอยู่ของปางควายในบริบทสังคมร่วมสมัย ภายใต้เงื่อนไข
ดังกล่าวส่งผลให้การดำเนินงานของปางควายบุญคุ้ม ป่าชุ่มน้ำบุญเรื่อง ไม่สามารถยึดอยู่กับรูปแบบ
ดั้งเดิมได้อย่างสมบูรณ์ ขณะเดียวกันการปรับตัวเข้าสู่รูปแบบเชิงพาณิชย์อย่างเต็มรูปแบบก็กลับก่อให้เกิด
ข้อจำกัดทั้งในด้านต้นทุน ความไม่แน่นอนของตลาดรวมถึงความคลาดเคลื่อนจากเจตนารมณ์ดั้งเดิมของ
ชุมชน ดังนั้นการฟื้นคืนปางควายในบริบทปัจจุบันจึงจำเป็นต้องมีกระบวนการออกแบบใหม่ที่สามารถ
ประสานความสัมพันธ์ระหว่างมิติทางเศรษฐกิจ สังคม และระบบนิเวศเข้าด้วยกันอย่างเหมาะสม โดย
ยังคงรักษาอัตลักษณ์และภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ ขณะเดียวกันก็สามารถดำรงอยู่ได้ภายใต้เงื่อนไขของโลก
สมัยใหม่

3.2 แนวทางในการฟื้นฟูอัตลักษณ์และระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมที่เหมาะสมกับบริบท ของชุมชนบุญเรื่องในปัจจุบัน

จากข้อจำกัดและบทเรียนที่เกิดขึ้นคณะผู้วิจัยจึงนำไปสู่การจัดทำข้อเสนอเชิงแนวทางในการ
ฟื้นฟูอัตลักษณ์และระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมที่มีความเหมาะสมกับบริบทของชุมชนบุญเรื่องใน
ปัจจุบัน ซึ่งมีลักษณะในการออกแบบรูปแบบใหม่ของปางควายที่ตั้งอยู่บนฐานของการเรียนรู้ การปรับตัว
และการต่อรองกับเงื่อนไขเชิงโครงสร้าง โดยตั้งอยู่บนฐานคิดของการประสานความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน
ควาย และระบบนิเวศของป่าชุ่มน้ำบุญเรื่องให้สามารถดำรงอยู่ร่วมกันได้อย่างสมดุล โดยไม่ปล่อยให้
ตรรกะของระบบตลาดเข้ามาครอบงำจนทำให้ความหมายของควายและปางควายถูกลดทอนเหลือเพียง
สินค้าและการผลิตทางเศรษฐกิจเท่านั้น ขณะเดียวกันต้องยอมรับถึงบริบทปัจจุบันที่ไม่สามารถตัดขาด
จากมิติทางเศรษฐกิจได้อย่างสิ้นเชิง ทั้งนี้การฟื้นฟูปางควายในบริบทปัจจุบันควรคำนึงถึงการต่อรอง
ระหว่างกลุ่มคนในชุมชน หน่วยงานรัฐ และผู้มีส่วนได้ส่วนเสียที่มีต่อเงื่อนไขและมุมมองในการใช้
ทรัพยากรธรรมชาติที่แตกต่างกัน เพื่อกำหนดรูปแบบการใช้ประโยชน์ที่เหมาะสมร่วมกัน โดยแนวทาง
ดังกล่าวเน้นไปที่การปรับบทบาทและความหมายของควายไปสู่การเป็นทรัพยากรเชิงนิเวศวัฒนธรรม การ
ออกแบบปางควายในรูปแบบกิจกรรมชาติ การกำหนดบทบาททางเศรษฐกิจให้เหมาะสม การสร้างการมี

ส่วนร่วมของชุมชนและการพัฒนาเป็นแหล่งเรียนรู้ของชุมชนโดยเรียกว่า “ปางควายนิเวศเรียนรู้ชุมชน” ซึ่งเป็นแนวทางในระยะยาวที่สามารถรองรับการเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อม เศรษฐกิจ และโครงสร้างทางสังคมได้อย่างยั่งยืน โดยสามารถนำเสนอได้ดังนี้

ภาพที่ 28 แนวทางในการฟื้นฟูอัตลักษณ์และระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมที่เหมาะสมกับบริบทของชุมชนบุญเรืองในปัจจุบัน

1. การทบทวนและสร้างความหมายใหม่ของควายในบริบทชุมชนบุญเรือง

ในการฟื้นฟูอัตลักษณ์และระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมที่เหมาะสมกับบริบทของชุมชนบุญเรืองอย่างแท้จริง อาจจะเริ่มต้นจากการทบทวนและการให้ความหมายของควายอย่างเหมาะสมและเป็นระบบ อันเป็นผลจากการที่ความหมายของควายในความเป็นจริงนั้นมิได้ดำรงคงอยู่อย่างคงที่ แต่หากมีการปรับเปลี่ยนเลื่อนไหลไปตามบริบททางสังคม เศรษฐกิจ และโครงสร้างทางอำนาจในแต่ละช่วงเวลา ดังนั้นการทบทวนและการทำความเข้าใจควายในปัจจุบันจำเป็นต้องพิจารณาความหมายของควายในสองนัยยะสำคัญ ได้แก่ 1) ควายในฐานะแรงงานเพื่อการยังชีพในสังคมแบบดั้งเดิม และ (2) ควายในฐานะสินค้าเพื่อการแลกเปลี่ยนในระบบตลาดสมัยใหม่ เพื่อเป็นรากฐานในการสังเคราะห์และนำไปสู่การสร้าง ความหมายใหม่ของควายที่เหมาะสมกับชุมชนบุญเรืองในปัจจุบัน

สำหรับนัยยะของควายในฐานะแรงงานเพื่อการยังชีพในสังคมแบบดั้งเดิมนั้นอยู่ในรูปแบบแรงงานในการผลิตที่มีความสำคัญอย่างมากต่อระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ ไม่ว่าจะเป็นการไถนา การเตรียมพื้นที่เพื่อการเพาะปลูกหรือการขนส่งสินค้าและการเดินทาง ซึ่งควายถือได้ว่าเป็นปัจจัยการผลิตสำคัญและมีความสัมพันธ์ในการพึ่งพาอาศัยกับคนอย่างใกล้ชิด นอกจากนี้ควายยังทำหน้าที่เป็นทุนทางสังคมซึ่งสะท้อนถึงศักยภาพของครัวเรือน โดยครอบครัวใดมีควายจำนวนมากจะเป็นการแสดงถึงความมั่งคั่งในเชิงทรัพย์สิน ความสามารถในการผลิตและความมั่นคงทางอาหาร ในมิติความสัมพันธ์ระหว่างคนกับควายยังมีลักษณะถึงความผูกพันและความใกล้ชิดซึ่งเปรียบเสมือนเป็นสัตว์เลี้ยงหรือคนในครอบครัวเดียวกัน นัยยะของควายในบริบทสังคมแบบดั้งเดิมจึงมีความสำคัญในฐานะเป็นปัจจัยทางการผลิต ทุนทางสังคมและความผูกพันบนฐานคิดการช่วยเหลือเกื้อกูลกันมากกว่าการใช้ประโยชน์แต่เพียงด้านเดียว อย่างไรก็ตามภายใต้การเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างสังคมและเทคโนโลยีการผลิตโดยเฉพาะการเข้ามาของเครื่องจักรกลทางการเกษตร บทบาทและสถานะของควายค่อย ๆ เลือนหายไปจากระบบสังคมร่วมสมัย

สำหรับบริบทเศรษฐกิจแบบตลาดในปัจจุบัน ควายได้ถูกปรับเปลี่ยนบทบาทและความหมายจากเดิมซึ่งเป็นแรงงานการผลิตและทุนทางสังคมไปสู่การเป็นสินค้าที่สามารถซื้อขาย แลกเปลี่ยนและสร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจโดยตรง ไม่ว่าจะเป็นอยู่ในรูปแบบของเนื้อสัตว์ การเพาะพันธุ์หรือแม้แต่การพัฒนาเป็นควายสวยงามเพื่อการประกวดแข่งขัน ภายใต้นัยยะนี้ควายได้ถูกกำหนดมูลค่าผ่านกลไกราคา ต้นทุนการเลี้ยงดูและการขาย ความสัมพันธ์ระหว่างคนและควายจึงปรับเปลี่ยนจากการพึ่งพาอาศัยไปสู่ความสัมพันธ์แบบเจ้าของและทรัพย์สิน ซึ่งเน้นไปที่ความคุ้มค่าและผลกำไรเป็นสำคัญ กระบวนการเลี้ยงดูถูกอิทธิพลของระบบตลาดเข้ามาเป็นกลไกสำคัญในการกำกับดูแลผ่านการวางแผน การบริหารจัดการที่ต้องคำนวณต้นทุนและผลตอบแทนอย่างเป็นระบบ อันส่งผลให้ควายได้กลายหน่วยการผลิตที่มีมูลค่าทางเศรษฐกิจ อย่างไรก็ตามภายใต้การขับเคลื่อนของระบบตลาดซึ่งมีข้อจำกัดหลากหลายประการไม่ว่าจะเป็น ความไม่แน่นอนของราคา ต้นทุนในการผลิตที่เพิ่มมากขึ้น รวมไปถึงโรคระบาดและการเปลี่ยนแปลงของสภาพภูมิอากาศได้ส่งผลต่อควายในมุมมองทางเศรษฐกิจอย่างยั่งยืน

จากการทบทวนความหมายของควายทั้ง 2 รูปแบบภายใต้นัยยะแรงงานเพื่อการยังชีพและในฐานะสินค้าเพื่อการค้าขายต่างมีข้อจำกัดในบริบทปัจจุบัน กล่าวคือในรูปแบบดั้งเดิมไม่สามารถดำเนินการภายใต้โครงสร้างสังคมและเศรษฐกิจแบบใหม่ขณะที่รูปแบบเชิงตลาดและการค้าได้สร้างแรงกดดันและไม่สามารถสร้างความยั่งยืนได้ในระยะยาว คณะผู้วิจัยจึงเห็นว่าปางควายในบริบทของชุมชนบุญเรืองต้องก้าวข้ามผ่านกรอบคิดดังกล่าวไปสู่การสร้างควมหมายใหม่ของควายในฐานะ “ทรัพยากรเชิงนิเวศวัฒนธรรม” อันเป็นการบูรณาการมิติทางด้านนิเวศ สังคมและวัฒนธรรมเข้าไปด้วยกันอย่างผสมผสาน โดยควายในความหมายใหม่นี้มีบทบาทหน้าที่ในการรักษาสมดุลของระบบป่าชุ่มน้ำ เช่น การ

ควบคุมพืชและหญ้า การกระจายเมล็ดพันธุ์ และการหมุนเวียนธาตุอาหารเป็นต้น ซึ่งส่งผลต่อความหลากหลายทางชีวภาพของพื้นที่เปรียบเสมือนเป็น “คนสวนของป่าชุ่มน้ำบุญเรือง” ขณะที่ในด้านสังคมและวัฒนธรรมควายทำหน้าที่เป็นตัวกลางในการถ่ายทอดองค์ความรู้ ภูมิปัญญา และอัตลักษณ์ของชุมชนผ่านกระบวนการเรียนรู้และการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน โดยมีควายเป็นตัวแสดงหลักในกิจกรรมไม่ว่าจะเป็นการแสดงถึงการอยู่อาศัยและการดำเนินชีวิตของควาย บทบาทของควายที่มีต่อพื้นที่ป่าชุ่มน้ำ

แนวทางดังกล่าวจึงเป็นการปรับบทบาทและทิศทางของควายออกจากพื้นที่ของระบบเศรษฐกิจและนำกลับเข้ามาสู่พื้นที่ในความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ซึ่งเปิดโอกาสให้ชุมชนสามารถกำหนดรูปแบบการใช้ประโยชน์ที่สอดคล้องกับบริบทของตนเองได้อย่างเหมาะสม ด้วยเหตุนี้ควายภายใต้นิยามและความหมายใหม่จึงเป็นองค์ประกอบสำคัญของระบบนิเวศและระบบสังคมที่ทำหน้าที่เชื่อมโยงผู้คน ชุมชน และธรรมชาติเข้าไว้ด้วยกันบนพื้นฐานของการพัฒนาที่ยั่งยืน

2. การออกแบบรูปแบบปางควายที่เหมาะสมกับบริบทของพื้นที่

สำหรับรูปแบบปางควายในบริบทของชุมชนบุญเรืองที่มีความเหมาะสม คณะผู้วิจัยเห็นว่าจำเป็นต้องกำหนดโครงสร้างของระบบให้สอดคล้องกับลักษณะเฉพาะของป่าชุ่มน้ำและข้อจำกัดของชุมชน โดยควรมีลักษณะเป็น “ระบบกึ่งธรรมชาติ” ซึ่งเป็นการเปิดโอกาสให้ธรรมชาติทำงานร่วมกับการกำกับดูแลของมนุษย์อย่างเหมาะสม ทั้งนี้ แนวทางดังกล่าวมีความแตกต่างจากรูปแบบปางควายเชิงพาณิชย์ที่มักเป็นระบบปิดและเน้นการควบคุมเพื่อเพิ่มผลผลิตเป็น ดังนั้นการออกแบบปางควายในบริบทของพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองจึงควรมุ่งไปสู่ระบบที่มีความยืดหยุ่นและสามารถปรับตัวได้ ซึ่งสามารถอธิบายได้ในประเด็นดังต่อไปนี้

2.1) การกำหนดลักษณะของระบบปางควายแบบกึ่งธรรมชาติ การออกแบบรูปแบบปางควายที่เหมาะสมจำเป็นต้องกำหนดลักษณะของระบบในภาพรวมในบริบทปัจจุบัน กล่าวคือไม่อาจย้อนกลับไปสู่รูปแบบการเลี้ยงแบบดั้งเดิมที่อาศัยธรรมชาติเป็นสำคัญโดยปราศจากการจัดการของมนุษย์ ขณะเดียวกันก็ไม่อาจดำเนินไปในรูปแบบการเลี้ยงเชิงพาณิชย์ที่เน้นการควบคุมและการเพิ่มผลผลิตเป็นหลัก ซึ่งมีแนวโน้มในการแบ่งแยกควายออกจากระบบนิเวศซึ่งไม่เป็นไปตามเป้าหมายในการฟื้นคืนปางควายขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง ด้วยเหตุนี้ปางควายในชุมชนบุญเรืองจึงควรถูกออกแบบให้มีลักษณะ “ระบบกึ่งธรรมชาติ” โดยใช้ธรรมชาติเป็นฐานหลักขณะเดียวกันมีการกำกับดูแลโดยมนุษย์ในระดับที่เหมาะสมเพื่อรักษาสมดุลของระบบโดยรวม โดยมีลักษณะสำคัญคือการนำเอาลักษณะเฉพาะของป่าชุ่มน้ำบุญเรืองมาใช้ในการออกแบบการเลี้ยงควาย โดยเป็นการปรับรูปแบบการเลี้ยงให้สอดคล้องกับธรรมชาติของพื้นที่ที่มีอยู่เดิม เช่น พื้นที่ในช่วงน้ำหลากหรือความหลากหลายของพื้นที่ เช่น หนอง บวก ฮ้อง และพื้นที่ดอนซึ่งแต่ละพื้นที่มีบทบาทแตกต่างกันในแต่ละช่วงเวลา สิ่งเหล่านี้จึงเป็นการออกแบบให้การเลี้ยงดูควายสามารถ

ดำรงชีวิตไปตามเงื่อนไขของพื้นที่ เช่น การหากินในพื้นที่ชุ่มน้ำในช่วงปกติและการเคลื่อนย้ายไปยังพื้นที่ดอนในช่วงน้ำหลาก การกินอาหารโดยใช้สิ่งที่มีอยู่ในป่าชุ่มน้ำเป็นหลัก ขณะเดียวกันในส่วนของพฤติกรรมของควาย เช่น การเดินหากิน การลงปลัก ควรปล่อยให้เกิดขึ้นตามธรรมชาติโดยไม่จำเป็นต้องมีการควบคุมหรือจัดการอย่างเข้มงวด มนุษย์ทำหน้าที่เพียงกำหนดขอบเขตและเงื่อนไขพื้นฐานให้ระบบไม่เกินศักยภาพของพื้นที่ ขณะที่ธรรมชาติของพื้นที่จะทำหน้าที่เป็นตัวกำหนดรูปแบบการใช้ชีวิตของควาย

2.2) การกำหนดจำนวนควายให้มีความเหมาะสม เพื่อให้สามารถเป็นไปตามรูปแบบดังกล่าวได้อย่างเหมาะสมในเบื้องต้นต้องทำการกำหนดจำนวนควายที่เหมาะสมกับศักยภาพของพื้นที่อย่างเป็นระบบและชัดเจน กล่าวคือ จำนวนควายต้องไม่เกินขีดความสามารถของพื้นที่ป่าชุ่มน้ำในการรองรับ ทั้งในด้านแหล่งอาหาร พื้นที่อยู่อาศัย และเงื่อนไขทางนิเวศที่เปลี่ยนแปลงไปตามฤดูกาล ขณะเดียวกันต้องพิจารณาถึงศักยภาพในการบริหารจัดการของกลุ่มและชุมชนไปพร้อม ๆ กัน จากการเก็บข้อมูลภาคสนามของกลุ่มผู้เลี้ยงควายในพื้นที่ พบว่าการมีจำนวนควายมากเกินไปได้กลายเป็นข้อจำกัดเชิงโครงสร้างที่สำคัญ โดยในภาวะปกติอาจยังสามารถดูแลได้ในระดับหนึ่ง แต่เมื่อเกิดสถานการณ์วิกฤต เช่น ปัญหาอุทกภัยซึ่งทำให้พื้นที่ในการเลี้ยงดูควายลดลง จำเป็นต้องอพยพไปยังพื้นที่อื่น ส่งผลให้เกิดภาระในการจัดการทั้งในด้านพื้นที่ แรงงาน และค่าใช้จ่ายในการจัดหาอาหารจากภายนอก นอกจากนี้จำนวนควายที่มากเกินไปยังส่งผลให้ความต้องการอาหารเพิ่มสูงขึ้นเกินกว่าพื้นที่ป่าจะรองรับได้ตามธรรมชาติ ทำให้ต้องพึ่งพาอาหารจากภายนอกมากขึ้น ส่งผลต่อการเพิ่มต้นทุน ขณะเดียวกันยังสร้างแรงกดดันต่อสมาชิกในชุมชน โดยเฉพาะในบริบทที่จำนวนสมาชิกมีแนวโน้มลดลงและส่วนใหญ่เป็นผู้สูงอายุซึ่งมีข้อจำกัดด้านแรงงานและเวลาและได้กลายเป็นภาระซึ่งในท้ายที่สุดได้ส่งผลกระทบต่อเจตนารมณ์ของการฟื้นคืนควายเพื่อการอนุรักษ์อย่างที่ได้กำหนดไว้ ดังนั้นการกำหนดจำนวนควายที่เหมาะสมจึงเป็นเงื่อนไขเชิงโครงสร้างที่สำคัญที่สุด โดยต้องกำหนดให้อยู่ในระดับที่สอดคล้องกับทั้งศักยภาพของพื้นที่ในแต่ละฤดูกาลและศักยภาพของชุมชนในการดูแล เพื่อให้ควายสามารถดำรงบทบาทในฐานะส่วนหนึ่งของระบบนิเวศได้อย่างแท้จริง

2.3) การออกแบบโครงสร้างเชิงพื้นที่ป่าควาย ในการออกแบบโครงสร้างเชิงพื้นที่ หมายถึง กระบวนการบูรณาการพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองเข้ากับการเลี้ยงควายอย่างมีระบบและสอดคล้องกัน กล่าวคือเป็นการนำเอาคุณลักษณะทางนิเวศเฉพาะของป่าชุ่มน้ำบุญเรืองมาปรับใช้เป็นฐานของการออกแบบระบบการเลี้ยงควาย ดังที่กล่าวมาในบทก่อนหน้านี้ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองมีลักษณะเป็นพื้นที่น้ำท่วมตามฤดูกาล (seasonal wetland) และประกอบด้วยระบบนิเวศย่อยที่หลากหลาย เช่น หนอง บวก ฮ่อง ห้วย และดอน (อธิบายความพิเศษของป่าโดยเฉพาะต้องเกี่ยวข้องกับสัตว์ อาหาร ควาย) ดังนั้นการออกแบบโครงสร้างเชิงพื้นที่ป่าควายจึงต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานของการเข้าใจความหลากหลายเชิงพื้นที่

ดังกล่าว และนำมาใช้เป็นกลไกสำคัญในการกำหนดรูปแบบการใช้พื้นที่ของควาย ทั้งในด้านการเลี้ยงดู การอยู่อาศัย และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอาหาร

ดังนั้นในมิตินี้การจัดวางโครงสร้างเชิงพื้นที่จึงต้องทำให้ควายสามารถมีชีวิตอยู่ในระบบนิเวศ มากกว่าการนำป่าชุ่มน้ำบุญเรืองมาเป็นพื้นที่ในการเลี้ยงควายหรือการปล่อยให้ควายอยู่หากินไปตาม ประสาเถกเช่นเดียวกับพื้นที่อื่น ๆ ทั่วไป แต่จำเป็นต้องอาศัยเส้นทางการเคลื่อนที่และการเลี้ยงดูควาย เชื่อมโยงพื้นที่ต่าง ๆ ของป่าชุ่มน้ำเข้าด้วยกัน ตัวอย่างเช่น การเคลื่อนย้ายระหว่างพื้นที่ชุ่มน้ำกับพื้นที่ ตอนตามฤดูกาล การหากินตามแหล่งอาหารธรรมชาติ โดยการออกแบบในลักษณะดังกล่าวนำมาซึ่งการ สร้างความสมดุลของระบบนิเวศ รวมทั้งนำพฤติกรรมของควายมาเป็นองค์ประกอบสำคัญในการ สร้างกระบวนการเรียนรู้ให้เกิดขึ้นในชุมชน ดังเช่น การกินหญ้าและวัชพืชช่วยควบคุมความหนาแน่นป่า การนอนปลักทำให้เกิดแอ่งน้ำขนาดเล็กที่เป็นแหล่งอาศัยของสิ่งมีชีวิตอื่น การเคลื่อนที่ไปมาในพื้นที่ช่วย กระจายเมล็ดพันธุ์พืชรวมถึงการป้องกันไฟป่า เป็นต้น กระบวนการเหล่านี้สามารถนำมาเป็น “องค์ ความรู้” และพัฒนาให้กลายเป็น “แหล่งเรียนรู้” อย่างเป็นรูปธรรม โดยสามารถออกแบบเป็นกิจกรรม หรือเส้นทางการเรียนรู้ในการถ่ายทอดความรู้เกี่ยวกับทั้งระบบนิเวศป่าชุ่มน้ำและบทบาทของควายใน สังคมชุมชนอย่างเป็นรูปธรรม

นอกจากนี้การออกแบบโครงสร้างเชิงพื้นที่ยังทำหน้าที่สำคัญในการกำหนดขอบเขตการใช้พื้นที่ ระหว่างพื้นที่ปางควาย พื้นที่สำหรับการอนุรักษ์ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง รวมถึงพื้นที่ของชุมชน เนื่องจากป่าชุ่ม น้ำบุญเรืองเป็นพื้นที่สาธารณะของคนในชุมชนสำหรับการใช้ประโยชน์ร่วมกัน ดังนั้นจำเป็นต้องกำหนด สัดส่วนการใช้พื้นที่อย่างเหมาะสม เพื่อไม่ให้เกิดการใช้พื้นที่ทับซ้อนหรือกระทบต่อกันซึ่งอาจนำไปสู่ความ ขัดแย้งในเรื่องการใช้ทรัพยากรหรือผลกระทบต่อกิจกรรมทางเศรษฐกิจของคนกลุ่มอื่นในชุมชน ด้วยเหตุ นี้ การออกแบบโครงสร้างเชิงพื้นที่จึงเป็นการออกแบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนไปพร้อมกัน ดังนั้น การออกแบบโครงสร้างเชิงพื้นที่จึงเป็นการสร้างสมดุล การใช้ประโยชน์ของปางควาย การอนุรักษ์ระบบ นิเวศ และการใช้ชีวิตของชุมชน เพื่อให้ทุกฝ่ายสามารถอยู่ร่วมกันได้โดยไม่เกิดความขัดแย้งและทำให้ปาง ควายสามารถพัฒนาไปสู่การเป็นทั้งระบบนิเวศและแหล่งเรียนรู้ของชุมชนได้อย่างเหมาะสม

ดังนั้นรูปแบบปางควายในบริบทของชุมชนบุญเรืองจึงควรตั้งอยู่ในรูปแบบระบบกึ่งธรรมชาติที่ใช้ ลักษณะเฉพาะของป่าชุ่มน้ำเป็นฐาน ควบคู่กับการกำหนดจำนวนควายให้สอดคล้องกับศักยภาพของพื้นที่ และการออกแบบโครงสร้างเชิงพื้นที่ที่เชื่อมโยงการเลี้ยงควายเข้ากับระบบนิเวศอย่างเป็นรูปธรรม แนวทางดังกล่าวนำมาซึ่งความสมดุลระหว่างการใช้ประโยชน์ การอนุรักษ์ และการอยู่ร่วมกันของชุมชน บุญเรืองได้ในระยะยาว

3. การกำหนดบทบาทของเศรษฐกิจในระบบปางควาย

สำหรับการการฟื้นฟูระบบปางควายในกลับมามีบทบาทและความสำคัญในปัจจุบันนั้นไม่สามารถที่จะแยกขาดออกจากมิติทางเศรษฐกิจได้อย่างแท้จริง เนื่องจากการดำรงอยู่ของปางควายจำเป็นต้องอาศัยทรัพยากรและการขับเคลื่อนทางเศรษฐกิจในการบริหารจัดการพื้นที่ รวมถึงการขับเคลื่อนกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น อย่างไรก็ตามคณะผู้วิจัยเห็นว่าประเด็นทางด้านเศรษฐกิจในระบบปางควายนั้นไม่ควรถูกกำหนดให้เป็นเป้าหมายหลัก หากแต่ควรทำหน้าที่เป็นกลไกสนับสนุนที่ช่วยให้ระบบสามารถดำรงอยู่ได้ภายใต้ข้อจำกัดของบริบทปัจจุบัน โดยปางควายควรมีการหารายได้ในระดับที่เหมาะสม เช่น การขายควายหรือลูกควายในกรณีที่จำนวนควายเกินศักยภาพของพื้นที่หรือในกรณีที่มีความจำเป็นต้องใช้เงินเพื่อดูแลและพัฒนาปางควาย ทั้งนี้ต้องอยู่ภายใต้เงื่อนไขที่ไม่ทำให้ปางควายเปลี่ยนไปสู่ระบบเชิงพาณิชย์มากเกินไปซึ่งจะส่งผลให้ความสัมพันธ์ระหว่างควายกับระบบนิเวศและเป้าหมายด้านการอนุรักษ์ถูกลดทอนลง นอกจากนี้การส่งเสริมและพัฒนาช่องทางในการหารายได้รูปแบบอื่น ๆ โดยเฉพาะกิจกรรมที่สอดคล้องกับลักษณะของระบบนิเวศและเป้าหมายของปางควาย เช่น การจัดกิจกรรมศึกษาดูงาน การพัฒนาหลักสูตรเรียนรู้เชิงนิเวศ หรือการออกแบบเส้นทางการเรียนรู้ที่เชื่อมโยงระหว่างควายกับป่าชุ่มน้ำบุญเรือง อันเป็นการสร้างมูลค่าเพิ่มจากองค์ความรู้และประสบการณ์รวมทั้งสอดคล้องกับแนวนโยบายด้านการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงนิเวศและการเรียนรู้ของภาครัฐ อีกทั้งควรใช้ประโยชน์จากทุนทางนิเวศของป่าชุ่มน้ำบุญเรืองเป็น เช่น การเก็บและจำหน่ายเมล็ดพันธุ์ไม้พื้นถิ่นที่มีคุณค่าต่อการฟื้นฟูระบบนิเวศหรือการผลิตปุ๋ยอินทรีย์จากขี้ควาย รวมไปถึงการเชื่อมโยงผลิตผลผลิตดังกล่าวเข้าสู่ตลาดชุมชนเช่น ตลาดท้องถิ่นหรือเครือข่ายสินค้าเกษตรอินทรีย์อันจะช่วยให้เกิดช่องทางการจำหน่ายที่สอดคล้องกับอัตลักษณ์ของชุมชน

นอกจากนี้การขอรับการสนับสนุนจากหน่วยงานภาครัฐ องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นรวมถึงการเชื่อมโยงกับสถาบันการศึกษาและองค์กรภายนอกยังสามารถนำไปสู่การพัฒนางานวิจัย การบริการวิชาการ และการเข้าถึงแหล่งทุนที่มีความหลากหลาย ซึ่งจะช่วยลดความจำเป็นในการพึ่งพารายได้จากกิจกรรมเชิงพาณิชย์แต่เพียงอย่างเดียว ดังนั้นแนวทางการสร้างรายได้ของปางควายในชุมชนบุญเรืองจึงเน้นการกระจายแหล่งรายได้ในหลากหลายรูปแบบและสร้างระบบเศรษฐกิจที่สอดคล้องกับการอนุรักษ์ ทั้งนี้เพื่อให้เศรษฐกิจทำหน้าที่เป็นกลไกสนับสนุนที่ช่วยให้ระบบปางควายสามารถดำรงอยู่ได้อย่างมั่นคงโดยไม่สูญเสียสมดุลของระบบนิเวศและความสัมพันธ์ของชุมชนในระยะยาว

4. การบริหารจัดการปางควายโดยการมีส่วนร่วมของชุมชน

ประเด็นเรื่องการบริหารจัดการปางควายโดยการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของชุมชน ถือได้ว่าเป็นหัวใจสำคัญในการขับเคลื่อนการฟื้นฟูอัตลักษณ์และระบบการเลี้ยงควายที่เหมาะสมสำหรับพื้นที่ ทั้งนี้เนื่องจากป่าชุ่มน้ำบุญเรืองเป็นพื้นที่ที่มีการใช้ประโยชน์ร่วมกันของคนในชุมชนและมีผู้มีส่วนได้ส่วนเสียหลากหลายกลุ่มที่มีมุมมองและผลประโยชน์แตกต่างกัน ดังนั้นการบริหารจัดการปางควายจึงควรตั้งอยู่บนหลักของการมีส่วนร่วม ที่เปิดโอกาสให้คนในชุมชนเข้ามามีบทบาทในการตัดสินใจ การกำหนดกติการวมถึงการดูแลทรัพยากรอย่างเป็นรูปธรรม ไม่ใช่เพียงมีส่วนร่วมในการช่วยเหลือหรือดูแลควายเท่านั้น จากการศึกษาของคณะผู้วิจัยพบว่าในสถานการณ์ปัจจุบันการบริหารจัดการปางควายยังคงกระจุกตัวอยู่ในกลุ่มคณะกรรมการเป็นหลัก ขณะที่การมีส่วนร่วมของประชาชนในชุมชนโดยรวมยังมีอยู่ในระดับจำกัด กล่าวคือบทบาทในการกำหนดทิศทาง การตัดสินใจ และการดูแลระบบยังไม่ได้เปิดกว้างให้คนในพื้นที่เข้ามามีส่วนร่วมอย่างทั่วถึง ส่งผลให้ปางควายมีลักษณะเป็น “พื้นที่ของกลุ่ม” มากกว่าการเป็น “พื้นที่ของชุมชน” อย่างแท้จริง ข้อจำกัดดังกล่าวอาจนำไปสู่ความไม่เข้าใจหรือการไม่ยอมรับโดยเฉพาะในบริบทที่มีผู้มีส่วนได้ส่วนเสียหลากหลายกลุ่ม ดังนั้นหากขาดกระบวนการมีส่วนร่วมที่เหมาะสม ปางควายอาจถูกมองว่าเป็นกิจกรรมเฉพาะกลุ่มและอาจกลายเป็นจุดเริ่มต้นของความขัดแย้งเชิงพื้นที่และทรัพยากร

ดังนั้นแนวทางสำคัญในการพัฒนาระบบปางควายจึงต้องมุ่งไปสู่การเพิ่มการมีส่วนร่วมจากคณะกรรมการไปสู่ชุมชนในวงกว้าง โดยอาจมีจุดเริ่มต้นจากการเปิดพื้นที่ให้เกิดการรับรู้และการสื่อสาร เช่น การจัดเวทีชุมชน การสร้างกิจกรรมร่วม หรือการเชื่อมโยงปางควายเข้ากับวิถีชีวิตของคนในพื้นที่ให้มากขึ้น รวมถึงการเปิดโอกาสให้คนในชุมชน โดยเฉพาะคนรุ่นใหม่ เข้ามามีบทบาทในรูปแบบที่หลากหลาย เช่น การเรียนรู้ การช่วยดูแล หรือการร่วมออกแบบกิจกรรม เป็นต้น และเพื่อให้เกิดการขับเคลื่อนในระยะยาวการพัฒนาปางควายให้เป็นระบบที่มีความยั่งยืนจึงจำเป็นต้องเปลี่ยนผ่านจากการบริหารโดยคณะกรรมการไปสู่การบริหารโดยชุมชน โดยให้ชุมชนเข้ามามีส่วนในการกำหนดทิศทางของระบบ เช่น จำนวนควายที่เหมาะสม การกำหนดขอบเขตพื้นที่ หรือแนวทางการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรร่วมกัน กระบวนดังกล่าวมิได้หมายถึงการลดบทบาทของคณะกรรมการลงไป หากแต่เป็นการปรับบทบาทหน้าที่เป็นผู้ประสานและสร้างกลไกการมีส่วนร่วมเพื่อให้ปางควายกลายเป็นพื้นที่ที่ทุกคนในชุมชนสามารถเข้ามามีส่วนร่วม ร่วมรับผิดชอบ และร่วมได้รับประโยชน์อย่างแท้จริง

5. การพัฒนาปางควายในฐานะแหล่งเรียนรู้ของชุมชน

ในการพัฒนาปางควายเพื่อสร้างเป็นแหล่งเรียนรู้ของชุมชน ถือได้ว่าเป็นหัวใจสำคัญในการฟื้นฟูอัตลักษณ์และระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมที่เหมาะสมกับบริบทของชุมชนบุญเรืองในปัจจุบันอย่างเหมาะสม โดยเป็นการนำเอาศักยภาพของพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองรวมเข้ากับการอนุรักษ์ปางควาย

และนำไปสู่การพัฒนาเป็นแหล่งเรียนรู้ของชุมชนอันเป็นการปรับเปลี่ยนระบบในภาพรวม ดังนั้นการกำหนดแนวทางของปางควายจึงเป็นการปรับความหมาย โครงสร้าง และบทบาทให้มีความสอดคล้องกับบริบทใหม่ อันเป็นการนำปางควาย ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองและวิถีชีวิตของชุมชนมาบูรณาการร่วมกันเป็นระบบเดียวในลักษณะที่เรียกว่า “ปางควายนิเวศเรียนรู้ชุมชน” แนวทางดังกล่าวเป็นผลมาจากการปรับเปลี่ยนและในหลากหลายแนวทางไม่ว่าจะเป็นการเปลี่ยนแปลงความหมายของควายจากการเป็นแรงงานหรือสินค้าไปสู่การเป็นทรัพยากรเชิงนิเวศวัฒนธรรม การปรับรูปแบบปางควายให้เป็นระบบกึ่งธรรมชาติที่เชื่อมโยงกับโครงสร้างป่าชุ่มน้ำและระบบนิเวศเป็นพื้นฐานสำคัญในการกำหนดแนวทางแต่อยู่ภายใต้การกำกับโดยมนุษย์ การกำหนดบทบาททางเศรษฐกิจให้เป็นกลไกในการสนับสนุนมากกว่าการเป็นเป้าหมายหลัก รวมถึงการขยายการมีส่วนร่วมของชุมชนในการบริหารจัดการ

เพื่อให้ปางควายนิเวศเรียนรู้ชุมชนสามารถดำเนินการได้อย่างเหมาะสมจึงควรมีลักษณะเป็นระบบการเรียนรู้ที่มีชีวิตโดยการให้ผู้เรียนได้เข้าไปมีส่วนร่วมและปฏิสัมพันธ์กับระบบอย่างแท้จริงซึ่งโดยการนำระบบนิเวศเฉพาะของป่าชุ่มน้ำบุญเรืองเป็นพื้นฐาน ผ่านควายซึ่งทำหน้าที่เป็นตัวกลางที่เชื่อมโยงผู้เรียนกับระบบนิเวศผ่านกิจกรรม การใช้พื้นที่ ขณะที่ชุมชนทำหน้าที่ในการถ่ายทอดองค์ความรู้และประสบการณ์ผ่านการดำเนินชีวิตที่เกี่ยวข้องกับนิเวศวัฒนธรรมในพื้นที่ ในเชิงเนื้อหาการเรียนรู้ภายใต้ปางควายนิเวศเรียนรู้ชุมชนจึงควรครอบคลุมทั้งความรู้ด้านระบบนิเวศ ความรู้เกี่ยวกับบทบาทของควาย และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนอย่างเชื่อมโยงเป็นองค์รวมโดยเน้นไปที่ประสบการณ์ตรงที่ได้รับจากการเรียนรู้เช่น การเดินตามเส้นทางของควาย (เรียนรู้การกิน การนอนปลัก พืชอาหาร บทบาทของควายต่อป่าชุ่มน้ำ) รวมถึงการศึกษาประโยชน์ที่ได้รับจากควายไม่ว่าจะเป็นการช่วยสงวนพืช การขยายเมล็ดพันธุ์ นอกจากนี้ยังเป็นการศึกษาวิถีชีวิตของชุมชนที่เชื่อมโยงกับป่า (การหาปลา การเพาะปลูก รวมถึงจุดเชื่อมโยงทางด้านจิตวิญญาณของคนในชุมชน เช่น ศาลพ่อปู่สลิบุญเรือง เป็นต้น) อย่างไรก็ตามการพัฒนาเป็นแหล่งเรียนรู้ดังกล่าวต้องมีรูปแบบและกระบวนการจัดการที่เหมาะสมเพื่อให้ไม่กระทบต่อระบบนิเวศและวิถีชีวิตของชุมชน ไม่ว่าจะเป็นการกำหนดรูปแบบและกิจกรรมให้สอดคล้องกับจังหวะและช่วงเวลา เช่น การกำหนดช่วงเวลาในการเรียนรู้ตามฤดูกาล การกำหนดจำนวนผู้เข้าร่วมศึกษาดูงาน การกำหนดเส้นทางการเรียนรู้ที่เหมาะสม ขณะเดียวกันก็เปิดโอกาสให้คนในชุมชนเข้ามามีบทบาททั้งในด้านการบริหารจัดการ การดำเนินกิจกรรม การถ่ายทอดองค์ความรู้

ประเด็น	สภาพปัจจุบัน	แนวทางที่เหมาะสม
1. การทบทวนและสร้างความหมายใหม่ของควาย	ควายถูกกำหนดเป็นทรัพย์สินหรือสินค้าในเชิงเศรษฐกิจ	ควายเป็นทรัพยากรเชิงนิเวศวัฒนธรรมเชื่อมโยงป่าและชุมชน
2. รูปแบบปางควายที่เหมาะสมสำหรับพื้นที่	ระบบการเลี้ยงกึ่งพาณิชย์	ระบบกึ่งธรรมชาติ
3. การกำหนดบทบาทของเศรษฐกิจในระบบปางควาย	เน้นการขายควายหรือผลผลิตเป็นหลัก	ระบบเศรษฐกิจเป็นกลไกสนับสนุนการคงอยู่ของปางควาย
4. การบริหารจัดการโดยการมีส่วนร่วมของชุมชน	การบริหารจัดการเฉพาะกลุ่มคณะกรรมการ	การกระจายการมีส่วนร่วมและให้ชุมชนมีบทบาทในการดำเนินการ
5. การพัฒนาปางควายในฐานะแหล่งเรียนรู้ของชุมชน	ปางควายเป็นพื้นที่เรียนรู้วิถีชีวิต การเชื่อมโยงและการเรียนรู้กับชุมชน	ปางควายเป็นศูนย์กลางแหล่งเรียนรู้ทางด้านนิเวศ วิถีวัฒนธรรมของชุมชน

ตารางที่ 4 แนวทางการฟื้นฟูอัตลักษณ์และระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมที่เหมาะสมกับบริบทของชุมชนบุญเรือง

ดังนั้นการพัฒนาปางควายนิเวศเรียนรู้ชุมชนจะนำไปสู่บทบาทและคุณค่าให้เกิดขึ้นในหลากหลายแนวทางไม่ว่าจะเป็นในส่วนของการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ การถ่ายทอดภูมิปัญญาดั้งเดิมท้องถิ่น การสร้างความตระหนักรู้ให้กับคนรุ่นใหม่ในชุมชน รวมถึงการพัฒนารากฐานทางเศรษฐกิจผ่านทรัพยากรและกิจกรรมที่สอดคล้องกับบริบทในพื้นที่อันจะเป็นแนวทางในการฟื้นฟูอัตลักษณ์และระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมที่เหมาะสมกับบริบทของชุมชนบุญเรืองได้อย่างยั่งยืน

บทที่ 7

สรุปและอภิปรายผลการศึกษา

การศึกษาการฟื้นฟูอัตลักษณ์และการฟื้นคืนระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมของชุมชนบุญเรือง อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาพัฒนาการและความสำคัญของปางควายในพื้นที่ป่าชุมชนบุญเรืองที่มีต่อวิถีชีวิต วัฒนธรรม และเศรษฐกิจของชุมชนบุญเรือง อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ 2) เพื่อศึกษาปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของปางควายและระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมในพื้นที่ป่าชุมชนบุญเรือง อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ และ 3) เพื่อเสนอแนวทางในการฟื้นฟูอัตลักษณ์และระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมที่เหมาะสมกับบริบทของชุมชนบุญเรืองในปัจจุบัน สามารถนำเสนอสรุปผลการวิจัยและการอภิปรายผลการศึกษาวิจัยได้ดังนี้

สรุปผลการศึกษา

การวิจัยเรื่องการฟื้นฟูอัตลักษณ์และการฟื้นคืนระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมของชุมชนบุญเรือง อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ สามารถสรุปผลการศึกษาเพื่อตอบวัตถุประสงค์ทั้ง 3 ข้อของการวิจัย โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. พัฒนาการและความสำคัญของปางควายในพื้นที่ป่าชุมชนบุญเรืองที่มีต่อวิถีชีวิต วัฒนธรรม และเศรษฐกิจของชุมชนบุญเรือง

จากผลการศึกษาพบว่า พัฒนาการและความสำคัญของปางควายในพื้นที่เป็นไปควบคู่กับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชนบุญเรืองและมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับป่าชุมชนบุญเรืองซึ่งเป็นฐานทรัพยากรสำคัญของชุมชน โดยชุมชนบุญเรืองมีการตั้งถิ่นฐานในลักษณะของวิถีบ้านที่พึ่งพิงธรรมชาติเป็นหลักผ่านการผลิตเพื่อการยังชีพโดยอาศัยทรัพยากรจากป่าชุมชนบุญเรืองและแม่น้ำโดยเฉพะลำน้ำอิงเป็นสำคัญ ภายใต้บริบทของชุมชนสังคมเกษตรกรรมควายจึงมีบทบาทสำคัญในฐานะแรงงานหลักในการทำนาและการดำรงชีวิตของครัวเรือน และเมื่อมีการขยายตัวของจำนวนครัวเรือนและจำนวนควายมากขึ้นชาวบ้านจึงมีข้อตกลงกันในการกำหนดพื้นที่หนองน้ำในพื้นที่ป่าชุมชนบุญเรืองเป็นพื้นที่เลี้ยงควายในช่วงฤดูฝนและฤดูทำนา ดังนั้นบริเวณพื้นที่ดังกล่าวซึ่งรวมไปถึงป่าชุมชนบุญเรืองจึงเรียกว่า “ปางควาย” มาตั้งแต่ในอดีต ปางควายจึงเป็นพื้นที่สาธารณะร่วมกันของชุมชนสำหรับการนำควายมาปล่อยหากินโดยอิสระและกำหนดขอบเขตพื้นที่ในการเลี้ยงดูควายให้เหมาะสม เพื่อป้องกันปัญหาเรื่องสุขอนามัยรวมถึงป้องกันไม่ให้ควายออกไปทำลายพืชผลทางการเกษตร โดยมีการบริหารจัดการในรูปแบบข้อตกลง

ร่วมกันของชุมชนในลักษณะของความเข้าใจและค่านิยมร่วมของสมาชิกในชุมชน เช่น มีการปรับเปลี่ยนใหม่ในกรณีที่ควายของตนเองออกนอกเขตไปทำลายผลผลิตของชุมชน การจัดทำขอบเขตของรั้วปางควายตามจำนวนควายที่ตนเองครอบครอง เป็นต้น

ดังนั้นปางควายจึงมีความสำคัญต่อพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองและมีความเชื่อมโยงอย่างแนบแน่นกับวิถีชีวิต วัฒนธรรม และเศรษฐกิจของชุมชนบุญเรืองในอดีต ในด้านวิถีชีวิตปางควายทำหน้าที่เป็นพื้นที่รองรับการเลี้ยงควายซึ่งเป็นแรงงานหลักในการทำนาและการดำรงชีวิตของครัวเรือน ชาวบ้านทุกหลังคาเรือนล้วนต้องมีควายไว้ใช้ในการไถนา ขนส่ง และกิจกรรมทางการเกษตรอื่น ๆ ส่งผลให้ปางควายกลายเป็นกลไกสำคัญในการจัดระเบียบการใช้พื้นที่ร่วมของชุมชน โดยเฉพาะในช่วงฤดูทำนาที่ต้องควบคุมไม่ให้ควายเข้าไปทำลายพืชผลทางการเกษตร นอกจากนี้ปางควายยังเป็นการจัดการทรัพยากรร่วมของชุมชนผ่านข้อตกลง กฎเกณฑ์และการมีส่วนร่วมในการดูแล ซึ่งทำให้การอยู่ร่วมกันของคนและสัตว์และป่าสามารถดำเนินไปได้อย่างเหมาะสม ในด้านวัฒนธรรมควายเป็นมากกว่าสัตว์ใช้แรงงาน หากแต่เปรียบเสมือนเป็นสมาชิกในครอบครัว มีการดูแลและผูกพันกันในชีวิตประจำวัน ความสัมพันธ์ดังกล่าวปรากฏผ่านพิธีกรรมและความเชื่อ เช่น พิธีสู่ขวัญควายที่จัดขึ้นเพื่อแสดงความกตัญญูและขอมาควายหลังเสร็จสิ้นฤดูการทำนา รวมถึงความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับการดูแลควายในยามเจ็บป่วยหรือเมื่อควายตาย ในด้านเศรษฐกิจควายมีบทบาทสำคัญในฐานะแรงงานหลักของระบบการผลิตทางการเกษตร นอกจากนี้ยังทำหน้าที่เป็นทรัพย์สินที่สะท้อนฐานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือน อีกทั้งยังยังสามารถใช้ในการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการ เช่น การเช่าควายเพื่อทำนา การแลกเปลี่ยนกับผลผลิตหรือทรัพยากรอื่น รวมถึงการใช้เป็นสินสอดในการแต่งงาน ซึ่งมีลักษณะที่เรียกว่าทุนทางวัฒนธรรม (cultural capital) ที่สะท้อนสถานะและความสัมพันธ์ทางสังคมของครัวเรือน (Bourdieu, 1986) อันเป็นการแสดงให้เห็นว่าควายมีบทบาททั้งในระบบเศรษฐกิจเพื่อการยังชีพและในความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชน

ต่อมาภายใต้การเปลี่ยนแปลงทางด้านสภาพสังคมรวมทั้งการดำเนินนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติของรัฐ ได้ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านโครงสร้างพื้นฐานและรูปแบบการผลิตทางการเกษตร โดยมีการนำเครื่องจักร เช่น รถไถและรถเกี่ยวข้าว เข้ามาใช้แทนแรงงานสัตว์ ส่งผลให้บทบาทของควายลดลงอย่างต่อเนื่องและทำให้การใช้พื้นที่ปางควายลดความสำคัญลงตามไปด้วยขณะเดียวกันการขยายตัวของระบบตลาดและการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจได้ส่งผลต่อวิถีชีวิตของชุมชน ทำให้รูปแบบความสัมพันธ์และการใช้ทรัพยากรของชุมชนมีการปรับเปลี่ยนไปจากเดิม อย่างไรก็ตามแม้ว่าบทบาทความควายและปางควายจะค่อย ๆ ลดบทบาทและหายไปแต่พื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองยังคงมีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตของชุมชนทั้งในฐานะแหล่งอาหาร แหล่งน้ำ และแหล่งทรัพยากรพื้นฐานที่

ชาวบ้านสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ อีกทั้งยังคงรักษาไว้ภายใต้กติกาและข้อตกลงร่วมกันของคนในพื้นที่อย่างต่อเนื่อง

กระทั่งการเข้ามาของนโยบายการพัฒนาเขตเศรษฐกิจพิเศษชายแดนที่มีเป้าหมายปรับเปลี่ยนพื้นที่ชายแดนของไทยให้กลายเป็นประตูทางเศรษฐกิจและเชื่อมโยงพื้นที่ทางการค้าในระดับภูมิภาค โดยป่าชุมชนน้ำบุญเรืองได้ถูกกำหนดให้เป็นหนึ่งในพื้นที่เป้าหมายในการพัฒนาเชิงอุตสาหกรรม ส่งผลให้ชุมชนน้ำบุญเรืองรวมตัวกันเพื่อปกป้องทรัพยากรของตนเองอย่างเป็นรูปธรรมโดยรวมตั้งกันจัดตั้ง “กลุ่มอนุรักษ์ป่าบุญเรือง” โดยมีกระบวนการเคลื่อนไหวหลากหลายรูปแบบที่มีความต่อเนื่องและเป็นระบบ ไม่ว่าจะเป็นการเข้าร่วมเวทีรับฟังความคิดเห็นของภาครัฐ การจัดเวทีสาธารณะ การจัดกิจกรรมเชิงสัญลักษณ์เช่น การติดป้ายคัดค้าน การจัดนิทรรศการ รวมถึงการขับเคลื่อนประเด็นทางวัฒนธรรมและความเชื่อเป็นเครื่องมือในการสร้างความชอบธรรมในการปกป้องป่า เช่น การจัดพิธีบวงสรวง การสืบชะตาแม่น้ำ เป็นต้น ภายใต้กระบวนการขับเคลื่อนและการต่อสู้ของชุมชนอย่างต่อเนื่องส่งผลให้การปกป้องป่าชุมชนน้ำบุญเรืองประสบความสำเร็จ โดยภาครัฐได้มีการปรับเปลี่ยนนโยบายและไม่นำพื้นที่ป่าชุมชนน้ำบุญเรืองไปใช้ในโครงการเขตเศรษฐกิจพิเศษอันเป็นการแสดงถึงพลังการรวมตัวของชุมชนในการปกป้องทรัพยากรของตนเองอย่างชัดเจนและเป็นรูปธรรม และภายหลังการปกป้องพื้นที่ดังกล่าวชุมชนน้ำบุญเรืองจึงได้มีการขยายประเด็นโดยการพัฒนาพื้นที่ป่าชุมชนน้ำบุญเรืองให้เป็นแหล่งเรียนรู้และศึกษาธรรมชาติ โดยมีการจัดตั้งศูนย์เรียนรู้ป่าชุมชนน้ำบุญเรือง การพัฒนาเส้นทางศึกษาธรรมชาติ และการถ่ายทอดองค์ความรู้ด้านระบบนิเวศและการจัดการทรัพยากรให้แก่ผู้ที่สนใจ ขณะเดียวกันก็ทำการฟื้นคืนปางควายกลับขึ้นมาอีกครั้งในชื่อ “ปางควายบุญคุ้มป่าชุมชนน้ำบุญเรือง” เพื่อเป็นการฟื้นฟูอัตลักษณ์ของชุมชนควบคู่กับการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ทรัพยากรป่าชุมชนน้ำอย่างเหมาะสมในบริบทปัจจุบัน

2. ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของปางควายและระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมในพื้นที่ป่าชุมชนน้ำบุญเรือง

จากการศึกษาพบว่า การเปลี่ยนแปลงของปางควายและระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมในพื้นที่ป่าชุมชนน้ำบุญเรืองเป็นผลมาจากปัจจัยหลายประการที่เชื่อมโยงกันอย่างเป็นระบบ โดยสามารถสรุปปัจจัยสำคัญได้ดังต่อไปนี้

2.1 ปัจจัยด้านการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการทำเกษตรกรรมและการใช้ทรัพยากร อันเป็นจากการเปลี่ยนแปลงของระบบการผลิตทางการเกษตรจากรูปแบบเกษตรเพื่อยังชีพไปสู่เกษตรเชิงพาณิชย์ ส่งผลให้มีการนำเครื่องจักรกลทางการเกษตรเข้ามามีบทบาทแทนแรงงานสัตว์โดยเฉพาะควายที่เคยเป็นแรงงานหลักสำคัญในการทำนา ประกอบกับการขยายพื้นที่เพาะปลูกการปรับเปลี่ยนรูปแบบการ

เพาะปลูกพืชเศรษฐกิจเช่น ข้าวโพด อ้อย มันสำปะหลัง และการรื้อกล้าพื้นที่สาธารณะเพื่อใช้ประโยชน์ทางการเกษตร ส่งผลให้พื้นที่ป่าควายลดลงและควายค่อย ๆ สูญเสียความจำเป็นในระบบการผลิตจนนำไปสู่การลดบทบาทและหายไปจากวิถีชีวิตของชุมชน

2.2 ปัจจัยด้านโครงสร้างทางสังคม วิถีชีวิตและการจัดการของชุมชน การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวิถีชีวิตของผู้คนในชุมชนเป็นอีกปัจจัยสำคัญที่ส่งผลต่อการเสื่อมถอยของปางควาย โดยเฉพาะการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานและโอกาสทางเศรษฐกิจอันส่งผลให้แรงงานย้ายออกจากภาคเกษตรไปสู่ภาคแรงงานและภาคบริการในเมือง ขณะเดียวกันระบบการศึกษาได้กลายเป็นกลไกสำคัญในการกำหนดแนวทางในการดำเนินชีวิตของคนรุ่นใหม่ ทำให้การประกอบอาชีพเกษตรกรรมและการเลี้ยงควายลดความสำคัญลงไปเรื่อย ๆ นอกจากนี้การเปลี่ยนแปลงจากครอบครัวขยายสู่ครอบครัวเดี่ยวทำให้กำลังแรงงานภายในครัวเรือนลดลง ส่งผลต่อศักยภาพในการจัดการทรัพยากรร่วมและการเลี้ยงควายในรูปแบบเดิม

2.3 ปัจจัยด้านเศรษฐกิจ การพัฒนา และนโยบายของรัฐ การพัฒนาเศรษฐกิจภายใต้กรอบนโยบายของรัฐภายใต้แนวคิดเสรีนิยมใหม่ที่เน้นการเปิดเสรีทางการค้า การลงทุน และการเชื่อมโยงเศรษฐกิจระดับภูมิภาค ได้ส่งผลให้พื้นที่ชายแดนอย่างอำเภอเชียงของถูกปรับบทบาทเป็นพื้นที่ยุทธศาสตร์ทางเศรษฐกิจ นโยบายสำคัญ เช่น การเปลี่ยนสนามรบเป็นสนามการค้า การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานและการจัดตั้งเขตพัฒนาเศรษฐกิจพิเศษ ได้กลายเป็นส่วนสำคัญในการเร่งให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินและรูปแบบการผลิตไปสู่ระบบตลาดมากยิ่งขึ้น อันส่งผลให้ควายซึ่งเป็นแรงงานในระบบเกษตรแบบดั้งเดิมไม่สอดคล้องกับบริบททางเศรษฐกิจใหม่และถูกลดบทบาทลงอย่างต่อเนื่อง

จากปัจจัยทั้งสามประการดังกล่าว ส่งผลให้ปางควายและระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมค่อย ๆ สูญเสียความสำคัญและหายไปจากวิถีชีวิตของชุมชนบุญเรือง อย่างไรก็ตามในปี พ.ศ. 2561 ชุมชนได้มีการรวมตัวกันฟื้นคืนปางควายขึ้นมาอีกครั้งภายหลังจากกระบวนการต่อสู้เพื่อปกป้องพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง เพื่อเป็นการอนุรักษ์และให้พื้นที่ป่าชุ่มน้ำกลับมามีกิจกรรมและความเคลื่อนไหวอีกครั้ง โดยเชื่อมโยงกับอดีตของชุมชนที่เคยใช้พื้นที่ดังกล่าวเป็นปางควายในการเลี้ยงสัตว์และใช้ประโยชน์ร่วมกัน โดยมีการบริหารจัดการในรูปแบบคณะกรรมการเพื่อทำหน้าที่กำหนดแนวทางและควบคุมการดำเนินงาน โดยมีสมาชิกหลักเป็นกลุ่มอนุรักษ์ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองร่วมกับผู้มีส่วนเกี่ยวข้องจากภาคส่วนต่าง ๆ โดยมีกิจกรรมได้แก่ การปล่อยควายออกหากินในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำในช่วงเช้า การต้อนควายกลับเข้าคอกในช่วงเย็น การจัดเวรยามดูแลในช่วงกลางคืน นอกจากนี้ยังมีการกำหนดกติกา เช่น การเข้าเวร การดูแลควาย และบทลงโทษในกรณีไม่ปฏิบัติตามหน้าที่ รวมถึงมีการประสานงานกับหน่วยงานภาครัฐด้านปศุสัตว์เพื่อดูแลสุขภาพสัตว์และป้องกันโรคระบาด เป็นต้น

อย่างไรก็ตามในการดำเนินงานของปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรืองภายหลังจากการฟื้นคืนมิได้ เป็นไปอย่างราบรื่นและเรียบร้อยดังที่คาดหวังไว้ในทุกประการ หากแต่ต้องเผชิญกับข้อจำกัด ปัญหาและอุปสรรคในการบริหารจัดการในหลายมิติ อันเป็นผลจากการเปลี่ยนแปลงของบริบททางสังคม เศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อมในปัจจุบันที่แตกต่างจากอดีต โดยผลการศึกษาพบว่าปางควายที่เกิดขึ้นในบริบทปัจจุบัน ต่างมิได้ดำรงอยู่ภายใต้ความหมายและบทบาทเช่นเดียวกับในอดีตที่เป็นส่วนหนึ่งของระบบการผลิตแบบยังชีพ หากแต่ได้เปลี่ยนแปลงไปตามพลวัตของโครงสร้างสังคมและเศรษฐกิจที่ขับเคลื่อนด้วยกลไกตลาด โดยในบริบทปัจจุบันควายได้เปลี่ยนสถานะไปเป็นทรัพย์สินและสินค้าเพื่อการซื้อขายและการสร้างรายได้ มูลค่าของควายจึงถูกกำหนดผ่านกลไกราคา ต้นทุน และผลตอบแทนทางเศรษฐกิจ ขณะเดียวกันปางควายในปัจจุบันก็ถูกปรับเปลี่ยนไปเป็นพื้นที่เฉพาะสำหรับการเลี้ยงและบริหารจัดการภายใต้โครงสร้างองค์กร มีคณะกรรมการ มีกฎระเบียบ และมีการกำหนดบทบาทหน้าที่อย่างเป็นระบบ อันเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนผ่านของปางควายจากระบบการผลิตแบบยังชีพไปสู่ระบบการผลิตที่เชื่อมโยงกับกลไกตลาดและการค้าอย่างชัดเจน

การฟื้นคืนปางควายป่าบุญเรืองขึ้นมาใหม่ในชื่อ “ปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรือง” ซึ่งมีเป้าหมายสำคัญในการอนุรักษ์และเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับป่าชุ่มน้ำให้กลับคืนมาอีกครั้ง ดังเช่นในอดีต แต่จากผลการศึกษาพบว่าการทำงานของปางควายในบริบทปัจจุบันยังคงต้องดำรงอยู่ภายใต้เงื่อนไขของระบบเศรษฐกิจและกลไกตลาดที่เข้ามามีบทบาทอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ไม่ว่าจะเป็นการคำนึงถึงต้นทุนในการเลี้ยงดู การจัดหาอาหาร การดูแลรักษาสุขภาพตลอดจนภาระค่าใช้จ่ายต่าง ๆ ที่เพิ่มขึ้นตามสภาพเศรษฐกิจในปัจจุบัน ซึ่งส่งผลให้ปางควายต้องเชื่อมโยงกับระบบตลาด รวมถึงการจำหน่าย การบริหารจัดการจำนวนควายหรือการพิจารณาความคุ้มค่าในการดำเนินงาน ประเด็นเหล่านี้ได้ส่งผลให้การบริหารจัดการปางควายในปัจจุบันเป็นไปด้วยความยากลำบากและมีข้อจำกัด อีกทั้งยังส่งผลกระทบต่อการทำงานให้ไม่สามารถบรรลุวัตถุประสงค์และเป้าหมายด้านการอนุรักษ์ และการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างป่าชุ่มน้ำกับชุมชนได้อย่างชัดเจนดังที่ตั้งไว้ในระยะเริ่มต้น คณะผู้วิจัยจึงได้ดำเนินการศึกษาปัญหาและอุปสรรคในการดำเนินงานของปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรืองในบริบทปัจจุบัน ที่มีความเชื่อมโยงกันทั้งด้านสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ นโยบาย โครงสร้างสังคมและมิติด้านการบริหารงาน โดยสามารถสรุปได้ดังต่อไปนี้

1. การเปลี่ยนแปลงทางด้านสิ่งแวดล้อมและการเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศ ซึ่งถือว่าเป็นปัญหาสำคัญที่ส่งผลกระทบโดยตรงต่อศักยภาพในการเลี้ยงควายในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง โดยเฉพาะปัญหาน้ำท่วมที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องในช่วงหลายปีที่ผ่านมา อันเป็นผลจากปริมาณฝนที่เพิ่มขึ้นและระดับน้ำโขงที่สูงขึ้น ส่งผลให้พื้นที่เลี้ยงควายถูกน้ำท่วมขังในฤดูน้ำหลาก ควายไม่สามารถอยู่อาศัยได้ตามปกติ

จำเป็นต้องมีการเคลื่อนย้ายไปยังพื้นที่อื่นและต้องพึ่งพาอาหารจากภายนอก เช่น ฟางและหญ้าแห้ง ซึ่งเพิ่มภาระด้านต้นทุนและการจัดการ

2. ความไม่แน่นอนของระบบตลาดและราคาควายในปัจจุบัน ส่งผลต่อความมั่นคงของการดำเนินงาน โดยมีปัจจัยของความไม่แน่นอนหลายด้านไม่ว่าจะเป็นโรคระบาด การควบคุมการเคลื่อนย้ายสัตว์ ตลอดจนการลักลอบนำเข้าสัตว์จากต่างประเทศ ขณะเดียวกันต้นทุนการเลี้ยงโดยเฉพาะค่าอาหารสัตว์และค่าดูแลรักษามีแนวโน้มเพิ่มสูงขึ้นอย่างต่อเนื่องซึ่งสวนทางกับราคาควายที่ลดลง ส่งผลให้เกิดความไม่สมดุลระหว่างต้นทุนและรายได้อันเป็นผลจากการที่ปางควายอยู่ภายใต้โครงสร้างของระบบตลาด

3. ข้อจำกัดเชิงนโยบายและการสนับสนุนจากภาครัฐ โดยมีสาเหตุจากการที่ภาครัฐมีนโยบายส่งเสริมการเลี้ยงโค-กระบืออย่างต่อเนื่องแต่กลับขาดกลไกเชื่อมโยงด้านตลาดและการกำหนดราคาอย่างเป็นระบบ ส่งผลให้พ่อค้าคนกลางกลายเป็นผู้มีอำนาจในการกำหนดราคา ขณะเดียวกันนโยบายการเปิดเสรีทางการค้าและการนำเข้าเนื้อสัตว์จากต่างประเทศ รวมถึงการลักลอบนำเข้าสัตว์มีชีวิต ได้ส่งผลให้ราคาภายในประเทศลดลง ขณะที่ต้นทุนการผลิตยังคงเพิ่มสูงขึ้นอย่างต่อเนื่องอันเป็นข้อจำกัดสำคัญต่อการดำเนินงานของปางควายในระดับชุมชน

4. ข้อจำกัดด้านจำนวนและความต่อเนื่องของสมาชิกกลุ่ม ประเด็นนี้เป็นปัญหาในเชิงโครงสร้างที่ส่งผลต่อศักยภาพในการบริหารจัดการ โดยสมาชิกส่วนใหญ่เป็นผู้สูงอายุซึ่งมีข้อจำกัดด้านแรงงาน ขณะที่สมาชิกบางส่วนถอนตัวออกจากกลุ่มส่งผลให้จำนวนสมาชิกลดลงอย่างต่อเนื่อง อีกทั้งยังขาดการเข้ามามีส่วนร่วมของคนรุ่นใหม่เนื่องจากการเลี้ยงไม่สามารถสร้างรายได้ที่ชัดเจนในระยะสั้น ทำให้การดำเนินงานขาดความต่อเนื่อง และ

5. ความไม่สอดคล้องระหว่างเจตนารมณ์ในการอนุรักษ์กับตรรกะเชิงพาณิชย์ แม้เป้าหมายของการฟื้นคืนปางควายจะมุ่งเน้นการเชื่อมโยงวิถีชีวิตและการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ แต่ในทางปฏิบัติกลับต้องเผชิญกับแรงกดดันจากระบบเศรษฐกิจและตลาดที่เข้ามามีบทบาทในการกำหนดทิศทางการดำเนินงาน ส่งผลให้เกิดความแตกต่างของมุมมองระหว่างสมาชิกที่บางส่วนยึดแนวทางการอนุรักษ์ กับบางส่วนที่มุ่งเน้นการสร้างรายได้ในเชิงพาณิชย์ อันนำไปสู่ความตึงเครียดและความไม่ชัดเจนในทิศทางของปางควายที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

โดยสรุปแล้วการฟื้นคืนปางควายในบริบทปัจจุบันแสดงให้เห็นถึงข้อจำกัดเชิงโครงสร้างระหว่างแนวคิดการอนุรักษ์กับตรรกะของระบบตลาด ขณะเดียวกันการปรับตัวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจร่วมสมัยก็ยังคงเผชิญกับข้อจำกัดในหลายประเด็น ดังนั้นในการดำรงอยู่ของปางควายในปัจจุบันจึงจำเป็นต้องอาศัยการออกแบบแนวทางที่เหมาะสมกับบริบทของการเปลี่ยนแปลง เพื่อให้สามารถประสานความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับทรัพยากรได้อย่างต่อเนื่อง

3. แนวทางในการฟื้นฟูอัตลักษณ์และระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมที่เหมาะสมกับบริบทของชุมชน บุญเรือง

จากสภาพปัญหาและข้อจำกัดในการบริหารจัดการปางควายที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน คณะผู้วิจัยจึงพัฒนาแนวทางการฟื้นฟูอัตลักษณ์และระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมที่สอดคล้องกับบริบทของชุมชน บุญเรืองในปัจจุบัน โดยเป็นการออกแบบรูปแบบใหม่ของปางควายที่ตั้งอยู่บนฐานของการเรียนรู้ การปรับตัว และการต่อรองกับเงื่อนไขเชิงโครงสร้างโดยมุ่งประสานความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน ควาย และระบบนิเวศของป่าชุ่มน้ำให้ดำรงอยู่ร่วมกันอย่างสมดุล ขณะเดียวกันก็ยอมรับข้อเท็จจริงของบริบทปัจจุบันที่ยังคงมีมิติทางเศรษฐกิจเข้ามาเกี่ยวข้อง นอกจากนี้การฟื้นฟูปางควายจึงตั้งอยู่บนกระบวนการมีส่วนร่วมและการต่อรองระหว่างชุมชน หน่วยงานรัฐ และผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย เพื่อกำหนดรูปแบบการใช้ประโยชน์ทรัพยากรที่เหมาะสม ภายใต้แนวทาง “ปางควายนิเวศเรียนรู้ชุมชน” โดยมีรายละเอียดดังนี้

1. การทบทวนและสร้างความหมายใหม่ของควายในบริบทชุมชนบุญเรือง ในการฟื้นฟูอัตลักษณ์และระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมให้สอดคล้องกับบริบทของชุมชนบุญเรืองในปัจจุบัน จำเป็นต้องทำการทบทวนและทำความเข้าใจ “ความหมายของควาย” ขึ้นใหม่ เนื่องจากความหมายดังกล่าวมิได้คงที่ หากแต่มีการเปลี่ยนแปลงไปตามบริบททางสังคม เศรษฐกิจ และโครงสร้างเชิงอำนาจในแต่ละช่วงเวลา โดยสามารถพิจารณาได้ในสองนัยยะสำคัญ ได้แก่ ควายในฐานะแรงงานเพื่อการยังชีพในสังคมดั้งเดิมและควายในฐานะสินค้าในระบบเศรษฐกิจแบบตลาดสมัยใหม่ โดยในบริบทสังคมดั้งเดิมควายมีบทบาทเป็นปัจจัยการผลิตสำคัญในระบบเกษตรกรรม ทั้งในด้านแรงงาน การดำรงชีวิต และความมั่นคงทางอาหาร ควบคู่กับการเป็นทุนทางสังคมของครัวเรือนในรูปแบบความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยระหว่างคนกับสัตว์ ในขณะที่บริบทเศรษฐกิจสมัยใหม่ได้ปรับเปลี่ยนบทบาทของควายไปสู่การเป็นสินค้าและหน่วยการผลิตที่ถูกกำหนดมูลค่าผ่านกลไกตลาด ส่งผลให้ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับควายเปลี่ยนแปลงไปสู่ความสัมพันธ์เชิงเศรษฐกิจที่เน้นความคุ้มค่าและผลตอบแทนเป็นสำคัญ

อย่างไรก็ตามทั้งสองนัยยะต่างมีข้อจำกัดในการดำรงอยู่ภายใต้บริบทปัจจุบัน กล่าวคือ ควายในรูปแบบดั้งเดิมไม่สามารถรองรับโครงสร้างเศรษฐกิจและสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป ขณะที่ควายในรูปแบบสินค้าเชิงตลาดต้องเผชิญกับความไม่แน่นอนความผันผวนด้านต้นทุนและความยั่งยืนในระยะยาว ด้วยเหตุนี้คณะผู้วิจัยจึงเสนอให้มีการปรับกรอบความหมายของควายไปสู่การเป็น “ทรัพยากรเชิงนิเวศวัฒนธรรม” ซึ่งเป็นการบูรณาการมิติทางนิเวศ สังคม และวัฒนธรรมเข้าด้วยกัน โดยควายมีบทบาทในการรักษาสมดุลของระบบนิเวศป่าชุ่มน้ำ ทั้งในด้านการควบคุมพืชพรรณ การกระจายเมล็ดพันธุ์ และการหมุนเวียนธาตุอาหาร ควบคู่กับการทำหน้าที่เป็นสื่อกลางในการถ่ายทอดองค์ความรู้ ภูมิปัญญา และอัตลักษณ์ของชุมชนผ่านกระบวนการเรียนรู้และการมีส่วนร่วมของคนในพื้นที่ แนวทางดังกล่าวส่งผลให้ควายเป็น

องค์ประกอบสำคัญที่เชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับธรรมชาติ อันนำไปสู่แนวทางการพัฒนาที่สมดุลและยั่งยืน

2. การออกแบบรูปแบบปางควายที่เหมาะสมกับบริบทของพื้นที่ คณะผู้วิจัยเห็นว่าควรออกแบบระบบการเลี้ยงควายให้สอดคล้องกับลักษณะเฉพาะของป่าชุ่มน้ำและข้อจำกัดของชุมชน โดยควรมีลักษณะที่เรียกว่า “ระบบกึ่งธรรมชาติ” ที่เชื่อมโยงธรรมชาติให้ควบคู่กับการกำกับดูแลของมนุษย์ในระดับที่เหมาะสม ซึ่งแตกต่างจากทั้งรูปแบบดั้งเดิมที่พึ่งพาธรรมชาติอย่างเต็มที่และรูปแบบเชิงพาณิชย์ที่เน้นการควบคุมเพื่อเพิ่มผลผลิตเชิงกำไรแต่เพียงอย่างเดียว แนวทางดังกล่าวมุ่งเน้นการปรับระบบการเลี้ยงควายให้สอดคล้องกับพลวัตของพื้นที่ป่าชุ่มน้ำที่มีความหลากหลายเชิงนิเวศและเปลี่ยนแปลงตามฤดูกาล โดยสามารถดำรงชีวิตภายใต้เงื่อนไขของธรรมชาติ เช่น การหากินในพื้นที่ชุ่มน้ำ การเคลื่อนย้ายตามฤดูกาล และการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ในพื้นที่เป็นหลัก ขณะเดียวกันมนุษย์ทำหน้าที่กำหนดขอบเขตและเงื่อนไขพื้นฐานเพื่อไม่ให้ระบบเกินศักยภาพของพื้นที่ ดังนั้นการออกแบบปางควายจำเป็นต้องคำนึงถึงการกำหนดจำนวนควายให้เหมาะสมกับศักยภาพของพื้นที่และความสามารถในการดูแลของชุมชน รวมถึงการจัดวางโครงสร้างเชิงพื้นที่ให้เชื่อมโยงการเลี้ยงควายเข้ากับระบบนิเวศของป่าชุ่มน้ำอย่างเป็นรูปธรรม ไม่ว่าจะเป็นในด้านการใช้พื้นที่ การดำรงชีวิต และการใช้ทรัพยากรอาหาร ซึ่งมีส่วนในการรักษาสมดุลของระบบนิเวศและสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้เกิดขึ้นในชุมชน

3. การกำหนดบทบาทของเศรษฐกิจในระบบปางควาย ในบริบทปัจจุบันปางควายไม่สามารถแยกขาดออกจากมิติทางเศรษฐกิจได้ เนื่องจากการดำรงอยู่ของปางควายจำเป็นต้องอาศัยทรัพยากรและกลไกทางเศรษฐกิจในการบริหารจัดการพื้นที่และขับเคลื่อนกิจกรรมต่าง ๆ อย่างไรก็ตาม ประเด็นทางเศรษฐกิจไม่ควรถูกกำหนดให้เป็นเป้าหมายหลักในการดำเนินการ หากแต่ควรทำหน้าที่เป็นกลไกสนับสนุนที่ช่วยให้ปางควายสามารถดำรงอยู่ได้ ดังนั้นปางควายควรมีการสร้างรายได้ในระดับที่เหมาะสมและสอดคล้องกับศักยภาพของพื้นที่ เช่น การจำหน่ายควายหรือลูกควายในกรณีที่มีจำนวนมากเกินไป รวมถึงการพัฒนากิจกรรมที่สร้างมูลค่าเพิ่มจากฐานทรัพยากรและองค์ความรู้ของชุมชน เช่น กิจกรรมการเรียนรู้เชิงนิเวศ การศึกษาดูงาน และการพัฒนาเส้นทางการเรียนรู้ที่เชื่อมโยงควายกับระบบป่าชุ่มน้ำ ควบคู่กับการใช้ประโยชน์จากทุนทางนิเวศ เช่น การผลิตปุ๋ยอินทรีย์จากมูลควาย การจัดการเมล็ดพันธุ์พืชพื้นถิ่นและการเชื่อมโยงผลิตภัณฑ์เข้าสู่ตลาดชุมชนในรูปแบบที่สอดคล้องกับอัตลักษณ์ของพื้นที่ นอกจากนี้การสร้างเครือข่ายความร่วมมือกับหน่วยงานภาครัฐ องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น สถาบันการศึกษา และองค์กรภายนอก ยังเป็นอีกกลไกสำคัญในการสนับสนุนทรัพยากร องค์ความรู้ และแหล่งทุน ซึ่งช่วยลดการพึ่งพาตลาดเชิงพาณิชย์โดยตรง

4. การบริหารจัดการปางควายโดยการมีส่วนร่วมของชุมชน ถือเป็นกลไกสำคัญในการขับเคลื่อนการฟื้นฟูอัตลักษณ์และระบบการเลี้ยงควายในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองอีกหนึ่งแนวทางที่เหมาะสม เนื่องจากป่าชุ่มน้ำบุญเรืองเป็นทรัพยากรส่วนรวมที่มีผู้มีส่วนได้ส่วนเสียหลากหลายกลุ่ม ดังนั้นการบริหารจัดการจึงควรต้องตั้งอยู่บนฐานของการมีส่วนร่วมที่เปิดโอกาสให้คนในชุมชนเข้ามามีบทบาททั้งในด้านการตัดสินใจ การกำหนดกติกา และการดูแลทรัพยากรอย่างเป็นรูปธรรม อย่างไรก็ตามผลการศึกษาพบว่าปัจจุบันการบริหารจัดการปางควายยังคงกระจุกตัวอยู่ในกลุ่มคณะกรรมการเป็นหลัก ขณะที่การมีส่วนร่วมของคนในชุมชนโดยรวมยังอยู่อย่างจำกัด ส่งผลให้ปางควายมีลักษณะเป็นพื้นที่ของกลุ่มมากกว่าพื้นที่ของชุมชนซึ่งอาจนำไปสู่ปัญหาในเรื่องการยอมรับและความเข้าใจของผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในพื้นที่ ดังนั้นการพัฒนาปางควายจึงต้องมุ่งขยายการมีส่วนร่วมไปสู่ชุมชนในวงกว้าง ผ่านกระบวนการสื่อสาร การสร้างการรับรู้ และการเปิดพื้นที่ให้คนในชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนรุ่นใหม่เข้ามามีบทบาทในรูปแบบที่หลากหลาย ควบคู่กับการปรับบทบาทของคณะกรรมการจากผู้บริหารจัดการไปสู่การเป็นผู้ประสานและสร้างกลไกการมีส่วนร่วมเพื่อให้ปางควายพัฒนาไปสู่การเป็นพื้นที่ร่วมของชุมชนอย่างแท้จริง

อภิปรายผลการศึกษา

จากการศึกษาพัฒนาการและความสำคัญของปางควายในพื้นที่ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง พบว่าปางควายนอกจากมีบทบาทในการเป็นพื้นที่สำหรับการเลี้ยงสัตว์ของชุมชนแล้ว ยังเป็นองค์ประกอบสำคัญของระบบความสัมพันธ์ระหว่างผู้คน ชุมชนและทรัพยากรธรรมชาติที่ดำรงอยู่ร่วมกันอย่างเป็นองค์รวม โดยในอดีตปางควายทำหน้าที่เป็นพื้นที่สาธารณะของชุมชนซึ่งเกิดขึ้นจากข้อตกลงร่วมกัน เพื่อใช้เป็นพื้นที่กลางในการรวบรวมและควบคุมควายเพื่อป้องกันความเสียหายต่อพื้นที่เกษตรกรรมของแต่ละครัวเรือน ลักษณะดังกล่าวเป็นการแสดงให้เห็นว่าปางควายมีสถานะที่เรียกว่า “ระบบสังคมนิเวศ” (Social-Ecological System) ที่มีความเชื่อมโยงทั้งมิติทางด้านเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมเข้าด้วยกัน สอดคล้องกับการศึกษาของปริญญานิกรกุล และคณะ (2567) ที่พบว่า การเลี้ยงควายมิได้เป็นเพียงกิจกรรมทางเศรษฐกิจแต่เป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศวัฒนธรรมที่สะท้อนความสัมพันธ์เชิงลึกระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ข้อค้นพบบดังกล่าวเป็นไปตามแนวคิดนิเวศวัฒนธรรม (Cultural Ecology) ที่กล่าวว่ารูปแบบของวัฒนธรรมมนุษย์นั้นไม่ว่าจะเป็นการดำรงชีวิต การจัดระเบียบสังคมรวมถึงการใช้ทรัพยากร เป็นผลจากการปรับตัวต่อข้อจำกัดและศักยภาพของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ (Steward, 1955: 30–42) อันเป็นการแสดงให้เห็นว่าวัฒนธรรมของมนุษย์นั้นมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับระบบนิเวศที่มนุษย์อาศัยอยู่ ในกรณีของชุมชนบุญเรือง ปางควายจึงเป็นรูปแบบการปรับตัวเชิงวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นภายใต้บริบทของความเป็นป่าชุ่มน้ำ ซึ่งมีลักษณะเฉพาะทั้งในด้านภูมิประเทศ แหล่งน้ำและทรัพยากรชีวภาพ โดยชุมชนได้

พัฒนาระบบปางควายขึ้นมาเพื่อจัดการความสัมพันธ์ระหว่างการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรกับการดำรงชีวิตอย่างเหมาะสม เช่น การกำหนดพื้นที่เลี้ยงควายเพื่อป้องกันความเสียหายต่อพื้นที่เกษตรกรรม การใช้พื้นที่ชุ่มน้ำเป็นแหล่งอาหารสัตว์ และการควบคุมการเคลื่อนที่ของควายไม่ให้กระทบต่อทรัพยากร ส่วนรวมสอดคล้องกับแนวคิดของยศ สันตสมบัติ (2547) ที่มองว่าความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ เป็นกระบวนการเชิงพลวัตที่สะท้อนผ่านรูปแบบวัฒนธรรมของชุมชน และสอดคล้องกับกรณีการเลี้ยงควาย ทามในพื้นที่ชุ่มน้ำแก่งละว้าที่พบว่า การเลี้ยงควายเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตที่พึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติ ร่วมกันระหว่างคน สัตว์และระบบนิเวศ โดยพื้นที่ดังกล่าวได้ใช้ประโยชน์ร่วมกันทั้งในด้านการเกษตรกรรม การประมงและการเลี้ยงสัตว์ อีกทั้งยังทำหน้าที่เป็นทุนทางสังคมและความมั่นคงของครัวเรือนในยามจำเป็น (ภิญโญ ศรีทัพสกุลชาย และคณะ, 2562: 6 - 7) นอกจากนี้ปางควายในพื้นที่ชุมชนบุญเรืองยังมีฐานะเป็น ทรัพยากรร่วมของผู้คนในพื้นที่ ภายใต้แนวคิดการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน (Community-Based Resource Management) ที่ชุมชนเข้ามามีส่วนกำหนดกติกาและบริหารจัดการทรัพยากรโดยผ่าน ความสัมพันธ์ ความไว้วางใจ และค่านิยมร่วมของสมาชิกในชุมชน โดยไม่จำเป็นต้องอาศัยกลไกทาง กฎหมายหรือโครงสร้างรัฐเป็นตัวกำกับโดยตรง เช่น การกำหนดขอบเขตพื้นที่เลี้ยงควาย การกำหนด กติกาและบทลงโทษในกรณีที่ควายของครัวเรือนใดทำลายพืชผลการเกษตร รวมถึงการกำหนดแนวทางการมีส่วนร่วมในการดูแลพื้นที่ปางควายร่วมกัน

อย่างไรก็ตามภายใต้สภาวะการพัฒนาและการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะการขยายตัวของระบบเกษตรเชิงพาณิชย์และกลไกตลาด ส่งผลให้รูปแบบการเกษตรแบบยังชีพ (Subsistence Agriculture) ที่พึ่งพาแรงงานสัตว์ในการผลิตเปลี่ยนผ่านไปสู่การเกษตรเพื่อการค้า (Commercial Agriculture) พึ่งพาเทคโนโลยีและเครื่องจักรเป็นตัวขับเคลื่อนสำคัญ การเปลี่ยนแปลง ดังกล่าวส่งผลให้ควายในฐานะแรงงานสูญเสียบทบาทและความจำเป็นในระบบการผลิตลงไปเรื่อย ๆ และ ส่งผลให้ปางควายซึ่งเคยเป็นสถาบันที่เชื่อมโยงชุมชนและทรัพยากรธรรมชาติค่อย ๆ ลดบทบาทและเลือน หายไปจากวิถีชีวิตของชุมชนบุญเรือง แต่หากพิจารณาภายใต้สภาวะของการเปลี่ยนแปลงพบว่า ควาย และปางควายมิได้หายไปอย่างสิ้นเชิงในบริบทของสังคม แต่ได้ถูกปรับเปลี่ยนความหมายและสถานะตาม เงื่อนไขของระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ กล่าวคือควายได้ถูกแปรสภาพจากแรงงานเพื่อการผลิตแบบยังชีพ ไปสู่การเป็นสินค้าเพื่อการค้าขาย ขณะที่ปางควายก็ได้เปลี่ยนจากพื้นที่สาธารณะของชุมชนไปสู่พื้นที่ เฉพาะเพื่อการเพาะเลี้ยงในการสร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจภายใต้กระบวนการทำให้เป็นสินค้า (Commodification) อันเป็นผลจากการเข้ามามีบทบาทของระบบตลาดในการกำหนดคุณค่าของ ทรัพยากร กระบวนการดังกล่าวยังได้แผ่ขยายไปยังทรัพยากรในภาพรวมไม่ว่าจะเป็นที่ดิน ป่าไม้ แม่น้ำ รวมถึงทรัพยากรทางธรรมชาติล้วนสามารถแปรเปลี่ยนให้กลายเป็นทุนเพื่อตีเป็นมูลค่าทางเศรษฐกิจ

ภายใต้กลไกของตลาดเสรีอันเป็นการลดทอนคุณค่าและสถานะเป็นทรัพย์สินที่สามารถซื้อขายและสร้างผลกำไร

ในกรณีป่าชุ่มน้ำบุญเรือง ปรากฏการณ์ดังกล่าวสะท้อนผ่านการที่รัฐได้กำหนดความหมายใหม่ของพื้นที่โดยมองว่าเป็นผืนป่าเสื่อมโทรมดังนั้นจึงควรนำมาพัฒนาเพื่อให้เกิดประโยชน์ในทางเศรษฐกิจ ด้านอุตสาหกรรมและการลงทุนภายใต้นโยบายเขตพัฒนาเศรษฐกิจพิเศษชายแดน กระบวนการดังกล่าวถือได้ว่าเป็นการลดทอนคุณค่าในมิติทางนิเวศ สังคม และวัฒนธรรมลงไปให้เหลือเพียงมิติของมูลค่าทางเศรษฐกิจและศักยภาพในการลงทุนแต่เพียงเท่านั้น ทั้ง ๆ ที่พื้นที่ดังกล่าวมีระบบความสัมพันธ์ทางนิเวศและสังคมที่ดำรงอยู่มาอย่างยาวนาน อย่างไรก็ตามภายใต้กระบวนการกำหนดความหมายใหม่ของป่าชุ่มน้ำบุญเรืองในฐานะพื้นที่เพื่อการพัฒนาโดยรัฐ กลับไม่ได้ทำให้ชุมชนบุญเรืองสมยอมต่อการใช้ประโยชน์ของพื้นที่ในเชิงอุตสาหกรรมของภาครัฐโดยมิได้ฟังเสียงของชาวบ้านในพื้นที่อย่างแท้จริง หากแต่ก่อให้เกิดกระบวนการรวมตัวและเคลื่อนไหวของชุมชนเพื่อทำการปกป้องสิทธิในการจัดการทรัพยากรของตนเองผ่านการจัดตั้งกลุ่มอนุรักษ์ป่าบุญเรืองและขับเคลื่อนปฏิบัติการในหลากหลายมิติ ทั้งการสร้างองค์ความรู้ท้องถิ่น การใช้พิธีกรรมและความเชื่อ การแสดงออกเชิงสัญลักษณ์ ตลอดจนการประสานความร่วมมือกับเครือข่ายภายนอก อันส่งผลให้ในท้ายที่สุดภาครัฐต้องเผชิญกับแรงกดดันจากสังคมและทำการยกเลิกการใช้พื้นที่ป่าชุมชนบุญเรืองและปรับเปลี่ยนนโยบายในการจัดหาพื้นที่ออก (ณัฐพงศ์ รักงามและทศพล พงษ์ตะเภา, 2567) ภายใต้ความสำเร็จในการปกป้องผืนป่าชุ่มน้ำบุญเรือง ชุมชนได้ดำเนินการขับเคลื่อนและต่อยอดการเคลื่อนไหวโดยทำการฟื้นคืนปางควายขึ้นมาอีกครั้ง โดยมีเป้าหมายเพื่อให้ป่าชุ่มน้ำบุญเรืองกลับมามีความเคลื่อนไหว มีชีวิต และมีบทบาทในวิถีชีวิตของผู้คนอีกครั้ง ผ่านการเชื่อมโยงระหว่างคน ควาย และระบบนิเวศ อันเป็นการนำวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่นกลับมาอีกครั้งในชื่อ “ปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรือง” กระบวนการดังกล่าวเปรียบเสมือนเป็นการสร้าง “เรื่องเล่าขนาดเล็ก” (Small Narrative) ขึ้นมาเพื่อทำการต่อรองและท้าทายต่อวาทกรรมการพัฒนา (Discourse of Development) ของรัฐที่ถือว่าเป็นเรื่องเล่าขนาดใหญ่ (Grand Narrative) อันเป็นการการต่อรองเชิงอำนาจระหว่างชุมชนกับรัฐภายใต้แนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองที่มองว่าการจัดการทรัพยากรเป็นพื้นที่ของความขัดแย้ง การต่อรอง และการสร้างความชอบธรรมผ่านวาทกรรม โดยเป็นการสร้างความหมายใหม่ของพื้นที่เพื่อเป็นการยืนยันว่าป่าชุ่มน้ำบุญเรืองมิใช่ป่าเสื่อมโทรมหรือพื้นที่รกร้าง แต่เป็นพื้นที่ที่มีชีวิตมีความผูกพันระหว่างชุมชนและธรรมชาติอันเป็นการสร้างความชอบธรรมในการดำรงอยู่ของชุมชน ขณะเดียวกันก็เป็นกลไกการป้องกันการกลับมาของโครงการพัฒนาขนาดใหญ่ที่อาจเกิดขึ้นมาในอนาคต

อย่างไรก็ตามแม้ปางควายบุญคุ้มป่าชุ่มน้ำบุญเรืองจะถูกฟื้นฟูภายใต้เจตนารมณ์ของการอนุรักษ์ และการสร้างความชอบธรรมให้กับป่าและชุมชน แต่ในทางปฏิบัติพบว่า การดำเนินงานของปางควายมิได้

เป็นไปด้วยความราบรื่นแต่ต้องเผชิญกับข้อจำกัดและเงื่อนไขในบริบทปัจจุบันที่มีความแตกต่างจากอดีต ไม่ว่าจะเป็นในด้านเศรษฐกิจ สังคม การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม ภายใต้กรอบแนวคิดทางด้านเศรษฐศาสตร์การเมือง (Political Economy) เป็นการชี้ให้เห็นว่าในความเป็นจริงแล้วการจัดการทรัพยากรในระดับชุมชนนั้นมิได้อยู่อย่างเป็นอิสระแต่ถูกกำหนดและกดทับด้วยโครงสร้างทางเศรษฐกิจระบบตลาดและนโยบายทางด้านการพัฒนาของรัฐ โดยเฉพาะการขยายตัวของระบบตลาดที่เข้ามากำหนดเงื่อนไขในการดำเนินงานไม่ว่าจะเป็นต้นทุนในการเลี้ยงดู ความจำเป็นในการสร้างรายได้ ความไม่แน่นอนของตลาด การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศรวมถึงข้อจำกัดทางด้านแรงงานและการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน ประเด็นเหล่านี้ได้ส่งผลกระทบต่อประสิทธิภาพในการบริหารงานและทำให้เป้าหมายในการฟื้นฟูและธำรงรักษาระบบนิเวศและความสัมพันธ์ของชุมชนกับป่าชุ่มน้ำผืนปางควายค่อย ๆ เลือนหายไปตามระยะเวลา จากข้อจำกัดดังกล่าวเป็นการแสดงให้เห็นว่าในการฟื้นคืนปางควายขึ้นมาอีกครั้งในบริบทปัจจุบันนั้นไม่สามารถที่จะยึดโยงกับรูปแบบดั้งเดิมในอดีตได้ทั้งหมดขณะเดียวกันการปรับตัวเข้าสู่กับระบบเชิงพาณิชย์อย่างเต็มรูปแบบก็ไม่อาจตอบโจทย์เป้าหมายของการฟื้นคืนปางควายเพื่อการอนุรักษ์และเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนและทรัพยากรธรรมชาติได้อย่างยั่งยืน ดังนั้นการฟื้นคืนปางควายบุญเรืองจึงมีความจำเป็นในการออกแบบรูปแบบปางควายใหม่ที่ประสานความสัมพันธ์ระหว่างมิติทางเศรษฐกิจ สังคมและระบบนิเวศได้อย่างเหมาะสม

คณะผู้วิจัยจึงดำเนินการสังเคราะห์เพื่อนำไปสู่การเสนอรูปแบบปางควายที่เหมาะสมกับบริบทของพื้นที่ชุมชนบุญเรืองโดยตั้งอยู่บนฐานคิดของการปรับตัวและการต่อรองกับเงื่อนไขเชิงโครงสร้าง ขณะเดียวกันก็ยังคงรักษาความสัมพันธ์ของคน ชุมชนและธรรมชาติอันเป็นแกนกลางของเป้าหมายในการฟื้นคืนปางควายขึ้นมาอีกครั้งในรูปแบบ “ปางควายนิเวศเรียนรู้ชุมชน” อันเป็นแนวทางในการฟื้นฟูที่บูรณาการองค์ความรู้ท้องถิ่นเข้ากับการจัดการทรัพยากรในสังคมร่วมสมัย โดยมีเป้าหมายเพื่อให้ปางควายสามารถดำรงอยู่ได้อย่างสมดุลทั้งทางด้านนิเวศวัฒนธรรมและเศรษฐกิจในระยะยาว โดยมีลักษณะสำคัญประกอบไปด้วย 4 องค์ประกอบได้แก่

- 1) ปรับความหมายของควายในฐานะทรัพยากรเชิงนิเวศวัฒนธรรม อันเป็นการยกระดับบทบาทของควายจากการเป็นแรงงานในอดีตหรือสินค้าในระบบเศรษฐกิจปัจจุบัน ไปสู่การเป็นองค์ประกอบของระบบสังคม-นิเวศที่มีเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างคน ชุมชน และธรรมชาติ ซึ่งเป็นการตอบสนองต่อข้อจำกัดของกระบวนการทำให้เป็นสินค้าที่ลดทอนคุณค่าของควายในบริบทปัจจุบัน

- 2) ออกแบบระบบปางควายในลักษณะกึ่งธรรมชาติที่สอดคล้องกับพื้นที่ป่าชุ่มน้ำ โดยจัดวางระบบการเลี้ยงควายให้สัมพันธ์กับพลวัตรของระบบนิเวศป่าชุ่มน้ำบุญเรือง โดยพึ่งพากระบวนการทาง

ธรรมชาติเป็นรากฐานควบคู่กับการกำกับดูแลของมนุษย์อย่างเหมาะสม เพื่อลดแรงกดดันด้านต้นทุนและข้อจำกัดด้านสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน

3) กำหนดบทบาทของเศรษฐกิจในฐานะกลไกสนับสนุน เป็นการปรับบทบาททางเศรษฐกิจจากการเป็นเป้าหมายหลักไปสู่การเป็นเครื่องมือในการพยุกระบบปางควายให้สามารถดำรงอยู่ได้ โดยยังคงรักษาสมดุลระหว่างการสร้างรายได้กับการอนุรักษ์ อันเป็นการสร้างสมดุลระหว่างตรรกะของตลาดกับเป้าหมายของชุมชน และ

4) บริหารจัดการโดยชุมชนและการพัฒนาเป็นพื้นที่การเรียนรู้ ทำการเปลี่ยนผ่านจากการจัดการโดยกลุ่มเฉพาะไปสู่การเปิดให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมอย่างแท้จริง โดยมีปางควายเป็นพื้นที่กลางของการเรียนรู้ การถ่ายทอดองค์ความรู้ และการสร้างความเข้าใจร่วมกันเกี่ยวกับคุณค่าของป่าชุ่มน้ำ ซึ่งมีส่วนสำคัญในการสร้างความยั่งยืนของระบบในระยะยาว

กล่าวได้ว่า “ปางควายนิเวศเรียนรู้ชุมชน” เป็นแนวทางในการฟื้นฟูอัตลักษณ์และระบบการเลี้ยงควายในบริบทปัจจุบันที่มีได้มุ่งกลับไปสู่รูปแบบดั้งเดิมหรือปรับเปลี่ยนไปสู่ระบบเชิงพาณิชย์อย่างเต็มที่ หากแต่เป็นการสังเคราะห์ในความหมายและบทบาทใหม่ของปางควายให้สอดคล้องกับเงื่อนไขของสังคมร่วมสมัย โดยตั้งอยู่บนฐานของความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน ควาย และป่าชุ่มน้ำบุญเรือง อันนำไปสู่การวางตำแหน่งของควายในฐานะ “ทรัพยากรเชิงนิเวศวัฒนธรรม” ที่มีบทบาททั้งในการอนุรักษ์ การเรียนรู้ และการธำรงรักษาอัตลักษณ์ของชุมชนควบคู่กับการคงอยู่ของระบบนิเวศ ในประเด็นนี้การฟื้นฟูปางควายจึงควรถูกทำความเข้าใจในฐานะกระบวนการปรับตัวและการต่อรองของชุมชนต่อเงื่อนไขเชิงโครงสร้าง ไม่ว่าจะเป็นแรงกดดันจากระบบเศรษฐกิจ นโยบายของภาครัฐ หรือวิถีชีวิตและระบบนิเวศ ซึ่งมีใช้สิ่งคงที่หากแต่เป็นกระบวนการที่ถูกสร้างและเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา Hall (1996) ดังนั้นจึงควรทำการคัดเลือกและปรับใช้ภูมิปัญญาที่เหมาะสมในอดีตบางประการร่วมกับการจัดการทรัพยากรร่วมสมัยอย่างเหมาะสม ขณะเดียวกันก็ต้องไม่ปล่อยให้ตรรกะของระบบตลาดเข้ามากำหนดคุณค่าและความหมายของควายและป่าชุ่มน้ำให้เหลือเพียงมูลค่าทางเศรษฐกิจ ดังนั้นแนวทางการฟื้นฟูปางควายจึงมิได้เป็นการเลือกระหว่างการอนุรักษ์หรือการพัฒนาหากแต่เป็นการสร้างสมดุลรูปแบบใหม่ที่ประสานความสัมพันธ์ระหว่างการดำรงชีวิตของชุมชนกับการรักษาระบบนิเวศ ระหว่างภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการจัดการทรัพยากรในบริบทปัจจุบัน และระหว่างความจำเป็นทางเศรษฐกิจกับการคงอยู่ของป่าชุ่มน้ำบุญเรือง อันเป็นแสดงให้เห็นถึงการก่อรูปของอัตลักษณ์ใหม่ของปางควายบุญเรืองที่เกิดจากกระบวนการปรับตัวและการต่อรองของชุมชนภายใต้เงื่อนไขและบริบทของสังคมร่วมสมัย

ข้อเสนอแนะที่ได้จากการศึกษา

การศึกษาการฟื้นฟูอัตลักษณ์และการฟื้นคืนระบบการเลี้ยงควายแบบดั้งเดิมของชุมชนบุญเรือง อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ คณะผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะเชิงนโยบายดังต่อไปนี้

1. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1.1 ภาครัฐควรปรับกรอบแนวคิดการกำหนดนโยบายในการมรดกทรัพยากรธรรมชาติในฐานะทรัพยากรเพื่อการพัฒนาเชิงเศรษฐกิจไปสู่การมองในฐานะระบบนิเวศ-สังคม ที่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างคน ชุมชนและทรัพยากรธรรมชาติอย่างเป็นองค์รวม โดยส่งเสริมให้ชุมชนท้องถิ่นเข้ามามีบทบาทและมีส่วนร่วมในการกำหนดแนวทางการใช้ประโยชน์ควบคู่กับภาคอนุรักษ์พื้นที่เพื่อลดความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากรและความยั่งยืนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในระยะยาว

1.2 ภาครัฐและองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นควรสนับสนุนให้มีการพัฒนาแหล่งเรียนรู้เชิงนิเวศวัฒนธรรมในพื้นที่ที่เหมาะสม โดยเปิดให้ผู้คนในชุมชนเข้ามามีบทบาททั้งในด้านการเรียนรู้ การถ่ายทอดองค์ความรู้และการออกแบบกิจกรรม ผ่านการเชื่อมโยงเครือข่ายและสถาบันการศึกษาซึ่งจะช่วยให้การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสังคมทำได้อย่างมีประสิทธิภาพ

2. ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรดำเนินการวิจัยเชิงปฏิบัติการเพื่อการพัฒนาแหล่งเรียนรู้ “ปางควายนิเวศเรียนรู้ชุมชน” โดยดำเนินการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research: PAR) เพื่อทำการออกแบบและพัฒนาแหล่งเรียนรู้อย่างเป็นรูปธรรมโดยให้ชุมชนมีส่วนร่วมตั้งแต่ประเด็นการกำหนดเนื้อหา รูปแบบกิจกรรม เส้นทาง การเรียนรู้รวมถึงการประเมินผล ผ่านการเชื่อมโยงองค์ความรู้ด้านนิเวศ วัฒนธรรม และวิถีชีวิตของชุมชนโดยมีปางควายเป็นศูนย์กลางของกระบวนการเรียนรู้อันจะนำไปสู่การสร้างต้นแบบพื้นที่เรียนรู้วัฒนธรรมและสามารถประยุกต์ใช้ในพื้นที่อื่น ๆ ได้

2.2 ควรศึกษาวิจัยเชิงเปรียบเทียบระหว่างรูปแบบการเลี้ยงควายและระบบปางควายในพื้นที่ที่มีบริบทที่แตกต่างกัน เช่น พื้นที่ชุ่มน้ำ พื้นที่เกษตรเชิงพาณิชย์ หรือพื้นที่การท่องเที่ยวและอุตสาหกรรม เพื่อทำการวิเคราะห์ความแตกต่างของรูปแบบการจัดการ ปัจจัยความสำเร็จ และบทบาทความสัมพันธ์กับชุมชนและทรัพยากรในพื้นที่อันจะนำไปสู่การพัฒนาองค์ความรู้ที่หลากหลายในระดับที่กว้างมากยิ่งขึ้น

2.3 ควรทำการศึกษาบทบาทของโครงสร้างเศรษฐกิจและนโยบายของภาครัฐที่มีต่อการจัดการทรัพยากรของชุมชน เพื่อทำความเข้าใจแนวทางและกลไกในการกำหนดทิศทางรวมถึงข้อจำกัดในการใช้ทรัพยากรในระดับพื้นที่และนำไปสู่แนวทางการจัดการที่สร้างสมดุลระหว่างการอนุรักษ์และการใช้ประโยชน์ได้อย่างยั่งยืน

บรรณานุกรม

กชกร สายพัฒน์, วลัยลักษณ์ แก้ววงษา, และฤทธิชัย พิลาไชย. (2566). สภาพการเลี้ยง เศรษฐกิจ และความต้องการลักษณะภายนอกด้วยภูมิปัญญาท้องถิ่นของเกษตรกรในการอนุรักษ์และพัฒนาควายไทยใน จังหวัดอุดรธานี. วารสารเกษตรพระวรุณ, 20(1), 113–119.

เก่งกิจ กิติเรียงลาภ. (2563). กระบวนการสร้างมูลค่าวัวควายในประเทศไทย: เครือข่ายและตัวแสดง จากชายแดนแม่สอดถึงเชียงราย (รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์). สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม.

เก่งกิจ กิติเรียงลาภ, และพนา กันธา. (2563). ระบบนายหน้าค้าวัวควายข้ามแดน: การค้าแบบกึ่ง ทางการ ความเสี่ยง และอำนาจที่เหลื่อมล้ำ. วารสารรัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์, 11(2), 141–160.

กาญจนา มณีเนียม. (2555). บทบาทหญิงชายในระบบการผลิตอาหารเพื่อบริโภคของชุมชนเผ่าม้ง. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

กลุ่มอนุรักษ์ป่าบุญเรือง. (2561). พลวัตการขับเคลื่อนในกิจกรรมกลุ่มอนุรักษ์ป่าบุญเรือง บ้านบุญ เรืองใต้ ตำบลบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย. เอกสารชุมชน.

จักรี ศรีจารุเมธีญาณ และคณะ. (2565). บทบาทขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม. วารสารสหวิทยาการวิจัยและวิชาการ, 2(6), 563–576.

จุฑามาศ รัตตะมาน, โฆษิต แพงสร้อย, และเทอดชัย พันธะไชย. (2561). การพัฒนารูปแบบการเลี้ยง เพื่อการอนุรักษ์ควายในประเทศไทย. วารสาร มจร สังคมศาสตร์ปริทรรศน์, 7(2), 205–214.

เจษฎา สอนบาลี และคณะ. (2561). การศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรมพิธีกรรมทางพุทธศาสนากับการ ดำรงรักษาอัตลักษณ์กลุ่มชาติพันธุ์ไทยของ จังหวัดลำพูน. วารสารสังคมศาสตร์วิชาการ, 11(3), 277–284.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2547). ความเป็นมาและสาระสำคัญของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน. สถาบันพัฒนา องค์กรชุมชน (องค์การมหาชน).

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2548). แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน: ข้อเสนอทางทฤษฎีในบริบทต่างสังคม. สร้างสรรค์.

ชัยวัชร พรหมจิตติพงศ์ และคณะ. (2560). การศึกษาอัตลักษณ์ชุมชนและขีดความสามารถในการ รองรับได้เพื่อการบริหารจัดการ วางแผนอนุรักษ์และพัฒนาสภาพแวดล้อมชุมชน. วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์, 9(1), 111–131.

ชานนท์ ไชยทองดี, และวิชญ์ รุ่งเรือง. (2566). อัตลักษณ์ของชุมชนดงบัง จังหวัดอุบลราชธานี. วารสาร มจร สังคมศาสตร์ปริทรรศน์, 12(5), 152–163.

ชุมชนบ้านบุญเรือง. (ม.ป.ป.). พลวัตชุมชน: ความเปลี่ยนแปลงของวิถีชุมชน ฐานทรัพยากร และ นโยบายที่เกี่ยวข้อง บ้านบุญเรือง. เอกสารชุมชน.

ณฤณีย์ ศรีสุข. (2563). กระบวนการธำรงอัตลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาของชาวไทใหญ่ในจังหวัด เชียงใหม่. วารสารวิทยาลัยสงฆ์นครลำปาง, 9(3), 203–217.

ณฤณีย์ ศรีสุข. (2564). นิเวศวิทยาวัฒนธรรมเชิงพุทธบูรณาการ. วารสารวิทยาลัยสงฆ์นครลำปาง, 10(1), 187–202.

ณัฐพงศ์ รักงาม, และทศพล พงษ์ดี. (2568). เขตพัฒนาเศรษฐกิจพิเศษ: ผลกระทบและการต่อสู้ของ ชุมชนบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย. วารสารนิติศาสตร์ รัฐศาสตร์และสังคมศาสตร์, 9(2), 24–48.

นฤพนธ์ ดัวงวิเศษ. (2558). นิเวศวิทยาวัฒนธรรม. ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.

บรรณานุกรม (ต่อ)

- นิชธิมา บุญเฉลียว. (2552). การท่องเที่ยวกับการรื้อฟื้นประเพณีวัฒนธรรมของชาวไทลื้อเชียงคำ. วารสารศิลปศาสตร์, 9(2), 119–153.
- นิรันดร์ คำนุ. (2562). วิวาทะวิว–ควาย: การช่วงชิงความหมายและพื้นที่ในสังคมไทย. วารสารอารยธรรมศึกษา โขง–สาละวิน, 10(1), 15–186.
- ปณต อัสวชัย. (2565). อัตลักษณ์ของชุมชนเพื่อการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงประวัติศาสตร์แบบยั่งยืน. วารสารละศีร์, 6(4), 19–35.
- ปริญญญา นิกรกุล และคณะ. (2567). “ควายภูเขา”: ภาพทางวัฒนธรรมของคนกับป่า. วารสารอารยธรรมศึกษา โขง–สาละวิน, 15(2), 217–244.
- เปรมชัย จันทร์จำปา. (2558). การจัดการทุนทางวัฒนธรรมเพื่อการพัฒนาเมืองในเขตเทศบาลนครสงขลา. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- พาขวัญ สดัมภรัตน์. (2557). พัฒนาการของกระแสนุรักษ์ควายไทย ทศวรรษ 2520–2540. วารสารประวัติศาสตร์ ธรรมศาสตร์, 1(1), 158–185.
- พงษ์ทอง เฮครอฟท์, และสิริภัทร สิริบรรสพ. (2566). การฟื้นฟูอัตลักษณ์วัฒนธรรมอาหารของชุมชนต้นแม่น้ำเจ้าพระยา. วารสารวิชาการและวิจัยสังคมศาสตร์, 9(1), 81–94.
- พิมณิชา พรหมมานต, หทัยรัตน์ ทับพร, และกรรณิการ์ สัจกุล. (2562). คนโป๊ะ: ภูมิปัญญาท้องถิ่นและการสืบทอดการทำประมงพื้นบ้าน. วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร, 39(2), 50–66.
- ภิญโญ ศรีทัตสกุลชาย, ณภาพวรรณ ผิวนม และคณะ. (2562). ควายทามแก่งละว้า: วิธีการปรับตัวท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของสังคม: รายงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นฉบับสมบูรณ์. สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม.
- มณีนรัตน์ สุขเกษม. (2560). การดำรงอัตลักษณ์ชาวไทยพวนผ่านการท่องเที่ยว. วารสารสถาบันวัฒนธรรมและศิลปะ, 19(1), 92–102.
- ยศ สันตสมบัติ. (2556). มนุษย์กับวัฒนธรรม (พิมพ์ครั้งที่ 4). สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ยุกติ มุกดาวิจิตร. (2539). การศึกษาวาทกรรม “วัฒนธรรมชุมชน” ในสังคมไทย. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- วันชัย สุขตาม. (2558). การบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม. วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร, 1(1), 101–110.
- วรรณวิศา จิตใจกล้า, และชลวิช สุธัญญารักษ์. (2560). ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการท่องเที่ยวของชาวไทย. วารสารศิลปศาสตร์ปริทัศน์, 12(24), 85–94.
- วิภูพงศ์ จิระประภูศักดิ์. (2558). การศึกษาวัฒนธรรมย่อยและอัตลักษณ์กลุ่มเฮฟวีเมทัล. มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ศิลาวัฒน์ ชัยวงศ์, ณัฐนนท์ จิรจิณนิมิต, และมุกกรวี นิมพะเนา. (2565). วัฒนธรรมชุมชนกับการพัฒนาอย่างยั่งยืน. วารสาร มจร กาญจนปริทรรศน์, 2(2), 127–139.
- ศูนย์วนศาสตร์ชุมชนเพื่อคนกับป่า. (2561). ป่าชุ่มน้ำบุญเรือง: เอกลักษณ์ของระบบนิเวศที่หลากหลาย. เชียงราย.
- ศูนย์วนศาสตร์ชุมชนเพื่อคนกับป่า (RECOFTC). (2561). กรณีศึกษาชุมชนบ้านบุญเรือง: การจัดการป่าชุ่มน้ำโดยชุมชน.

บรรณานุกรม (ต่อ)

สภาประชาชนลุ่มน้ำอิง และคณะ. (2558). รายงานการศึกษาโครงสร้างและความหลากหลายทางชีวภาพป่าชุ่มน้ำบ้านบุญเรือง.

สรวิศ เกียรติภัทรภรณ์, และกฤตพร ห้าวเจริญ. (2565). อัตลักษณ์ทางกายภาพของชุมชนกาดกองต้า. วารสารสิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างวินิจัย, 21(3), 43–62.

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, และยุทธศาสตร์ หน่อแก้ว. (2568). ทูตทางวัฒนธรรมกับการพัฒนาท้องถิ่น. วารสารการจัดการและพัฒนาท้องถิ่น, 5(1).

สุจิตรา ลีตี, วีรยุทธ จันทร์อ่อน, และนภน้อย สดดี. (2567). แนวทางการส่งเสริมอนุรักษ์กระบือ. Administrative Journal for Local Development, 3(1), 11–20.

สุพรรณสา นิมพาลี, และกฤตพร ห้าวเจริญ. (2565). อัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชุมชนตลาดน้อย. วารสารสถาปัตยกรรมศาสตร์ สจล., 35(2), 72–89.

สุนิสา ฉันทรัตนโยธิน. (2546). ผลกระทบของการท่องเที่ยวต่อชุมชน. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

เสาวลักษณ์ เล็กประเสริฐ และคณะ. (2555). ควายน้ำ: วงจรชีวิตที่เปลี่ยนไป. วารสารศิลปศาสตร์, 4(1), 105–117.

อดิศร ภูสาระ. (2566). นิเวศวิทยาสังคม: การจัดการทรัพยากรร่วมชุมชนห้วยห่าน อำเภอเวียงแก่น จังหวัดเชียงราย. นิเวศวิทยาสังคม: การจัดการทรัพยากรร่วมชุมชนห้วยห่าน อำเภอเวียงแก่น จังหวัดเชียงราย. วารสารศิลปศาสตร์ราชมงคลสุวรรณภูมิ. 5(2). (พฤษภาคม-สิงหาคม 2566), 419 – 432.

อภิสิทธิ์ บุสำโรง, อนุสรณ์ เชิดทอง, และคงเดช เข็มนาท. (2560). คุณค่าและการฟื้นฟูการเลี้ยงควาย.

อัจฉนา ธราพร. (2562). การศึกษาทุนทางวัฒนธรรมประเภทของที่ระลึก. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

อัยรวี วีระพันธ์พงศ์. (2560). การจัดการทรัพยากรร่วมของชุมชนท้องถิ่น. วารสารรัฐศาสตร์ปริทรรศน์, 4(2), 210–229.

Bourdieu, P. (1986). *The forms of capital*. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241–258). New York: Greenwood.

Hall, S. (1990). *Cultural identity and diaspora*. In J. Rutherford (Ed.), *Identity: Community, culture, difference* (pp. 222–237). London: Lawrence & Wishart.

Hall, S. (1996). *The question of cultural identity*. In S. Hall, D. Held, D. Hubert, & K. Thompson (Eds.), *Modernity: An introduction to modern societies* (pp. 274–316). Oxford: Blackwell.

Steward, J. H. (1955). *Theory of culture change: The methodology of multilinear evolution*. Urbana: University of Illinois Press.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ – ชื่อสกุล ญัฐพงศ์ รักษาม
วัน เดือน ปี เกิด 1 ตุลาคม 2522
ที่อยู่ปัจจุบัน 151 หมู่ 4 ตำบลนางแล อำเภอเมือง จังหวัดเชียงราย 57100
ที่ทำงานปัจจุบัน คณะรัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย
80 หมู่ 9 ตำบลบ้านดู่ อำเภอเมือง จังหวัดเชียงราย 57100
ตำแหน่งหน้าที่ปัจจุบัน ประธานโปรแกรมวิชาการเมืองการปกครอง หลักสูตรรัฐศาสตรบัณฑิต
คณะรัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์

ประวัติการศึกษา

พ.ศ. 2565 ร.ด. รัฐศาสตรดุษฎีบัณฑิต (เศรษฐศาสตร์การเมืองและการบริหาร
จัดการ) มหาวิทยาลัยบูรพา
พ.ศ. 2549 ศศ.ม. ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (รัฐศาสตร์) มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
พ.ศ. 2545 ร.บ. รัฐศาสตรบัณฑิต (การเมืองการปกครอง) มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

ผลงานตีพิมพ์

ญัฐพงศ์ รักษามและทศพล พงษ์ตะเ. (2568). เขตพัฒนาเศรษฐกิจพิเศษ: ผลกระทบและการ
ต่อสู้ของชุมชนบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย. วารสารนิติศาสตร์ รัฐศาสตร์ และ
สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย. 9, 2 (กรกฎาคม – ธันวาคม). 24 – 48.

ปองคุณ รุ่งสว่าง, คมสัน รัตนะสิมากุล, เกศกนก ชุ่มประดิษฐ์ และญัฐพงศ์ รักษาม. 2567.
การสร้างและสื่อสารตราพรคณาตใหม่. วารสารการสื่อสารและสื่อบูรณาการ คณะการ
สื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. ปีที่ 12 ฉบับที่ 1 มกราคม - มิถุนายน 2567. หน้า 246 – 240.

ญัฐพงศ์ รักษาม. 2567. การศึกษาแนวทางการบริหารจัดการน้ำเพื่อความยั่งยืนของชุมชน
ตามหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ตำบลป่าตาล อำเภอขุนตาล จังหวัดเชียงราย. วารสาร
สังคมศาสตร์วิชาการ. 17, 1 (มกราคม - มิถุนายน 2567), 15-30.

ญัฐพงศ์ รักษามและชัยณรงค์ เครือณวล. (2565). บทบาทของทุนเงินในการขยาย
ความสัมพันธ์แบบทุนนิยมในระบบเกษตรกรรมของประเทศไทย: กรณีศึกษาสวนกล้วยขนาดใหญ่.
วารสารวิทยาลัยสงฆ์นครลำปาง. 11, 1 (มกราคม - เมษายน 2565), 88 – 103.

ประยูร อิมิวัตร, ปฐมทัศน์ บรรณเลิศ, ญัฐพงศ์ รักษาม, ภูริพัฒน์ แก้วศรี, ทศพล พงษ์ตะเ,
ชุดิมา ปัญญาหลง. (2561). ท้องถิ่นอภิวัด: นวัตกรรมจัดการตำบลหัวม อำเภอพาน จังหวัด
เชียงราย.

ทศพล พงษ์ตะเและญัฐพงศ์ รักษาม. 2561. โรงเรียนผู้สูงอายุวัดหัวฝายกับการสร้างความ
เข้มแข็งของชุมชนหัวฝาย ตำบลสันกลาง อำเภอพาน จังหวัดเชียงราย. วารสารวิทยาลัยสงฆ์นคร
ลำปาง. 7, 2 (ธ.ค. 2561), 64–79.

ญัฐพงศ์ รักษามและทศพล พงษ์ตะเ. 2560. การจัดการความขัดแย้งและสร้างความปรองดอง
ตามแนวทางพระพุทธศาสนา: กรณีศึกษาโครงการหมู่บ้านรักษาศีล 5 จังหวัดเชียงราย. วารสาร
สังคมศาสตร์วิชาการ. 10, 3 (ธันวาคม 2018).

ณัฐพงศ์ รักงาม. (2559). แนวคิดอัตลักษณ์ท้องถิ่นภายใต้บริบทการเปลี่ยนแปลงในยุคโลกาภิวัตน์. วารสารวิทยาลัยสงฆ์นครลำปาง. 5, 2 (กรกฎาคม - ธันวาคม 2559).

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ - ชื่อสกุล	ทศพล พงษ์ตะ
วัน เดือน ปี เกิด	24 กรกฎาคม 2530
ที่อยู่ปัจจุบัน	220 หมู่ที่ 20 ตำบลเมืองพาน อำเภอพาน จังหวัดเชียงราย 57120
ที่ทำงานปัจจุบัน	คณะรัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย 80 หมู่ 9 ตำบลบ้านดู่ อำเภอเมือง จังหวัดเชียงราย 57100
ตำแหน่งหน้าที่ปัจจุบัน	รองคณบดีคณะวิชารัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์
ประวัติการศึกษา	
	พ.ศ. 2568 ปร.ด. ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต (รัฐศาสตร์) มหาวิทยาลัยนเรศวร
	พ.ศ. 2556 ร.บ.รัฐศาสตรบัณฑิต (รัฐศาสตร์) มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
	พ.ศ. 2552 ร.บ.รัฐศาสตรบัณฑิต (รัฐศาสตร์) มหาวิทยาลัยแม่โจ้

ผลงานตีพิมพ์

ณัฐพัฒน์ แก้วศรี ทศพล พงษ์ตะ กอบกุล คำปลอด และประยูร อิมิวัตร์. (2560). การพัฒนาวิสาหกิจชุมชนกาแฟอินทรีย์รักษาป่าบ้านผาแดงหลวงกับความเข้มแข็งของชุมชน. วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏ สุราษฎร์ธานี ปีที่ 9 ฉบับที่ 3 กันยายน – ธันวาคม 2560 หน้า 81 – 102.

ณัฐพงศ์ รักงาม และทศพล พงษ์ตะ. (2560). การจัดการความขัดแย้งและสร้างความปรองดองตามแนวทางพระพุทธศาสนา: กรณีศึกษาโครงการหมู่บ้านรักษาศีล 5 จังหวัดเชียงราย. วารสารสังคมศาสตร์วิชาการ สำนักวิชาสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย ปีที่ 10 ฉบับที่ 3 กันยายน – ธันวาคม 2560 หน้า 169 – 185.

ทศพล พงษ์ตะ และณัฐพงศ์ รักงาม. (2561). โรงเรียนผู้สูงอายุวัดหัวฝายกับการสร้างความเข้มแข็งกับการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนหัวฝาย ตำบลสันกลาง อำเภอพาน จังหวัดเชียงราย. วารสารวิทยาลัยสงฆ์นครลำปาง ปีที่ 7 ฉบับที่ 2 กรกฎาคม 2561 – ธันวาคม 2561 หน้า 64 – 79.

คมสัน รัตนะสีมากุล ทศพล พงษ์ตะ และกัณณพงศ์ ศิริเขตต์. (2562). แนวทางการพัฒนาและสื่อสารอัตลักษณ์ของแหล่งท่องเที่ยวในเขตเศรษฐกิจพิเศษชายแดน เมืองเชียงของ จังหวัดเชียงราย. วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนคร ปีที่ 14 ฉบับที่ 1 มกราคม 2562 – มิถุนายน 2562 หน้า 72 – 85.

ทศพล พงษ์ตะ คมสัน รัตนะสีมากุล และกัณณพงศ์ ศิริเขตต์. (2562). การสร้างภาพลักษณ์สำหรับการเป็นเมืองท่องเที่ยวของเขตเศรษฐกิจพิเศษเชียงราย จังหวัดเชียงราย ภายใต้ระบบ 1 เมือง 2 แบบ. วารสารการบริหารปกครอง มหาวิทยาลัยกาฬสินธุ์ ปีที่ 8 ฉบับที่ 2 กรกฎาคม – ธันวาคม 2562 หน้า 52 – 78.

ทศพล พงษ์ดี กอบกุลณ์ คำปลอด และยุทธศาสตร์ นน่อแก้ว. (2562). การมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการป่าชุมชนบ้านป่าชาววิวัฒน์ ตำบลนางแล อำเภอเมือง จังหวัดเชียงราย. วารสารการเมืองการปกครอง ปีที่ 9 ฉบับที่ 3 กันยายน - ธันวาคม 2562 หน้า 71 – 94.

คมสัน รัตนสิมากุล และทศพล พงษ์ดี. (2563). ปัจจัยที่ส่งผลต่อการรู้เท่าทันสื่อทางการเมืองศึกษาเปรียบเทียบเขตอำเภอเมืองและอำเภอรอบนอกจังหวัดเชียงราย. วารสารวิจัยราชภัฏพระนคร ปีที่ 15 ฉบับที่ 1 (มกราคม – มิถุนายน 2563) หน้า 201 – 214.

กอบกุลณ์ คำปลอด และทศพล พงษ์ดี. (2563). การวิเคราะห์ศักยภาพชุมชนเพื่อสร้างนวัตกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจฐานรากของชุมชนในอำเภอป่าแดด จังหวัดเชียงราย. วารสารสังคมวิชาการ ปีที่ 15 ฉบับที่ 1 มกราคม – มิถุนายน 2563. หน้า 1 – 16.

ต้องรัก จิตรบรรเทา ทศพล พงษ์ดี สุชาติ ลีตระกูล และกริพัฒน์ แก้วศรี. (2566). รูปแบบการเสริมสร้างทักษะชีวิตและวิชาชีพบนฐานปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนสำหรับเยาวชน. วารสารปริชาต ปีที่ 36 ฉบับที่ 3 กรกฎาคม - สิงหาคม 2566. หน้า 37 – 51.

ทศพล พงษ์ดี กริพัฒน์ แก้วศรี และสุชาติ ลีตระกูล. (2567). การพัฒนาทักษะชีวิตและอาชีพเครือข่ายแกนนำเยาวชนภายใต้หลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงผ่านกระบวนการเรียนรู้สู่เศรษฐกิจสร้างสรรค์จังหวัดน่าน. วารสารวิชาการเครือข่ายบัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยราชภัฏภาคเหนือ ปีที่ 14 ฉบับที่ 2 มิถุนายน - ธันวาคม 2567. หน้า 41 – 58.

กริพัฒน์ แก้วศรี และทศพล พงษ์ดี. (2567). การยกระดับการบริหารจัดการชุมชนเพื่อเชื่อมโยงการพัฒนาระเบียงเศรษฐกิจพิเศษภาคเหนือ. วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุราษฎร์ธานี ปีที่ 16 ฉบับที่ 2 มิถุนายน - ธันวาคม 2567.

กริพัฒน์ แก้วศรี อนันต์ แก้วตาดีบ สุชาติ ลีตระกูล และทศพล พงษ์ดี (2567). กระบวนการบริหารจัดการปัจจัยเชิงสาเหตุทางประชากรศาสตร์เพื่อส่งเสริมทักษะชีวิตและอาชีพภายใต้หลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงของเยาวชนจังหวัดน่าน. วารสารวิชาการและวิจัยสังคมศาสตร์ ปีที่ 19 ฉบับที่ 3 กันยายน - ธันวาคม 2567. หน้า 151 – 164.

ณัฐพงศ์ รังงามและทศพล พงษ์ดี. (2568). เขตพัฒนาเศรษฐกิจพิเศษ: ผลกระทบและการต่อสู้ของชุมชนบุญเรือง อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย. วารสารนิติศาสตร์ รัฐศาสตร์ และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย. 9, 2 (กรกฎาคม – ธันวาคม). 24 – 48.